

А. Г. СЛЮСАРСЬКИЙ

 СЛОБІДСЬКА
УКРАЇНА

ХАРКІВ

А. Г. СЛЮСАРСЬКИЙ

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Історичний нарис

XVII-XVIII ст.

ХАРКІВСЬКЕ КНИЖКОВО-ГАЗЕТНЕ ВИДАВНИЦТВО
1954

Слюсарський Антон Григорович
Слобідська Україна [Історичний нарис
XVII-XVIII]

Харківське книжково-газетне виданвництво
1954 р.

ЗМІСТ

З далекого минулого	3
Заселення Слобідської України та її управління ...	12
Спільна боротьба слобожан і російського народу проти зовнішніх ворогів	71
Розвиток господарства і культури на Слобожанщині . .	133
Спільна боротьба селян Слобідської України та Росії проти феодально-кріпосницького гніту .	 227
В братній сімі	270

З ДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

Слобідською Україною в XVII—XVIII століттях звалася південна окраїна Російської держави. На цій території тепер розташовані Харківська область, частини Сумської, Сталінської, Ворошиловградської областей УРСР та частини Курської, Белгородської і Воронежської областей РРФСР. Цей край з давніх часів був складовою частиною обширної землі східних слов'ян — предків російського, українського і білоруського народів.

На цій території знайдено в багатьох місцях залишки матеріальної культури людей, які тут жили за раннього залізного віку. Зокрема відкрито рештки поселень VI—III ст. ст. до нашого літочислення біля сіл Велика Гомільша, Караван, Велика Данилівна, Хорошів, Мохнач, Островерхівка (Харківська область), Велика Рибиця (Сумська область), Райгородка (Сталінська область), Довгий Колодязь (Белгородська область). Ці селища і укріплені городища належали осілому населенню, яке займалося головним чином хліборобством і скотарством.

Місцеве населення з давніх часів зростало і розвивалося в загальній сімі племен, що жили в лісостепу

а

на лівобережжі і правобережжі Дніпра, у верхів'ях рік Дону і Оки та на широких просторах на північ і захід від них. У I—V ст. ст. нашого літочислення сітка поселень тут стала густішою. Археологи налічують на цій території близько сорока селищ і могильників, де знайдено пам'ятки так званої культури «полів поховання». Зокрема на території Харківської області пам'ятки цієї культури виявлені в таких місцях: в місті Вовчанськ, біля сіл Западеньки, Черкаський Бишкін, Водяне, Тернове, Мартове, Сніжки, Замоський Кут, Дергачі, Пересічне, Довжик, на місці залізничної зупинки «Курортна», недалеко Оріхівських хуторів, Розсоховатого, Крючика, Великої Данилівки, на хуторі Прелестний; на території Сумської області — поблизу сіл Писарівка, Яблучне, Лугове, між селами Н. Рибине, Охтирського району, і Добрянське, Великописарівського району; в межах Белгородської області — на місці залізничної станції Хотмизьк. Окремі предмети цієї культури виявлені в Харкові на місці теперішньої площі Тевелєва, на території міського парку, на Павлівці, в селах Верхня Писарівка, Кочеток і Холодний. Римські монети I—IV ст. ст. нашого літочислення знайдено в Купянську, Чугуєві, Старих Валках, Липцях, Жихорі, Сенянським хуторі, Семеринках, Тернах та в інших місцях.

Численні пам'ятки, знайдені на місцях стародавніх селищ та по берегах рік України,

є показником того, що люди, після яких залишились «поля поховання», стояли на досить високому рівні культури й суспільного розвитку. Це було осіле населення, яке займалося землеробством і знало багато видів ремесла. Зокрема високорозвиненим було гончарне виробництво; про це свідчать рештки кераміки і домашнього посуду, знайдені в селах Коровинці (верхів'я ріки Сули), Пересічне (середня течія ріки Уди), Фролівка (недалеко ріки

¹ И. И. Л я п у ш к и н. Памятники культуры «полей погребения» Днепровского левобережья. Журн. «Советская археология», вид. АН СРСР, т. XIII, 1950, стор. 30—31.

Ворскли) та в ряді інших місць по обох берегах Дінця

Керамічні вироби, а особливо знайдені римські монети, говорять про широкі торговельні звязки людей культури «полів поховання» насамперед з Причорномор'ям, а також з Середземномор'ям і західноєвропейськими народами. Ці речі відображають соціальний поділ місцевого населення.

Етнічна приналежність населення, яке залишило нам пам'ятки «полів поховання» черняхівського типу, в науковій літературі ще не з'ясована.

Пам'ятки, відкриті на цій же території лісостепової Лівобережної України, а втім і на території, яка згодом стала зватися Слобідською Україною, свідчать про те, що в другій половині першого тисячоліття нашого літочислення тут була широко розповсюджена слов'янська роменсько-борщівська культура. В археологічній літературі знаходимо натяки на те, що в районах верхнього Дніпра, Оки та в Білорусії знайдено окремі елементи роменсько-борщівської культури.

Після заснування древньоруської держави — Київської Русі — ця ж територія ввійшла до її складу. Тут збереглися залишки десятків городищ і селищ X—XIII ст. ст., де знайдено багато пам'яток з історії краю².

Місцеве населення в основному належало до слов'янського племені сівер'ян. Воно займалося хліборобством, полюванням, бджільництвом, рибальством, а також ремеслами. Населенню доводилося постійно відбивати напади кочівників як зі сходу, так і з півдня.

В часи розквіту древньоруської держави (X ст.— перша половина XI ст.) боротьба з печенігами стала успішнішою. Кочівники, які не раз зазнавали рішучої відсічі, примушені були триматися осторонь: на півдні— за рікою Ореллю; на сході — за Доном. Насе-

¹ І Луцкевич Матеріали до карти поширення пам'яток культури «полів поховання» на території Харківської області. Журн. «Археологія», вид. АН УРСР, т. II, 1948. стор. 164—178.

¹ И. И. Ляпушкин. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного левобережья. «Советская археология», г. XV. 1952, стор. 39—40.

і

лення тепер жило й трудилося в більш спокійній обстановці. Після розпаду древньоруської держави на окремі князівства і землі посиленій натиск кочівників-половців примусив місцеве населення з кінця XI ст. поступово відсуватися з півдня на північ.

Крайніми південно-східними опорними пунктами Переяславського князівства, до складу якого входила і територія майбутньої Слобідської України, в боротьбі проти половецького натиску в кінці XI ст.— на початку XII ст. були міста: Вірське (теперішнє Білопілья), Ницахське, Котелевськ, Липецьк, Юнаків та ін.— Сумської області; Донецьке, Хорошів, Обринськ — Харківської області. Внаслідок переможних походів Володимира Мономаха проти кочівників, кордон слов'янських поселень на деякий час знову пересунувся до самого Дону. Після смерті Володимира Мономаха в

міру посилення феодальної роздробленості Київської Русі, політичного ослаблення Київського та Переяславського князівств збільшується натиск половців на Русь. Під час невдалого походу путивльського князя Ігоря Святославича на половців (1185 р.) крайнім опорним пунктом слов'ян у південно-східних степах було місто Донець біля сучасного Харкова.

Хоч і скрутно було жити нашим далеким предкам слов'янам у степах майбутньої Слобідської України під постійною загрозою нападу кочівників, вони все ж таки залишалися тут аж до другої чверті XIII ст., до нашестя Батия. Монголо-татарська навала частину місцевого населення знищила, а частину відтиснула на північ. Міста та села були пограбовані і зруйновані. Вся місцевість разом з суміжними степовими просторами аж до XVI ст. являла собою «дикі поля», що перетворилося у пасовиська для табунів.

Таким чином, як бачимо, територія Слобідської України споконвіку була складовою частиною східнослов'янських земель, які були спустошені під час монголо-татарської навали. Ця територія згодом повертається до рук нащадків стародавніх слов'ян і входить до складу централізованої Російської держави. Однак цей історичний факт довгий час буржуазні історики заплутували.

б

Один з перших істориків Слобідської України, письменник Г. Ф. Квітка, відзначав, що земля, на якій згодом була утворена Харківська губернія, за давніх часів належала древньоруській державі. Дуже спустошена монголо-татарськими загарбниками в XIII ст., вона залишалася незаселеною до XVII ст. .

Такої ж думки додержувались П. Головинський^а, І. Міклашевський.

Різні погляди з цього приводу висловлювали І. Срезневський³, Є. Альбовський⁴, Філарет⁵. Так, наприклад, І. Срезневський писав, що територія, на якій згодом розташувалася Слобідська Україна, до середини XVII ст. лишалася незаселеною, була дикою і не мала постійних жителів, а тому вона нібито нікому не належала.

Є. Альбовський про державну належність цих земель висловлює суперечливі думки. У праці «Харьковские казаки» він говорить, що територія Слобідської України до її заселення належала Російській державі, а в своїй «Истории Харьковского Слободского казачьего полка» він пише, що ця земля була дика, ніким не зайнята і, власне, нікому не належала⁶. Цей погляд був не новим. Ще в 50-х роках XIX ст. в такому ж дусі висловився історик Ізюмського слобідського полку М. Гербель.

Буржуазні історики, висловлюючи такі суперечливі думки, не вважали за потрібне підкріпити свої твердження конкретними фактами. Спробу підтвердити конкретними фактами питання про державну належність землі Слобідської України ми бачимо в судових справах XIX ст. Після скасування кріпацтва в Росії, в зв'язку з новим розподілом земель у Харківській

¹ Г. Ф. Квитка. Соч., т. IV, 1890, стор. 431—432.

² П. Головинский. Слободские казачьи полки, С.Пб, 1864, стор. 12.

³ И И. Срезневский. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, 1883, стор. 1.

⁴ Е. Альбовский. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651—1765 гг.), 1895.

⁵ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, від. I, 1852.

Е. Альбовский, назв, робота, стор. 14.

7

губернії, виникло багато судових справ щодо землеволодіння колишніх казенних селян. Царські установи не визнавали права власності на землю за багатьма селянськими громадами, тому селяни слобід Люботина, Ямної, села Черкаська Лозова,

міст Харкова, Лебедина та багато інших громад судилися з казною. У поясненні до апеляційної скарги Харківської казенної палати з приводу позову селян міста Лебедина та сумських сіл і хуторів і в ряді рішень царських судових органів у таких справах доводилося, що землі Слобідської України споконвіку належали Російській державі. Адвокат громад-позивачів В. В. Гуков та інші юристи в своїх апеляціях², спираючись на історичні дані, намагалися довести, що землі Слобідської України до її заселення в XVII ст. не були чисюь державною власністю. Під час судових розглядів представники обох сторін, щоб виграти справу, нерідко вдавалися до чисто формальних доказів, не вникаючи в історичну суть і взаємозв'язок подій, і тому не змогли науково обґрунтувати свої положення.

В питанні про державну належність території Слобожанщини до її масового заселення приховано вороже висловлювалися як буржуазно-ліберальний історик Д. Багалій, так і запеклий буржуазний націоналіст М. Грушевський.

Д. Багалій, дарма що був істориком Слобідської України, такому важливому й цікавому питанню не приділив уваги і торкнувся його лише побіжно. Ще в 1889 р. він указував, що переселенці прийшли в «дикі поля», де в першій половині XVII ст. не було постійного населення (крім міста Чугуєва), а російськими і татарськими шляхами їздили тільки сторожі або станичники³. Кілька невиразних, до того ж невірних думок висловив він з цього приводу у своїй «Історії Слобідської України», виданій в 1918 р.⁴

¹ В. В. Гуков (при участі Е. К. Бродского). Сборник судебных решений, составительных бумаг, грамот... Вид. X, 1884. Н. Чижевский. Старозаимочные земли, 1883, стор. 1—91.

² В. В. Гуков, назв. робота, стор. 12—65.

³ Д. И. Багалей. Очерки из русской истории, т. 2, 1913, стор. 2.

⁴ Д. И. Багалей. История Слободской Украины, 1918, стор. 5.

8

З натяків Баталія можна скласти уявлення, що землі Слобожанщини до середини XVII ст. були «диким», тобто нікому не належним, полем. Ясно, що така точка зору відповідала прихованим націоналістичним поглядам Баталія на історію України.

М. Грушевський зовсім обминав питання про державну належність земель Слобідської України. Правдиве висвітлення цього питання неминуче показало б, що ця територія задовго до її заселення українцями була землею Російської держави, що Росія по-братньому надавала українському народові право заселявати землі на своїх південних окраїнах. Висвітлювати такі історичні факти — це значило б наводити приклади давньої братерської дружби російського і українського народів, показувати прогресивну роль Російської держави в історичному розвитку України. Але це зовсім не входило в плани Грушевського. Відстоюючи інтереси української буржуазії, прислужуючись австро-німецьким імперіалістам, він докладав усіх зусиль, щоб затушувати споконвічну братерську дружбу російського і українського народів.

Першу спробу коротко висвітлити питання про належність території Слобожанщини Російській державі зробив вихованець Харківського університету Є. П. Овчаренко. У своїй статті, кажучи про землеволодіння в Слобідській Україні XVII—XVIII ст. ст., Овчаренко в основному правильно піддав критиці невірні погляди буржуазних істориків та юристів і досить близько підійшов до розв'язання поставленого ним питання. Він вказував, на те, що територія Слобожанщини, перед тим, як її заселили вихідці з Правобережної та Лівобережної України, вже належала Російській державі. Ця земля не перестала їй належати і потім, бо ніде нема жодного свідчення про цілком незалежне існування слобідських полків, хоч вони й мали автономний устрій

Однак, висвітлюючи це важливе питання, Є. П. Овчаренко не вникнув до кінця в суть справи. Він не

¹ Є. П. О в ч а р е ч к о Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII ст. ст., її походження і форми. Записки істор.-філол. відділу АН УРСР, кн. XI, 1927, стор. 44.

зрозумів приховано ворожих натяків Грушевського і Баталія з приводу державної належності території Слобідської України.

Як уже говорилося, територія Слобожанщини була складовою частиною земель Київської Русі. Умови розвитку нащадків древньоруської народності — російського, українського і білоруського народів — були не однакові.

Російський народ в XIV—XV ст. ст. став згуртовуватися в централізовану державу. Процес згуртування був прискорений тривалою і самовідданою боротьбою проти татаро-монгольських та інших іноземних поневолювачів. В результаті цієї боротьби російський народ подолав феодальну роздробленість, відстояв свою національну незалежність і створив могутню централізовану державу з столицею в Москві

Історична доля нащадків древньоруської народності, що населяли південно-західні та західні землі колишньої Київської Русі, склалася так, що виникли український і білоруський народи опинилися в неволі у польських, литовських, угорських та молдавських феодалів.

Український і білоруський народи вели тривалу, довгорічну боротьбу проти іноземного панування. Впій боротьбі надзвичайно позитивну роль відіграла Російська централізована держава, що відзначено в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією:

«Російська централізована держава відіграла величезну роль в історичній долі російського, українського, білоруського та інших народів нашої країни. З самого початку свого виникнення вона була центром притягання і опорою для братніх народів, які боролися проти іноземних поневолювачів».

Російська держава стала тією силою, яка припинила багатоговікове руйнування українських міст і сіл та винищення українського народу турецько-татарськими загарбниками і польськими феодалами, вря-

Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, К.- 1954, сюр. 6.

10

тувала його від поглинення султанською Туреччиною та панською Польщею, забезпечила йому тривалий мирний розвиток.

З усього сказаного видно, що земля Слобідської України ще задовго до її заселення українськими переселенцями належала Російській державі,— вона дісталася їй у спадщину від древньоруської держави.

Українці, які, рятуючись від гніту польсько-литовської держави, вкрай знесилені, пограбовані, прибували групами по кілька десятків, а нерідко й сотень сімей на землю Слобідської України, були неспроможні власними силами подолати хижацькі полчища кримського хана, підтримуваного турецьким султаном. Оволодіти обширними й багатющими степами Півдня було під силу тільки могутній державі, якою стала Російська централізована держава.

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ УПРАВЛІННЯ

На другу половину XVI ст. південні селища Російської держави розташовувалися

приблизно по лінії Новгород-Сіверський, Путивль—Рильськ, Орел — Мценськ, Алатир. Землі на південь від цієї лінії, зокрема територія нинішніх Белгородської, Курської, Воронежської, Сумської та Харківської областей, звалися «диким полем», яке простягалось аж до кримського Перекопу та Азово-Чорноморського узбережжя.

Древньоруська вітчизняна земля, просторі південні степи, від часів татарської навали аж до XVI ст. залишались незаселеними, принаймні нічого певного про їх заселення історична наука ще не знає. Приблизно з кінця XV ст.— початку XVI ст. в цих степах появляється населення. Люди приходили сюди на тимчасові промисли (пасічництво, рибальство, полювання тощо) з Росії та Лівобережної України. Тут паслися їх великі гурти худоби (коней, рогатої худоби, овець).

Ці степи перетиналися шляхами. Серед них слід відзначити так званий Муравський шлях, який починався від кримського Перекопу і проходив вододілом Дніпровського і Донського басейнів аж до Тули.

12

У верхівях Орелі (на нинішній Дніпропетровщині) від Муравського відокремлювався Ізюмський шлях, який ішов до Ізюма, а звідси вододілом Дінця і Оскола до теперішньої Курської області, де знову з'єднувався в Муравським шляхом.

На верхівях Молочних вод від Муравського відокремлювався так званий Кальміуський шлях, що проходив на 50—70 кілометрів на схід від Ізюмського шляху і біля міста Лівни (нинішньої Орловської області) знову зливався з Муравським шляхом.

Були й менші шляхи і стежки, які проходили через ріки бродами. На Слобожанщині відомі такі броди на Дінці — так званий Каганський брід (біля Чугуєва), Абашкін (на південь від Змійова), а ще нижче по Дінцю Шебединський, Ізюмський та ін. Цими шляхами і стежками користувалися татари для своїх воєнно-грабіжницьких нападів на мирні російські міста і села, нещадно їх руйнуючи, а місцеве населення винищуючи і частково забираючи в неволю.

Тимчасом в XVI ст. явно позначилося зростання могутності Російської держави. Вона швидко поширювалася на захід та південний схід. Від активного втручання у справи Казанського ханства, як пише з цього приводу дослідник Новосельський, вона перейшла до прямого воєногону наступу, що закінчився захопленням Казані й Астрахані, підкоренням Великої ногайської орди та проникненням на територію Передкавказзя.

Всім ходом історії Російська держава була поставлена перед необхідністю довести до кінця боротьбу з розрізненими частинами «Великої орди», яка колись пригноблювала Русь. Російський уряд, хто б не стояв на чолі його, ніколи не переставав думати про остаточний розгром татар .

Для здійснення цих далекосяжних планів поширювалися кордони Російської держави в південних степах, поступово приєднувалися до її складу древньоруські землі.

Просування кордонів Російської держави в південні степи в значній мірі відбувалося з ініціативи народних

¹ А. А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М., 1948, стор. ПО.

13

мас. З кінця XV ст. чимало селян з Росії та України приходило в степи: одні — рятуючись від покріпачення, другі — займатися різними промислами. В повідомленні путивльського воєводи М. Троєкурова урядові в Москву (1546 р.) вказувалося, що вже в середині XVI ст. багато українців і росіян осіло на окраїні Російської держави. Воєвода писав: «Ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых, вышли, государь, на поле из всех украин»

Використовуючи прийшлих людей, російський уряд водночас вживає заходів для зміцнення своєї влади. Приблизно з кінця XV ст. він організовує в степах станично-сторожову службу, залучаючи до неї також поселенців. Як відомо, в першій чверті XVI ст. російські станичники та сторожові люди несли розвідувальну і сторожову службу на південних окраїнах Російської держави і відбивали наскоки татар далеко на півдні — на Дінці, в районі нинішнього Ізюма, Святогорська та в інших місцях. Німецький посол Герберштейн вказує в своїх «Записках о московских делах», що про це йому розповідали в Москві².

Просування кордонів Росії на південь стає особливо помітним з 70-х років XVI ст. Це було związane з посиленням нападів татар на південні та східні російські території, зокрема з спаленням Москви кримським ханом Девлет-Гіреєм в 1571 р.

Уряд Російської держави насамперед звернув увагу на зміцнення охорони південних кордонів. Заходами уряду Івана IV прикордонна служба в 70-х роках XVI ст. значно реорганізується: збільшувалась кількість служилих людей, поширювалась мережа пунктів для розміщення варті (сторожі) та маршрутів для станичників. Наприклад, лише в південно-східній частині майбутньої Слобожанщини було розташовано 7 варт: між ріками Мжею і Коломак, біля Бишкина, Балаклії, Савинців—Ізюма, Святогорська, Бахмута і на Айдарі. В розпису воєводи Тюфякіна (1575 р.) говориться, на-

¹ Историческое описание земля Войска Донского, вил 2-е, 1903, стор 3.

² Герберштейн. Записки о московских делах. 1908, стор. 106.

14

приклад, що третя варта стояла на Балаклії, доглядаючи місцевість вгору по Дінцю до Шебелинського броду (20 верст) та вниз по Дінцю до Кам'яного Ярка (15 верст). Четвертій варті наказувалося стояти біля Ізюма, доглядаючи місцевість вгору по Дінцю до Кам'яного Ярка (15 верст) та вниз по Дінцю до Усть-Оскола (20 верст).

1579 року боярин Воротинський посилює вартову службу на півдні Росії, він склав новий, більш густої мережі вартової та станичної служби розпис на всьому південному сході держави.

В Путивлі — Рильську були зосереджені загоны станичників, які, за планом, розробленим урядом, їздили з розвідувальною метою до верхівів рік Самари, Тору та Міусу. Приміром, в одному з документів указується, що в 1571 р. рильським станичникам було наказано їхати рікою Турлукою до верхівів Болгіревого Колодзя, а звідти верхів'ями ріки Мжі до Валок «та виїхати на Муравський шлях».

Регламент, розроблений для сторожі та станичників, встановлював суворі правила: «А стояти сторожем на сторожах,— говорилося в цьому документі,— с коней не сседа, переменяясь, и ездити по урочищам переменяясь же направо и налево по два человека по наказам,, каковы им накази дадут воеводы. А станов им не делати, а огни класти не в одном месте, коли кашу сварити и тогда огня в одном месте не класти дважды; а в коем месте кто полдневал и в том месте не ночевати; а в лесах им по ставится... и того беречи накрепко, на которые государовы украины воинские люди пойдут... а которме сторожи, не дождався себе обмена, с сторожи сойдут... и тем сторожем быти казненным смертию»

Варти та станичники мали між собою сталі і систематичні звязки. Для нагляду за їх службою спеціально призначалися так звані стоялі голови. Внаслідок цієї реорганізації вартова і станична служба на півдні Російської держави стала більш надійною.

И Б е л я е в. О сторожевой, станичной и полевой службе на польокой украине Московского государства до царя Алексея Михайловича М. 1846, стор. 7—9, 12—13

Акты Московского государства..., т. 1, № 1, 2, стор. 1—3, № 6, сюр. 7—8.

15

Краща організація станично-сторожової служби сприяла частішим виходам українного населення на промисли в «дике поле». Однак для сталого заселення південних степів недосить було сил сторожі і станичників. Треба було ще створити надійну військову силу, розставити на кордонах численні і міцні військові загони, які б захищали місцеве населення від постійної загрози смерті та поневолення при наскоках татар. І російський уряд, з метою дальшого посилення свого контролю і впливу в південних степах, будує ряд військових міст: Лівни і Воронеж (1586 р.), Белгород, Слець, Оскол, Валуйки (1593 р.), Кроми, Цареборисів (1600 р.).

В новозбудованих містах були розміщені сильні залоги (гарнізони), які в тісній взаємодії пильно стежили за пересуванням татарських ватаг і в разі потреби відганяли їх, перешкоджали їм нападати на окраїнні міста і села, припиняли хижацькі нищпорення татар у південних степах.

Створення і поліпшення системи станично-сторожової служби, будівництво військових міст і поселень на південних окраїнах Росії сприяли їх масовому заселенню і перетворенню «дикого поля», звідки татари віками загрожували смертельною небезпекою місцевому російському і українському населенню, в мирний край, підвладний Російській державі— Белгородщину, Воронежщину та Слобожанщину.

Звичайно, в заселенні степів, у перетворенні їх в мирні окраїни з досить розвинутим як на тодішні часи суспільним життям головну роль відіграв народ. Ще з XV ст. в степах дедалі більше появляється вихідців з народних мас — мисливців, ініціативних торгових і ремісних людей, які підготовлювали умови для господарського освоєння «дикого поля».

В освоєнні південних окраїн провідну і організуючу роль відіграла Російська держава. Лише військові сили могутньої держави могли подолати численні кримські й ногайські орди, підтримувані в XVI—XVII ст. султанською Туреччиною, приборкати татарські хижацькі ватаги, що віками тримали південні степи в стані «дикого поля». Саме Російська централізована держава

16

зуміла зібрати сили, спроможні дати нищівну відсіч іноземним загарбникам.

З поселень, заснованих в «дикому полі» наприкінці XVI ст., першим на Слобідській Україні було збудоване місто Цареборисів. Про заснування Цареборисова зберігся до нашого часу наказ Бориса Годунова від 5 липня 1600 р. воєводам Богдану Яковлевичу Бельському і Семену Романовичу Алферєву. Це — один з цікавих документів, які уряд видавав воєводам, доручаючи їм будівництво нових міст. В наказі докладно визначалося число «начальних і рядових служилих людей», майстрів різних спеціальностей, які входили до складу будівельної експедиції; передбачалося матеріальне забезпечення для перших переселенців. Маршрут експедиції, а також місце, ца якому треба за певним планом побудувати острог (укріплення) і жилі будівлі, теж були вказані. Крім того, точно зазначалося, кому саме з експедиції після побудови міста належало повернутись до Москви, та які службові обовязки мав виконувати гарнізон (по-тодішньому — залога) міста.

В наказі особливу увагу воєводи зверталося на те, щоб всіляко заохочувати людей селитися вздовж рік Осколу й Дінця, розяснювати, що за користування землею та різними вгіддями тут ніяких матеріальних гювинностей відбувати не треба, аби тільки переселенці допомагали міській залозі нести вартову службу .

Місто Цареборисів було збудоване за типом російських військових міст, які в той час споруджувалися в степах. Для нього була вибрана місцевість на правому березі ріки Осколу, недалеко від його впадіння у Донець. При заснуванні міста взято до уваги вигідні природні умови захисту: зі сходу — висока крута гора, з півдня — глибокий яр,

по якому протікав струмок Бахтін, з північного заходу — теж великий яр, розмитий водою. Вільний доступ на територію майбутнього міста був тільки з півночі, і то на неширокому просторі.

¹ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI—XVIII столетии, собранные в разнмх архивах и редактированные Д. И. Багалеем, т. 1, X., 1886, стор. 5—13.

2. 4522

17

ШМ

Ямі

Використовуючи зручні природні умови захисту, загін будівельників обкопав усю територію майбутнього міста глибоким і широким ровом, на дні якого спорудив усякі перешкоди, щоб зробити його неприступним для пішого і кінного ворожого війська, насипав довкола високий земляний вал, а на валу збудував дерев'яну стіну (частокіл) та інші загороди. Всередині укріплення були споруджені дерев'яні будинки — службові, типові для військового гарнізону, та жилі — для майбутніх цивільних поселенців, на прихід яких російський уряд сподівався. Гарнізон і населення міста були забезпечені водою в спеціально побудованому тайнику.

Будівництво фортифікаційних споруд і основної частини жилих і службових будинків було закінчено протягом кількох місяців.

Д. І. Багалій, наводячи документальні дані про заснування Цареборисова, висловлює здивування, чому так далеко від міст і сіл країни, в безлюдному степу, було збудоване це місто. У нього закрадається підозра: чи не було вирядження цієї будівельної експедиції прихованим засланням одного з претендентів на царський престол—Богдана Бельського? Звичайно, не виключено, що Борис Годунов справді вирішив використати цю експедицію, щоб віддалити від Москви свого суперника Бельського, але не цим принципово визначалася основна ідея побудови міста в даній місцевості.

Як уже говорилося, російські станичники та служилі люди здавна несли військову службу далеко на півдні держави і для них потрібні були укріплені міста. Місце для майбутнього Цареборисова, як і місця побудови інших укріплених пунктів на південних окраїнах Росії, за дорученням уряду задалегідь «присмотрели головы Федор Чюлков да Истома Михнев по чертежу и по росписи...». Будівельна експедиція складалася з великої кількості рядових і начальних служилих людей, майстрів різних спеціальностей. Вона була добре забезпечена зброєю, боєприпасами, продовольством тощо.

Кожний рядок згаданого наказу Бельському і Алфереву свідчить про те, що уряд спорядив цю експедицію, маючи намір забезпечити побудову надійного

¹ Материалы для истории колонизации..., т. 1, стор. 7.

18

Ш

укріплення у стратегічно важливому пункті на далекій окраїні. Та й самий характер оборонних споруд Цареборисова, службові обов'язки його гарнізону й зв'язки з новозбудованими російськими містами в степах говорять про те, що його спорудження не було винятком,— це один з важливих і конче потрібних заходів уряду зростаючої Російської держави, що мала на меті знищення ворожих татарських сил і створення умов до заселення південних окраїнних степів.

Про те, що в плани Російської держави, принаймні в кінці XVI ст., входило зміцнення своєї влади на далекому півдні та на південно-східних окраїнах майбутньої

Слобідської України, свідчить спорудження Перекопа на Муравському шляху. В «Книге Большому Чертежу», написаній у 20-х роках XVII ст., вказується на наявність з давніх часів Перекопу, тобто широкого і глибокого рову з земляним валом на Муравському шляху, між ріками Мжею і Коломаком на території між нинішнім містом Валками і селом Перекопом: «...рву версти с три, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больше. А по сторонам того рву обойти нельзя: пришли леса и болота»

Зважаючи на тяжке становище Російської держави на початку XVII ст. (польсько-шведська інтервенція), можна припустити, що Перекоп споруджено за наказом уряду до 1601 р.

Порядкувати в новому сторожовому місті Цареборисові залишився воєвода Семен Алфєрев з військовою залогою, а Бельський з частиною служилих людей і майстрів повернувся до Москви. Спочатку військова залога Цареборисова, як видно з наказу царя Бориса Годунова, в основному складалася з російських служилих людей — так званих дітей боярських, дворян та ін. Але було в ній також чимало охочих з донських і запорозьких козаків, з українських жителів Придніпров'я, навіть по кілька чоловік литовців, поляків, німців. Донські козаки, щоб не потрапити до рук поміщика-кріпосника, воліли ставати на державну військову службу в Росії, хоч ця служба була теж нелегкою і небезпечною. Російський уряд, маючи велику потребу в людях

¹ «Книга Большому Чертежу», 1950, стор. 64.

19

Для небезпечної сторожової служби, охоче приймав донських козаків у сторожові зағони; тим більше, що донські козаки були добре обізнані з суворими умовами життя в південних степах.

Щождо українців, то вони, як видно з історичних Документів, в дедалі більшій кількості почали переселятися до Росії, особливо в південні степи, вже з другої половини XVI ст. У Польщі, під владою якої були тоді Україна і Білорусь, в ті роки швидко зростало феодальне господарство, різко посилювалася кріпосницька експлуатація селянських мас, визиск міського населення купцями та лихварями. Тяжке становище українського народу погіршувалося ще феодальною анархією, яка панувала в Речі Посполитій.

Нестерпно пригноблювали місцеве населення українські, польські, литовські, угорські, молдавські феодалі. Поряд з соціальним гнітом — головним тягарем, який ДУЦшв народні маси, український народ зазнавав утисків національних і релігійних.

Кріпосництво в Росії в ті часи було мало розвинути¹, а в південних степах взагалі не існувало феодального господарства. Царський уряд, прагнучи зміцнити тут свою владу й зібрати сили для боротьби проти нападів татар, надавав значні пільги і російським, і Українським поселенцям в окраїнних і прикордонних областях.

Крім того, українських переселенців вабило до Росії й те, що в російському народі вони бачили свого рідного брата, а в Російській державі — міцну опору н силу, яка могла їх захистити від багатьох зовнішніх ворогів. Істотне значення мала тоді також єдність релігії, якої додержувалися російський і український народи. В Польщі православна релігія і церква зазнавали постійних і жорстоких утисків, тоді як в Росії ВОНИ ВСІЛЯКО підтримувалися державною владою. Нарешті, російський народ по-братерському, дуже співчутливо ставився до українських переселенців, всіляко допомога в новоприбулим людям улаштуватись на новому місці і налагодити господарство. Всі ці обставини і обумовили тяжіння українського народу до братньої Росії з найдавніших часів.

20

В 1589 р., з дозволу російського уряду, на Донець переселилося близько 700 козаків

на чолі з отаманом Матвієм Федоровим. Велика група українців разом з росіянами брала участь в заснуванні Воронежа, Цареборисова² та багатьох інших окраїнних міст і сіл.

У зв'язку з посиленням феодально-кріпосницького гніту в Росії з кінця XVI ст. загострилася класова боротьба, яка в 1606—1607 рр. вилилася в селянську війну під проводом І. Болотникова. Ця війна, вказується в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, стала запалюючим прикладом для українських і білоруських трудящих, які боролися проти іноземного іга і місцевих гнобителів. Саме в цей час польські і шведські феодалі, користуючись тяжким внутрішнім становищем Росії, зробили спробу її поневолити, і російському народові довелося вести тяжку й тривалу боротьбу проти іноземної інтервенції на протязі 1604 — 1618 рр.

У зв'язку з війною російський уряд був змушений на деякий час припинити розпочате будівництво міст у південних окраїнних степах. Цареборисів та деякі інші збудовані міста, не маючи постійної матеріальної підтримки, тимчасово обезлюділи і спустіли, хоч в степах, у менш примітних місцях, ближчих до російських міст, все більше появлялося поселенців. Частина народних мас, тікаючи з центра Росії від голоду, пошестей та поміщицько-кріпосницького гніту, особливо після поразки селянської війни, прагнучи уникнути грабувань і поневолення іноземними інтервентами, стихійно переселялася на південні степові простори Росії.

Саме на цей час припадає значне заселення території майбутніх Курської і Воронежської областей. В одній літописній повісті вказується, що в 1617 р. втекло з Польщі близько 10 000 українців. Можливо, що ці дані перебільшені, однак вони все ж дають підстави твердити, що в той період багато українців переселялося до Росії³.

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. I, стор. 2.

² Матеріалн для «стории колонизации...», т. I, стор. 5—12.

³ Ригельман. Летсписное повеествование о Малой России, ч. 1, 1847, стор. 34.

21

Тимчасом Російська держава переможно закінчила боротьбу проти польсько-шведської інтервенції і, відновивши свої сили, знов набула можливості займатися південними окраїнами і кордонами.

Настав новий етап інтенсивного будівництва містукріплень та розміщення сторожових загонів і станичників в «дикому полі». Подібно до того, як перший етап будівництва був зв'язаний з посиленням нападом кримських татар, так і новий етап пояснювався загостренням відносин між Росією і Кримом після тяжкої російсько-польської війни 1632—1634 рр.

Уряд російського царя Михайла Федоровича все більше й частіше посилав служилих людей в південні російські степи, які десь з середини XVII ст. починають зватися Слобідською Україною. З метою заохочення їх наділяли землею та різними вгіддями в безподаткове користування на весь час сторожової і станичної служби. Про такі пільги говориться в документах служилих людей, виданих в кінці XVI ст. Значна кількість служилих людей появляється на Слобідській Україні в 30—40 роках XVII ст.

Один із старих дослідників історії господарства на півдні Росії — І. Міклашевський — вказує, що на території Слобідської України було багато служилих людей, які мали юрти, надані замість помість. Ці служилі люди переважно заселили велику Донецьку волость, на території якої згодом були розташовані Харківський, більша частина Зміївського, Ізюмського і Вовчанського повітів¹. Служилі люди несли розвідувальну службу, але вони не могли бути надійною силою, спроможною перешкодити просуванню татар в глиб країни і забезпечити надійну охорону місцевого осілого населення. Тому російський уряд мусив будувати тут міст-а і ставити в них залоги.

Як уже відзначалося, в XVI ст. на простори так званого «дикого поля» приходили

на промисли люди з різних місць Росії і України. Вони жили і промишляли тут в певні сезони, переховуючись у байраках,

¹ И. Н Миклашевский К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. 1, М., 1894, стор 107.

22

хащах і по закутках. Коли ж на початку XVII ст. маса російської людності, і насамперед селян, почала освоювати Курщину і Воронежчину, досвідчені мисливці, які бували тут наїздами, в багатьох випадках ставали торговцями, а то й першими поселенцями. Таких мисливців, зайшлих почасти з Росії, а здебільшого з Лівобережної України, на Слобожанській землі в першій половині XVII ст. було дуже багато.

У зв'язку з зростанням населення російське духовенство заснувало на Дінці, біля сучасного міста Ізюма, Святогорський монастир, про який згадується в офіційних документах від 1624 р. . Цей монастир був збудований як міцне укріплення на неприступних крейдяних скелях. Він мав підземні приміщення, різні ходи і сховища, а з доступної сторони був навіть фортифікований: тут стояли гармати, була заготовлена зброя. Монастир одержував від царя продовольство та іншу підмогу.

На цьому прикладі яскраво видно, як пануючий клас і його уряд дбали про те, щоб і в умовах «дикого поля» прийшло населення не залишалось без їх морального впливу, здійснюваного за допомогою релігії.

В 30-х роках XVII ст. переселення українців до Росії значно збільшується. В цей час опір простого народу проти феодално-кріпосницького, національного і релігійного гніту польських панів, проти експлуатації українських феодалів та їх угодовської політики щодо уряду Речі Посполитої приводить до ряду нових заворушень і повстань на Україні. Відомі селянсько-козацькі повстання під проводом Тараса Федоровича (1630 р.), Івана Сулими (1635 р.), Павла Бута-Павлюка (1637 р.), Якова Острянина, Карпа Скидана і Дмитра Гуні (1638 р.) та ін. Користуючись перевагою своїх регулярних військ в озброєнні, польський уряд жорстоко придушував ці виступи. Загальне прагнення українського народу до об'єднання з братнім російським народом дедалі, зростало. Шукаючи захисту від сваволі гнобителів, повстанці великими групами вирушали до Росії і заселяли Слобідську Україну.

¹ Д. И. Б а г а л е й. Очерки из русской истории, т. 2, 1913< стор. 45.

23

Путивльський воєвода Плещеев писав царю в червні 1638 р., що піддані князя Єремії Корибута Вишневецького, «поднявся в нынешнюю свою козацькую войну, от места Гадяцкого, несколько гысяч ушли в Путивль...» . Росіяни привітно прийняли переселенців і розмістили їх частково в Путивлі та слободами в різних місцях південного степу.

Переселення продовжувалося і в 1639 р. 130 чоловік переселенців поселилися за Воронежем на татарському шляху. Російський уряд їм видав рушницю, порох і свинець. Новосільському воєводі Шаховському було дано розпорядження про влаштування в Новосіллі 40 родин українських козаків. Воєводі наказувалося проте, щоб поки переселенці побудують свої житла, поселити їх на квартирах у жителів міста. Літом 1639 року з Подніпров'я до Путивля прибуло 10 тисяч переселенців-козаків на чолі з В. Іаанкієвим. Загін прибув з гарматами і прапорами. Цих переселенців за наказом уряду розміщено групами в Путивлі, Корочі, Лівнах, Єльці, в Усерді. Чимала група переселенців була поселена в м. Орлі ².

В 1638 році до Белгорода прибув загін українців в 865 чоловік на чолі з гетьманом Яковом Острянином, який брав участь у повстанні проти польських збройних сил. Вони звернулись до російського царя з проханням прийняти їх в російське підданство. Белгородський воєвода так пояснював царю причини, які примусили цих людей

покинути рідний край: «Полюские и литовские люди их крестьянскую веру нарушают и церкви божии разрушают, и их побивают и жеи их и детей, збирая в хоромы, пожигают и пишальное зелье, насыпав им в пазуху, зажигают, и сосцы у жеи их резали, и дворы их и всякое строение разоряли и пограбили»³.

¹ Акти Юго-Западной России, СПб, 1861, № 8, стор. 16.

Див. книгу «Визвольна війна 1648—1664 рр. і воззеднання України з Росією». Вид. АН УРСР, 1954, стор 106.

³ Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии Собранны и изданы Н. Второвим и К. Александровым-Дольником. 1851, кн. 1, стор. 101.

24

Незабаром сюди прибуло ще 83 чоловіка. Групи переселенців все росли. Уряд, прийнявши їх у підданство, наказав белгородському воєводі оселити прибулих на Чугуєвому городищі. В указі цього приводу говорилося: «...пожаловал велел их принять под свою государеву державу в Московское государство и пожаловал велел их по их челобитию устроить на Чугуеве на вечное житье» Воєводі наказувалося надати поселенцям з казни, відповідно до службово-соціального стану кожного (старшині — більше, простим козакам— менше), допомогу хлібом, насінням для весняного посіву, матеріалами для будівництва жилих приміщень, дворів і спорудження кріпості^a.

З доповідного листа воєводи Щетініна ми довідуємося, що російський уряд видав всім переселенцям грошову допомогу і визначив щорічне «жалування» грішми за службу. Про це офіційно повідомлялося: «...за выход... и для новые селитьбы на дворовое строенья атаману семь рублей, черкасам всем по пяти рублей до годового твоего государева денежного жалованья на нынешний 1640 год по окладам их: атаману десять рублей, рядовым черкасам всем по девяти рублей человеку»³.

Кожній родині виділяли в місті певну ділянку землі під садибу. В розпорядження поселенців було надано землі, ліси і води навколо Чугуєва. Зокрема наділялося пашні: гетьману — 120 четій⁴, його синів — 40 четій, військовому осавулу — 50 четій, військовому дячку— 40 четій, 10 сотникам по 35 четій, п'ятидесятникам—по 30 четій, 102 десятникам—по 25 четій, 887 рядовим—по 20 четій⁵. На перших порах поселенці звільнялися від всяких податків, за що мусили відразу брати участь у сторожовій службі.

Російський уряд, гостинно приймаючи і влаштовуючи українських переселенців у Чугуєві, не спускав, проте, з них свого пильного ока. Всі дрібніші справи

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 15.

² Там же.

³ Філіал Центрального Державного Історичного архіву УРСР в Харкові (ФЦДІА), Ф. 353, стовп. 16, скр. 4 і 7.

⁴ Одна чть дорівнювала півдесятині.

⁶ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 16.

25-

адміністративно-судового характеру віддавалися на розгляд і вирішення козацької старшини, а більш значними справами видав белгородський воєвода; йому ж належало військове керівництво. Для зміцнення царської влади і контролю над переселенцями з самого початку в Чугуєві було поставлено гарнізон в 200 служилих людей на чолі з воєводою. Крім того, тут було поселено 12 дітей боярських, яким надано по 40 четій землі на господарство.

Гостинне прийняття Російською державою тисячі родин українців-переселенців, побудування для них міста Чугуєва, надання їм певної матеріальної допомоги і пільг — все це, звичайно, мало стати широко відомим приваблюючим фактором для селянсько-

козацьких мас та козацької старшини і православного духовенства Придніпровської України.

Польський уряд швидко зрозумів у збільшенні переселення українців та у появі українського Чугуєва на російській землі зростаючу для себе небезпеку. Взимку 1639—1640 р. уряд Речі Посполитої звернувся до Росії з вимогою повернення переселенців. Російський уряд, відмовляючись видати українських переселенців, писав: «Пришли немногие люди, а не 20 000; в докончальных грамотах не сказано, чтоб перебежчиков выдавать; а чего в докончальных грамотах не написано, того делать и вновь начинать не пригоже»². Одержавши цю відповідь, польський воєвода Потоцький став розробляти заходи, щоб перешкодити українцям селитися на російських степових просторах. Спочатку він готувався до відкритого військового нападу на Чугуїв, маючи намір зруйнувати місто, а переселенців полонити. В матеріалах чугуївського воєводи про це говориться так: 14 лютого 1639 р. з Миргорода до Чугуєва приїхав у торговельних справах Семен Сергеев, який сповістив воєводу Максима Лодигенського, що «в литовских украинных городах в сборе гусар две тысячи человек да четьтре тысячи немец, а хтят де те гусарьт и немцы приходит к Чугуеву, чтоб Чугуев ра-

¹ Материали для истории колонізації..., т. I, стоо. 16.

ⁱ С. М. С о л о в ь е в. История России с древнейших Бремен, вид. II, кн. II, т. IX, стор. 1231 — 1232.

26

зорить и гетмана и казаков побить». Це свідчення підтвердилося й іншими даними .

Однак, уникаючи конфлікту з Росією, Потоцький вирішив вдатися до прихованої провокації ². Він послав до Чугуєва своїх агентів з агітаційними листами. Серед чугуївців знайшлися й нестійкі елементи (сотник Гаврило Розсоха та ін.), які в нелегких умовах життя на новім місці відгукнулись на ворожий заклик повернутися до Польщі. Хоч поселенцям і була подана значна допомога з боку російського уряду, все ж вони на перших порах зазнавали значних труднощів. Переселенці прийшли сюди з малою кількістю худоби, реманенту, а багато хто й з голими руками, у подертій одежині. їм довелося нашвидку будувати острог (укріплення), оберігаючи свої двори від нападів татар, щодня бути при зброї, нести варту. До того ж призначений царський воєвода Щетинін привласнював частину допомоги, яка надавалася переселенцям, поведився з ними, як і з своїми служилими людьми, надзвичайно грубо.

В своїй чолобитній від 1639 р. чугуївці вказували, що багато з них останню зброю «через свою бідність проїли» та деякі речі теж продали на сплату за оранку землі. Далі говорилося, що поселенці острог і шість башт побудували, а трьох башт побудувати та рів копати не спроможні, бо люди без хліба ³.

В таких умовах польським агентам в 1641 р. вдалося вчинити заколот у Чугуєві. Під час заколоту було вбито організатора переселення Якова Острянина. Підмовлені переселенці повернулися на Подніпров'я Однак ні цими, ні іншими провокаційними актами польським панам не вдалося запобігти новим переселенням українців ⁴. З поневоленої України щороку прибували до Росії нові втікачі. За офіціальними відомостями, протягом 1645—1647 рр. на Слобідську Україну прибуло близько 1247 українських родин, які були

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 353 стовп. 282, скр. 2.

² Филарет, назв работа, від IV, стор. 26—27.

³ Материали для истории «колонизації...», т. I, стор. 14.

♦Филарет, назв работа, від. IV, стор. 56.

27

прийняті росіянами і поселені вздовж рік Охтирки, Харкова та Дінця

Покинута українцями місто Чугуїв російський уряд негайно заселив військовослужилими людьми з Белгорода (35 чоловік), з Курська (70 чоловік), з Оскола (50 чоловік), з Мценська (близько 100 чоловік); зсього сюди приїхало понад 400 чоловік дворян, дітей боярських, стрільців та козаків. Частина з них була послана на тимчасову службу, а частина — на постійне проживання.

Було ще одне джерело для поповнення військ, які несли вартову службу на південних форпостах Росії. З багатьох документів видно, що селяни з різних сіл Росії тікали в ті часи від покріпачення на Слобожанщину і записувалися тут в стрільці або козаки. Проте, захищаючи інтереси поміщиків, царизм відмовлявся використовувати цих кріпаків-втікачів і вживав заходів, щоб їх розшукати і повернути поміщикам. В царських указах, писаних, наприклад, в 1639 та 1640 рр., чугуївському воєводі наказувалося розшукувати таких втікачів і повертати їх власникам.

«...Били нам челом,— говориться в одному з таких указів, — Гаврила Юшков да Михайла Киреевской и сказали: в прошлом де в 1638 году бежали от них из Белевского и из Козельского их поместий старинные их люди — крестьяне, пограбя их животы и, взяв матерей своих, и жен, и детей, пошли на Чугуево и записались в стрельцы, и в казаки, и в пушкари, и в затипщики, и нам бы их пожаловать, тех их беглых крестьян, сыскав на Чугуево, велеть отдать их во крестьяне попрежнему...»².

Додержуючись такої політики, царський уряд вважав за краще брати на військову службу державних селян та міське непокріпачене населення Росії. Але з таких груп російського населення урядові нелегко було оселити на постійне проживання на Слобожанщині достатню кількість людності. Завербовані на постійне

¹ И. И. Срезневский. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ео заселения до преобразования в Харьковскую губернию X. 1883.

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 353, стовп. 35, скр. 2.

28

життя часто тікали назад — до Росії. Тому російському урядові доводилося в основному доручати вартову службу військовослужилим людям, присланим сюди тимчасово.

Військовослужили люди чугуївського гарнізону збудували укріплений пункт Валки на давньому урочищі тієї ж назви, над рікою Мжею.

В «Книге Большому Чертежу» згадуються Валки, проте не як поселення, а як урочище. В 1636 р. воєвода Тургенев заявив, що як урочище Валки відомі здавна і що тут у зручному місці насипано вал через Муравський шлях, від лісу до лісу

Під час будівництва Валок виявилося, що в цьому районі було розташовано близько 150 пасік, при кожній з них жило по 5—10 чоловік. Цей факт свідчить про те, що дана місцевість, так само як і багато інших місць Слобожанщини, в той час вже не була безлюдною в буквальному розумінні, як це говорить про «дикі поля» в старій літературі. Пасічники, які займалися тут тільки промислом, в основному були вихідці з Полтавщини, тобто з України, підвладної Польщі. Грунтуючись на цьому, польський уряд втрутився в справу будівництва Валок, заявивши російському урядові, що земля, де засновано це місто, належить Речі Посполитій¹. Внаслідок розгляду валківського та інших прикордонних конфліктів у 1647 р. було проведено межування між Росією і Польщею.

Того ж року російський уряд заборонив людям з Речі Посполитої заводити пасіки на Слобожанщині. Воєводам було наказано виявляти таких мисливців та заохочувати їх переходити в російське підданство і залишатись на постійне проживання, а якщо вони не згодні, то нехай повертаються додому, — в межі Польської держави. Зокрема чугуївському воєводі наказувалося послати військовослужилих людей до Балаклії та в інші місцевості і сказати приходцям з Польщі, що «чугуєв-

¹ Д. І. Багалій, історія Слобідської України, Харків, 1918, стор. 18.

² Ф и л а р е г, назв, робота, від II, стор. НИ,

скне земли и всякне угодыя искони века нашего... государства»

Валки за межуванням 1647 р. було визнано належними до Росії. Тоді ж визнано російськими такі міста і села: Охтирка (збудована в 1641 р.), Недригайлів, Бобрик, Будилка, Кам'яний, Боровенька. Ці міста і села, засновані українцями на початку 40-х років XVII ст., були самочинно привласнені Польщею. Після того, як було вирішене питання про належність їх до Росії, польська влада переселила українців на підвладну їй територію. Внаслідок цього російському урядові довелося заселити згадані міста і села російськими військовослужилими людьми. Однак незабаром українські переселенці стали повертатися з Польщі, і російський уряд віддавав їм ці міста і села.

В 30—40-х роках XVII ст. з ініціативи російського уряду було збудовано 20 міст, серед них: Вільне, Хотмизьк, Карпов, Ольшанськ, Острогоськ, Коротоляк, Урив, Короча, Новий Оскіл та ін. Між цими містами-острогами було збудовано різні земляні й дерев'яні укріплення, зроблено засіки, насипано вали. Всі ці спорудження від Охтирки до Усмані за Воронежем входили до складу так званої «Белгородської черти» 300 км завдовжки, з центром у Белгороді. По ній розселилися служили люди — росіяни, які під керівництвом белгородського воєводи відбивали напади татар.

«Белгородська черта» мала велике значення не тільки для оборони населення російських міст і сіл на півночі від Беліорода і Воронежа,— вона забезпечила також зручніші, спокійніші умови для заселення території всієї Слобідської України. Лінія укріплень Охтирка, Вільне, Хотмизьк, Карпов, перетинаючи на північному заході землі Слобідської України, досить надійно захищала населення значної території, від Охтирки до Лебедина, Сум, Суджі, від нападів татар. У зв'язку з цим дана місцевість стала швидко і густо заселятися і розвиватися в господарському відношенні. Посилені заходи російського уряду в справі зміцнення військової охорони південних кордонів країни дуже полегшували умови життя переселенців на Слобожанщині.

¹ Ф и л а р е т, назв робота, від, IV, стор. 118.

ао

Боротьба селянських мас проти соціального гніту польських і українських феодалів, яка тісно перепліталася з визвольною боротьбою проти національного гноблення, з новою силою розгорнулася на Україні з кінця 40-х років XVII ст.

Однією з найславніших сторінок в історії українського народу була визвольна війна 1648—1654 рр. «Головною і вирішальною силою цієї війни,— говорить в Тезах про 300-річчя воззеднання України з Росією,—було селянство, яке боролось проти соціального гніту польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення. Разом з селянством у визвольній війні виступали широкі маси козацтва і міського населення, а також і козацька старшина.

В той час як селянсько-козацькі маси вели героїчну боротьбу проти соціального і національного гніту, українська феодальна верхівка (козацька старшина і дрібні поміщики), беручи участь у визвольній війні, прагнула зберегти і зміцнити феодально-кріпосницькі відносини на Україні».

В цій визвольній війні український народ одночасно боровся за визволення з-під гніту панської Польщі і за воззеднання з братнім російським народом у єдиній Російській державі. На чолі українського народу, який піднявся на визвольну війну, стояв видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький.

На початку визвольної війни українського народу, коли селянсько-козацькі повстанці під керівництвом Богдана Хмельницького здобули ряд перемог над ворогом під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями (1648 р.), під Зборовом (1649 р.),

українські народні маси стали влаштовувати своє життя на батьківщині і припинили переселення в південні степи.

Однак співвідношення сил ще не було на користь українського народу, і тому, зокрема, в битві під Берестечком (на Волині) в 1651 р. селянсько-козацька армія зазнала великої поразки. Польські пани, підтримувані українськими магнатами, знов стали поневолювати український народ. Рятуючись від польсько-шляхетського гніту, жителі переселялися з України до Росії, зокрема в південні степи. «А из-за Днепра,— сповіщали

л.

в посольському приказі в Москві,— де которые люди погромлены, иные от татар, а иные от ляхов, и те де идут мнотне на государеву сторону»

Тогочасні українські літописці звязують з цим переселенням масове залюднення Слобожанщини. Саме в 50-ті роки XVII ст. засновуються міста Острогозьк, Суми, Лебедин, Охтирка, Харків і багато слобід. Від слобід, заснованих переселенцями, дістала свою назву Слобідська Україна².

В літопису Романа Ракушки-Романовського вказується, що «Хмельницький, ожидая угодного к отмщению времени, позволил утесняемому от ляхов народу вольно сходить из городов к Полтавщине и за границу в Великую Россию на житие, и из того времени начали оседать Суми, Лебедин, Харьков, Ахтырка и иные слободские места аж до Дону казацким народом»³.

В такому ж дусі висловлюються і літописці Григорій Грабянка⁴, Самійло Величко.

Люди усіх станів — селяни, козаки, міщани, чимало духовенства,— забираючи все, що можна, зі свого хатнього добра, одягу, господарського реманенту, худоби, хліба, залишали рідні міста і села, часто навіть підпалювали їх.

Російський народ приймав українських переселенців гостинно, з великим співчуттям, матеріально допомагаючи їм улаштуватися. Зважаючи на прихильність російського народу до переселенців та враховуючи, що вони створювали міста і села на півдні Росії, на південь від «Белгородської черти», і допомагали у боротьбі проти нападу кримських татар, уряд ставився до українських переселенців позитивно.

Прагнучи забезпечити улаштування пришельців на нових місцях, уряд наказував воєводам гідно їх зустрічати, подавати їм на державні кошти всіляку допомогу, оберігати від будь-яких кривд з боку російських дворян.

¹ Воссоелинение Украины с Россией. Документи и материалы, 1953, т. III, № 15, стор. 27.

² Слободами або слобідками називалися поселення, в яких селяни були не покріпачені, мали певні пільги, були «слободні».

³ Лгтопись Самовидца, 1878, стор. 234.

⁴ Летопись Г, Грабянки, 1854, стор. 111—112.

32

вняп

У грамоті царя Олексія Михайловича від 23 липня 1649 р. говорилося, «что из-за рубежа, из Литовские стороны, идут на нашу сторону в Путивль многие люди», і наказувалося воєводам певними заходами запобігати, «чтоб тем выходцам от дворян, и от детей боярских... дурна и грабежу, и кражи и никакова насильства ни в чем не делали и ничево не отымали и ни в чем оману не делали»

Група майже в 800 українських родин, на чолі з Гарасимом Кондратьєвим, була поселена російським урядом у 1652 р. на давньому Суминому городищі, на татарському шляху. Переселенці прийшли сюди з невеликим домашнім скарбом їм було подано деяку матеріальну допомогу і наділено землею під садиби, городи, оранку та різні вгіддя. За вказівками воєводи Арсеньєва переселенці стали будувати місто

Суми

В 1653 р. будівництво укріплення, службових та жилих будинків в основному було закінчено. Про не воєвода доповідав цареві: «...велено мне, холопу твоєму, быть на твоей государевой службѣ, в новом Сумином городище город ставить со всеми крепостями и черкас строить на вечное житие пашнею, и санными покосами, и всякими угоды... И город, государь, со всеми крепостями я, холоп твой, отдала весь в дубовом лесу и башни, и стены, и бойницы, и тайник сделал, и черкас дворами, и гумками, и огородами устроил...»².

В 1652 р. на річках Тиха Сосна і Острогожка було засновано місто Острогозьк (воно ще мало назву Рибне). Першими його поселенцями були українські козаки та селяни, які склали цілий полк—1000 чоловік. На чолі його стояв полковник Іван Дзиковський з полковою та сотенною старшиною. Цей полк брав участь у відомій, нещасливій для України, Берестецькій битві 1651 р. Після поразки старшина і козаки полку, захопивши свої родини та деяке майно, з дозволу російського уряду вирушили до Росії³.

¹ Воссоединение Украины с Росеней. Документи и материалы, 1953, т. II, № 101, стор. 224.

² Материалы для историм колонизации..., т. I, стор. 19—20.

Воссоединение Украины с Россией, Документи и материалы, 1953, т. III, № 104, стор. 212.

3. 4-522

33

Уряд царя Олексія Михайловича, приймаючи полк І. Дзиковського, наказав воронезькому воєводі Арсеньєву силами руських людей і на казенний кошт збудувати укріплення й жилі будинки для переселенців. І справді, прибувши до Острогозька, українці застали готові жилі будинки; крім того, їм було видано зерно на хліб, різне насіння для перших посівів та овочі для городу. Дістали вони й грошову допомогу. Укріплення теж в основному було збудоване.

Звичайно, першим українським поселенцям ще довелося добудовувати острог, свої садиби тощо. Однак основну частину нерухомого майна вони одержали від уряду Російської держави.

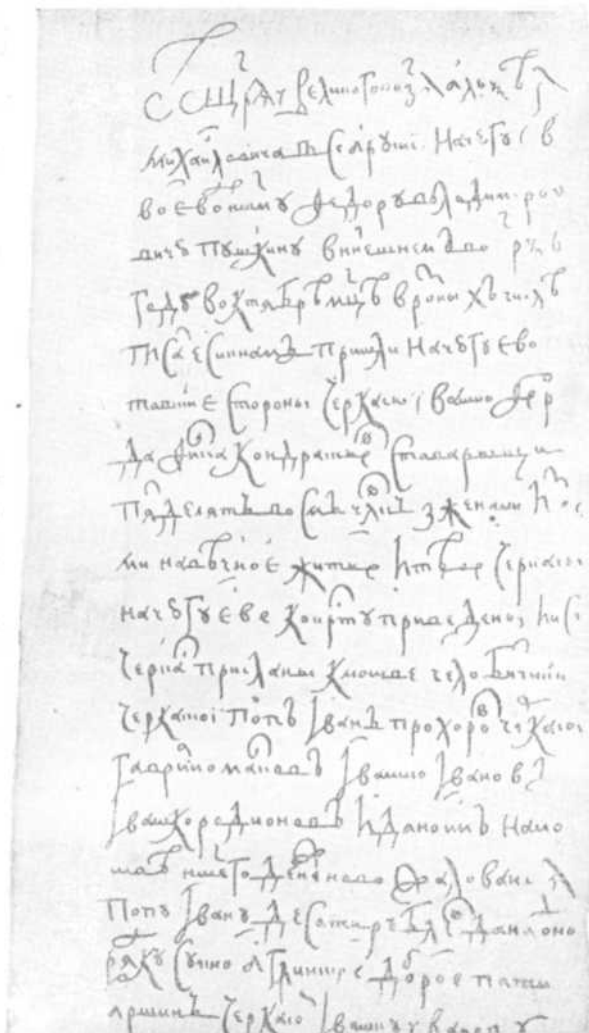
Заселяючи Острогозьк українцями, уряд тут же поселив і російських військовослужилих людей. Це робилося для зміцнення гарнізону, а почасти й для запобігання «шатости», яка мала місце в Чугуєві в 1641 р.

Охтирка належить до найдавніших міст Слобідської України. Її заснували українські козаки в 1641 р. До 1647 р. Польща вважала Охтирку своїм містом. Коли ж перебуванням було визнано, що вона стоїть на землі Російської держави, Польща силоміць виселила звідти українське населення на свою територію. Російському урядові довелося негайно заселити це місто своїми служилими людьми. У 1652—1654 рр. (точно рік не встановлено) російський уряд заселив Охтирку українськими переселенцями з різних місцевостей Придніпров'я в кількості 1587 чоловік². Переселенцям були надані готові житла в місті, багато хліба зерном і борошном, а також чимало інших продуктів і господарських речей. Всіх пришельців було наділено землею для посівів, лісом, сіножатями та іншими вгіддями навколо Охтирки.

На початок 50-х років XVII ст. припадає заснування Харкова. У XVIII ст. Харків набув значення центра Слобожанщини, став крупним губернським містом. Отже до історії його заснування дослідники здавна виявляли глибокий інтерес. Про час приходу сюди перших жителів та про походження назви міста в історичній

¹ Ф н л а р е т, назв, робота, від. III, стор. 9—10

² Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 23—33.

Указ царя Олексія Михайловича (жовтень 1654 р.) чугуївському воєводі Ф. Д. Пушкіну про пожалування грішми та сукном українців, що прибули з Подніпровя .

літературі існує кілька думок. Так, невідомий автор «Топографического описання Харьковскаго наместничества» ще в XVIII ст. висловив думку, що Харків заснований у 1653 р.. У тому ж XVIII ст. з'явилась легенда про те, немовби якийсь козак Харко з групою українців прибув сюди з Придніпровя десь у 20-х роках XVII ст. і поклав початок місту, якому й дано його ймення ².

Г. Ф. Квітка переказує легенду, немовби його прадід Андрій Квітка заснував спочатку слободу Основу, а згодом (в 1646 р.) і місто Харків³. Легенди про заснування міста Харком та Андрієм Квіткою розкритиковані в книзі Філарета⁴. Слідом за ним ще досконаліше розкритиковували ці легенди Д. І. Багалій⁵ та Є. Альбовський⁶.

В критичних зауваженнях істориків правильно вказується на необгрунтованість наведених легенд. В «Книге Большому Чертежу», написаній в 1627 р. на підставі давніх свідчень, говориться: «...а Лопин пала в Харкову, а Харкова пала в Уды». Далі вказується, де саме ріка Харків впадає в ріку Уди: «А выше Донецкого городища, с правой стороны, впала в Уды речка Харкова, от городища с версту»⁷. Отже, ці дані говорять про дуже давнє походження назви ріки Харків. Місто, яке виросло на березі ріки Харкова, було назване її іменем, як, приміром, дістали свої назви місто Вовчанськ — від ріки Вовча, Острогоськ — від ріки Острогоська, Олешня — від ріки Олешня, Суджа — від ріки Суджа, Лебедин — від озера Лебедин і т. д.

Якщо ці дані є певним доказом того, що легенда

¹ Топографическое описание Харьковского наместничества, вил. X. 1888, стор. 49.

² Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова, т. I. X.. 1905, стор. 7—26.

³ Г. Ф. Квитка. Основание Харькова. «Молодик» за 1843 р. Літ. збірник, вид. Д. І. Бецького, ч. I, стор. 69—71

⁴ Филарет, назв. робота, вил. II, стор. 5—6 129.

⁵ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова, 1905, стор. 7—26.

⁶ Е. Альбовский. История Харьковского слободского казачьего полка. 1895, стор. 21—32.

⁷ «Книга Большомх Чертежу», вид. АН СРСР, 1950, стор. 62, 71.

36

про походження назви міста Харкова від імені легендарного Харка є невірною, нічим вірогідним не підтвердженою, то документальні відомості, які збереглися до нашого часу, свідчать про те, що родина Квіток слободу Основу не збудувала, а купила у козацько-старшинської родини. Донців в 1713 р.

Якщо можна вважати доведеним, що не Харко і не Андрій Квітка були засновниками міста Харкова і що не від імені Харка походить його назва, то все ж питання про назву Харкова в історичній літературі залишається недосить з'ясованим. В 70-х роках XIX ст. М. Я. Арістов у своїй статті про половецьку землю ¹ висловив думку, що давнє городище, на місці якого виріс Харків, являє собою залишки половецького міста Шаруканя (від імені хана Шарука). Назва цього міста, яке згодом зникло, перейшла нібито на місцеву ріку, що у слов'ян стала зватися Харкова. Звідси, на думку Арістова, і утворилася назва міста, заснованого українськими переселенцями.

Однак це припущення викликає багато серйозних заперечень. Д. І. Багалей висловлює більш вірогідну думку про те, що стародавнє місто, яке колись було на місці сучасного Харкова, існувало в часи Київської держави і належало слов'янам². Більшість вітчизняних істориків і дослідників у галузі історичної географії, писав КВ. Кудряшов, грунтуючись на літописних свідченнях, вважають, що місто Шарукань було розташоване над рікою Дінцем, трохи вище Маяків³, а за іншими документами, які наводить Б. А. Рибаків, — на місці Донецького городища⁴.

Таким чином, походження назви ріки Харкова від Шарукань не доведено. Однак можна вважати, що назва міста Харкова походить від ріки Харкова.

¹ Н. Я. Аристов. О земле половецкой. Историко-географический очерк. Известия историко-филологического института в Нежине, 1877, стор. 219.

² Д. И. Багалей. Очерки из русской истории, т. 2, 1913, стор. 35.

³ К. В. Кудряшев. Половецкая степь, М., 1948, стор. 119—120.

⁴ Б. А. Рибаків. Русские земля по карте Идриси 1154 гола Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК... т. XLII, вид. АН СРСР, М., 1952, стор. 40—41.

87

itaMtaM

В історичній літературі ще не встановлено, в якому саме році оселилися перші жителі на місці теперішнього Харкова та з якого часу це поселення почало зватися Харковом. Це пояснюється, мабуть, тим, що першою оселилася на місці Харкова невелика група людей, нічим не примітна серед численних груп переселенців, які приходили на Слобожанщину та засновували тут десятки і сотні слобід. Як уже говорилося, легенди про Харка і Андрія Квітку істориками розкритиковані. Отже історики не визнають 20-і та 40-і роки XVII ст. часом заснування Харкова.

Однак у цьому питанні нема єдиної думки. І. І. Срезневський, П. Головинський ² підтримали твердження невідомого автора «Топографического описання Харьковского

наместництва», що Харків був заснований в 1653 р. С. І. Кованько, висловивши спочатку думку про те, що Харків був заснований в 1643 р., згодом від неї відмовився і теж відносив заснування Харкова до 1653 р.³ Філарет та К. П. Щелков вважали, що Харків був заснований в 1650 р. Д. І. Багалій вказував, що початок Харкову українські переселенці поклали в 1654 р.

Думки істориків про те, що Харків почав заселятися до 1654 р., на жаль, документами не підтвержені. Більш вірогідні дані існують про 1654 р. Як свідчать документи, в 1654 р. сюди прибуло кілька сот сімей українських переселенців на чолі з Іваном Каркачем⁴. Вони незабаром почали будувати примітивні земляні й дерев'яні укріплення і проклали через ліси дорогу до Торських соляних промислів⁵ (тепер Словянськ). В 1655 р. сюди прибула ще одна група переселенців в кілька сот чоловік⁶.

¹ И. И. Срезневский. Историческое обозрение грядаяского устройства Слободской Украины, Х., 1883, стор. 3.

² П. Гол о ви не кий. Слободские казачьи полки, СГІб., 1864, стор. 69—71.

³ С. И. Кованько. Описание Харьковской губернии, Х., 1857, стор. 13—14. Историко-статистическое описание города Харькова, «Харьковские губернские ведомости», 1859, № 7.

⁴ Д. И. Багалей, Д. П. Миллер История Харькова за 250 лет. Х., 1905, стор. 23.

⁵ Материали для истории «олонизации...», т. [I, стор. 216.

⁶ Д. И. Багалей. История Слободской Украины, стор. 29.

38

В Московському історичному архіві до наших часів зберігся цікавий документ — список дорослих жителів харків'ян чоловічої статі, які вважалися на козацькій службі, який деякі історики датують 1655 роком. В цьому списку значиться 587 чоловік. Це перша безпосередня документація про населення Харкова, яка дає підставу часом його заснування вважати 1655 рік.

З 1656 р. про Харків є офіціальні відомості. Виявляється, що Харківська слобода з часу свого заснування до 1656 р. була підвладна чугуївському воєводі. Коли ж населення міста зросло, в Харків був призначений окремий воєвода, якому наказано було збудувати тут острог за планом тогочасних степових кріпостей.

Так, в царському указі від 23 березня 1656 р. на імя, чугуївського воєводи Сухотіна говорилося: «По нашему указу велено быти на нашей службе в Чугуевском уезде для городского строения в Змиеве Якову Хитрово, в Харькове воину Селифонтову и велено им тех городов Змиевских, и Мохначевских, и Печенежских, и Харьковских, и Хорошевских черкас ведать во всем»².

З цього року збереглося листування харківського воєводи з Москвою про будівництво харківської кріпості, про межування земель та інші документи.

Перший воєвода Селіфонтов, призначений в 1656 р., зразу ж почав будувати харківський острог (кріпость). На початку будівництва Селіфонтов скаржився цареві, що українські переселенці не слухають його, відмовляються возити ліс, робити на будівництві. Можливо, що будівництво кріпості припало на час невідкладних господарських робіт. Але скоро суперечки між воєводою і населенням припинилися, і будівельні роботи почали нормально розгортатися.

Харківський острог був збудований на узгір'ї між ріками Харків і Лопань — на території нинішніх Університетської вулиці і майдану Тевелева.

Населення Харкова швидко зростало, і незабаром виявилось, що в межах укріплення йому нема де буду-

¹ Д. И. Багалей, Д. П. Миллер История города Харькова, 1905, стор. 528—530.

² Полное собрание законов Роснейкой империи е 1649 г., т. 1, № 175, стор. 376—377.

ватися, тому з південно-східного боку острог був добудований ще на 245 сажнів. Всередині кріпості був викопаний тайник для води та сім колодязів. Тут же були збудовані «приказні» приміщення, жилі будинки воєводи, козацької старшини, козаків, мішан-ремесників. В районі теперішнього майдану Тевелева в той час була невелика базарна площа .

Одночасно з заснуванням міст Острогозька, Сум, Охтирки та Харкова, які стали полковими містами, тобто центрами полків Слобідської України, в цьому крага було збудовано багато інших міст і сіл. Для прикладу звернемося хоча б до таких фактів.

В 1651 р. значна група козаків, селян і міщан з Корсуня (на Київщині), прибувши на Слобожанщину, прохала дозволу оселитися тут. Російський уряд дозволив їм оселитися над рікою Мерлою і подав поселенцям грошову та іншу матеріальну допомогу. Так в 1652 р. було засноване місто Краснокутськ².

До певної міри є характерною історія заснування села Малинівки, біля Чугуєва. В 1652 р. з міста Грунь (на Полтавщині) до Чугуєва прийшло 5 родин. Уряд дозволив їм оселитися недалеко від міста над Дінцем. Того ж року восени прибуло з Полтави до Чугуєва ще 3 чоловіка — «прудники», які з дозволу уряду по другий бік Дінця, на старій греблі, поставили млин та збудували собі оселі. Незабаром до Чугуєва прибула ще група українських переселенців, яких уряд оселив на березі Дінця біля Малинового колодязя. Всі три оселі десь коло 1660 р. об'єдналися в село Малинівку. Жителям цього села було дозволено ловити рибу в річках Гнилиці та Гнилушці, дано землі біля цих річок під сіножаті та інші вгіддя³.

Село Печеніги було засноване в 1653 р. невеликою групою українців. Наступного року сюди прибуло ще 45 родин на чолі з Іваном Федоровичем Волошиним. Російський уряд, дозволивши прибулим оселитися в цьому місті, подав їм грошову допомогу: багатосімейним — по 5 карбованців, малосімейним (до трьох

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 22.

Там же, стор. 72.

⁸ Филарет, назв, робота, від. IV, стор. 89.

40

душ) — по 4 карбованці. «По их челобитью,— говорилося в царському указі,— велено устроить на вечное житье в Чугуевском уезде, на Донне — на Печенежском котковском поле» .

В лютому 1655 р. до Чугуєва прибула нова група переселенців: їм дозволено було оселитися на урочищі між ріками Лопань та Харків, на місці теперішніх Липнів. В указі про них говорилося: «Нововыезжим черкасам Максиму Тимофееву с товарищи, 800 человек, в Чугуевском уезде, в урочище меж Лопаню и Харкова, под двори, и под огорода, и под гуменные места, и пашенной земли, и сенных покосов, и всяких угодий дать им»².

Цікаво, що в цьому ж документі наказувалося воєводі негайно поселяти нові групи переселенців на певних місцях Слобожанщини, не чекаючи на це царського указу, «чтоб им, черкасам, в нынешнее весейное время без пашни и в лето без хлеба не быть и чтоб от них о том к государю челобитья не било...»³.

Так українці оселялися на Слобожанщині, засновуючи численні поселення. Крім уже згаданих, на той час були засновані міста і села Лебедин, Мерефа, Ворожба, Суджа, Боромля, Терни, Колонтаїв, Тарасівна, Дерново, Дергачі, Люботин, Огульці, Старий Марчик, Черкаські і Руські Тишки, Недригайлів, Білопілля, Межиріччя, Краснопілля, Миропілля та багато інших.

Водночас українцями заселялися міста, де вже жили російські військовослужили люди,— Чугуїв, Цареборисів, Маяки, Олешня, Камяне, Бобрик, Валки та ін.⁴.

Для прикладу наведемо історичні дані про заселення міста Чугуєва. В 1653 р. сюди прибула група переселенців в 25 родин на чолі з Федором Дмитрієвим. З Москви чугуївському воєводі було наказано всіх переселенців улаштувати в Чугуєві, «где пригож в крепких местах, чтоб они были к городу к заступе и к ним бы воинские люди не пришли, и их не побиили и в полон не

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. IV, стор. 99 і 101.

² Там же, від. II, стор. 161.

³ Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 76.

⁴ Филарет, назв, робота, від. II, стор. 161.

41

поймали, и дал им под дворн и под огороды места и на пашню землю и сенных покосов и всяких угодий» .

У 1654 р. до Чугуєва прибула нова група переселенців в 58 родин під проводом Івана Федорова та Федора Кондратьєва. їм було дозволено поселитися в Чугуєві і, так само як і іншим переселенцям, надано «денежного жалованья на дворовое строение семьями с тым осми рублев и иным по семи, по шести и по пяти рублев»².

Тимчасом сталася нова подія виняткового значення. В результаті багатовікового прагнення українського народу, переговорів Богдана Хмельницького в Москві з 1648 р. російський уряд, урахувуючи значне зміцнення міжнародного і внутрішнього становища Російської держави, восени 1653 р. дав згоду на воззеднання України з Росією. 8 січня (за новим стилем — 18 січня) 1654 р. на Раді в Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький), в якій брали участь представники різних соціальних верств населення всіх визволених з-під польсько-шляхетського іга українських земель, Богдан Хмельницький в урочистім промові сповістив про те, що Земський собор у Москві дав згоду на воззеднання України з Росією, та закликав присутніх приєднатися до цього рішення. Учасники Переяславської Ради від імені всього українського народу одностайно, з великою радістю висловилися за воззеднання України з Росією — «чтоб есми вовеки вси единого были»³. Воззеднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для всієї подальшої історії двох великих братніх народів.

Після ухвали Переяславською Радою рішення про воззеднання України з Росією масове переселення українців на Слобожанщину значно зменшилося. Це пояснюється тим, що на Україні настало деяке заспокоєння; у народних мас з'явилася надія, що тут встановиться мирне, нормальне життя.

Однак після смерті Богдана Хмельницького (1657 р.) відновилися агресивні дії польської шляхти, турецького

¹ Філіал ЦДІА. Харків, ф. 353, стовп. 30, скр. 4.

^a Філіал ЦДІА. Харків, ф. 353, стовп. 28, скр. 6.

³ Воссоединение Украины с Россией, вид. АН СРСР, 1953, т. III, стор. 461.

42

султана та залежного від нього кримського хана. Вони всіляко розпалювали ворожнечу угруповань козацької старшини, яка гризлася між собою за владу. Агент польських магнатів, козацький старшина Іван Виговський, захопивши владу до своїх рук, зробив спробу відірвати Україну від Росії та віддати її на поталу Польщі. Гетьман Юрій Хмельницький виявився неспроможним приборкати Виговського, якому вдалося вчинити зрадницький заколот. Народні маси з Придніпров'я та з-за Дністра, не бажаючи залишатись у неволі, новою хвилею ринули на Слобожанщину.

Автор «Літопису Самовидця» (Роман Ракушка-Романовський) писав: «да ис того ж времени, как и при ста ром было Хмельницком, люди бесчисленные из-за Днепра, ради бывающих там неспокойств, под царскую державу пущены, которые не вместятся в Малой России и, далее в Великую Россию пошедши, пустые земли великими городами

и селами густо осадили...» , Те саме відзначав літописець Григорій Грабянко².

В 1659 р. група переселенців в 670 чоловік на чолі з Іваном Андрійовичем Семеновим, прибувши з Придніпров'я, дістала дозвіл побудувати місто біля татарського броду на Дінці — на так званому Салтівському городищі. Поселенці власними силами збудували укріплення³.

На початку 60-х років було засноване місто Богодухів. його першими жителями була група українців в 1129 чоловік, які прийшли з-за Дніпра. Місто будувалося за допомогою російських військовослужилих людей, спеціально для цього присланих російським урядом. Переселенці збудували собі житла та інші господарські будівлі, а навколо поселення спорудили дубовий острог завдовжки 1025 сажнів.

В 1663 р. значна група переселенців з-за Дніпра на чолі з Яковом Степановичем Черніговцем з дозволу російського уряду оселилася на Дінці біля гирла річки Вуликлеї, заснувавши нове місто, назване іменем річки— Балаклія. З опису міст ми довідуємося, що місто

¹ Летопись Самовидца, 1878, стор. 256.

² Летопись Григория Грабянки, 1854, стор. 171.

Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 62.

Балаклія було збудоване з ногайського боку ріки Дінця — «від ріки Сіверського Дінця за дві версти» . Спочатку був збудований невеликий острог, а незабаром, з прибуттям нових поселенців, укріплення було розширене.

Двома роками пізніше (1665 р.) група українських переселенців в 1100 душ оселилася на березі річки Суджі, на татарській дорозі — між річкою Ольшанкою та Гусиним болотом. Місто Суджа будувалося поселенцями за допомогою призначених урядом військовослужилих людей. В ньому було збудовано 260 дворів; частина їх намічалася для майбутніх переселенців, на прихід яких тут сподівалися. Укріплення міста робилися за звичайним планом: дерев'яна стіна, земляний вал та рів.

Приблизно в той же час були засновані на Слобожанщині міста Лиман та Савинці. В описі міст 1683 р. вказується, що Лиман збудовано за Дінцем між двома озерами-лиманами².

Місто Савинці з дозволу уряду було засноване на високому правому березі ріки Кам'янки, при впадінні річки Теплиці.

Так заселялися й будувалися села та міста Вільшани, Боромля, Соколів, Золочів, Андріївна, Бишкін, Куп'янка, Кам'янка, Дворічна, Макарівка, Терешківка, Юнакове, Сінне, Велика Данилівна, Циркуни та багато десятків інших.

Переселенці нерідко йшли на Слобожанщину великими групами по кілька сот родин. Пояснюється це тим, що пускатися в далеку дорогу невеликими загонами в той час було небезпечно. Та й селитися в степах маленькими групами теж було ризиковано. Внаслідок небезпеки, якою постійно загрожували кримські і ногайські татари, під захист новозбудованих великих міст часто приходили все нові й нові, менші числом, групи переселенців. Тим-то царський уряд вже з кінця 50-х років XVII ст. вживає заходів до утворення нових сіл шляхом відселення частини жителів з багатолюдних міст. Наприклад, 2 грудня 1659 р. Сумська міська

¹ Материалы для истории колонизации..., т. 11, стор. 122. Там же, стор., 123.

ратуша дала Матвієві Іванову, синові Малишевському, інструкцію, в якій від імені царя наказувалося йому їхати в Сумську округу Лебединським шляхом і там, де ріка Сироватка вливається в ріку Псьол, збудувати нове село і заселити його, відправивши для цього: з Сум — 197 родин, з Ворожби — 87 родин, а всього 284 родини . Село Азак

було засноване шляхом виселення групи жителів міста Лебедина².

Переселення українців на Слобожанщину набрало особливо широких розмірів в 70—80 роках XVII ст. Саме на цей час припадає укладення в Андрусові договору (1667 р.) про перемир'я між Росією і Польщею, за яким Правобережна Україна залишалася під Польщею, спроба гетьмана Брюховецького (1669 р.) поширити владу Польщі й на Лівобережну Україну, спроба гетьмана Дорошенка (1665—1676 рр.), Юрія Хмельницького віддати Україну під владу турецького султана. Всі ці події супроводилися тяжкою міжусобною боротьбою угруповань козацької старшини та руйнівними навалами на Україну, насамперед на Правобережжя, польських і турецько-татарських полчищ, які протягом багатьох років спустошували Україну, винищуючи й поневолюючи її населення.

Рятуючись від знущань, смерті або поневолення, величезні маси українського народу, насамперед селяни і козаки, переселялися до Росії, причому в більшості в ті ж південні окраїнні степи — на Слобожанщину.

В 1674 р. турки страшним смерчем налетіли на Правобережну Україну і особливо тяжких руйнувань завдали на Поділлі та на Київщині.

«Оставшийся народ,— пише С. Величко,— ни от кого не надеясь ни милости, ни обороны себе, многими таборами и толпами собрался со всех поветов и с скорбию сердечною, с слезами на глазах прощался навсегда с прекрасными местами своими, перебрался на сию сторону Днепра... Многие удалились в Московские слободские полки и наполнили их собою. Как и вся Украина левой стороны, пред тем малолюдная, с того времени

¹ Филарет, назв, робота, від. II, стор. 363—368.

Там же, стор. 536.

45

наполнилась и умножилась жителями Украины заднепровской».

Серед багатьох сіл, заснованих українськими поселенцями в ці роки на Слобожанщині, слід згадати Ізюм, який згодом став центром одного з п'ятих слобідсько-українських полків. Біля Ізюмського броду ще в XVI ст. постійно жили військовослужилі люди та станичники, що несли станично-сторожову службу. В 60-х роках XVII ст. на лівому березі Дінця, біля теперішнього мосту, існувало невеличке поселення царських звіроловів. В 70-х роках на цьому місці оселилася невелика група українських переселенців, які під керівництвом балаклійського полковника Якова Чернігівця побудували острог (кріпость), назвавши його іменем місцевої річки — притоки Дінця та давнього броду — Ізюм. З кожним роком до Ізюма прибували всеневі поселенці; множилося й населення в навколишній місцевості. А що небезпека нападів татар не зменшувалася, то виникла потреба спорудити тут більше і міцніше місто.

Новий Ізюм був збудований з ініціативи харківського полковника Григорія Донця на правому березі Дінця, там, де тепер центр сучасного міста. З 1681 р. тут, на місці старого невеликого укріпленого селища, почали будувати нове місто.

В 60-х роках XVII ст. невеликий гурт переселенців заснував Мурафу. З опису 1673 р. ми довідуємося, що довкола Мурафи були збудовані примітивні земляні оборонні споруди. Незабаром сюди прибуло 260 родин Уманського полку на чолі з полковником Микитою Кіндратовичем Сененком. Переселенці дістали дозвіл оселитися в Мурафі і того ж року збудували нові укріплення, обгородивши місто стіною в 289 сажнів завдовжки.

З прибуттям нових поселенців місто було поширене: підковою понад рікою Мерчик жителі спорудили нову дерев'яну стіну, обкопали її ровом, край якого насипали вал 511/ч сажня завдовжки².

В 70—80-х роках XVII ст. були засновані міста

¹ С. В е л и ч к о. Сказание о войне казацкой с поляками через Зиновия Богдана Хмельницкого. К 1864. т II, етор. 355—356

² Материалы для истории колонизации..., т. II, стор. 72; Ф і л а р с т, назв, робота, від. III, стор. 202—203

46

Високопілля, Довжик, Коломак, Нова і Стара Водолага, Одринка, Уди. Приблизно з того ж часу почали своє існування Бакирівка, Білопілля, Будки, Ворожба, Золочів, Камянка, Кирилівка, Любівка, Могриця, Микитівка, Основа, Пісочин, Пожня, Рублівка, Штепівка та ін. Однак переселення українців з Придніпров'я на Слобожанщину не припинилося. Час від часу воно тривало і в XVIII ст.

Хвиля переселень значно піднеслася в 1711 р. Саме тоді російські війська, що перебували в межах Польщі, зокрема на території Правобережної України, повертались до Росії. Багато українських жителів різних станів звернулося до царя Петра I з проханням дати їм дозвіл переселитись до Росії. Таку згоду й було дано універсалом від 11 вересня 1711 р. на імя білоцерківського та інших задніпровських полковників¹, у зв'язку з чим нові десятки тисяч українців прибули на Слобожанщину.

Проте у XVIII ст. мали місце переважно внутрішні переміщення населення на Слобожанщині. З багатолюдних поселень на півночі цього краю жителі переходили в малозаселені південно-східні райони. Такий рух населення, зокрема, спостерігався на території Острогозького полку.

З цього приводу острогозький полковник Тевяшов писав 6 травня 1709 р. до Воронежського приказу адміралтейських справ, що у зв'язку з новим, введеним в 1700 р., розписом полкових козаків та їх підпомічників, чимало козаків, особливо з північних повітів полку, повтікали в район ріки Битюк (ліва притока Дону) та в поміщицькі маєтки. Тевяшов пояснював цю втечу тим, що на землях Острогозького полку ліси були вирубані, край спустів, тому козакам ніде промислами займатися, ні з чого жити.

Тимчасом у зв'язку з Північною війною потреби в козацтві зростали. Полковник Тевяшов просив, щоб для збереження полку йому дозволили перемістити українське козацтво з північних повітів Острогозького полку на Дон — у поріччя Богучара і Айдара, які з

Ригельмян. Летописное повествование о Малой России, 1817, ч. 2, стор. 48.

часу придушення царизмом повстання, очолюваного К Булавиним, лишалися безлюдними.

Уряд Петра I не поспішав задовольнити прохання острогозьких козаків, очевидно, побоюючись, щоб місцеві спогади про недавнє народне повстання не привели бідне козацтво до заворушень.

Однак згодом таке переміщення острогозьким козакам було дозволене. У березні 1717 р. уряд Петра I наказав перевести українців з Старого Оскола, Корочі, Лівен та ряду інших міст Слобожанщини на землі, розташовані вздовж рік Богучар і Айдар.

Проте фактично переселення було проведене тільки на Богучар. Велике переселення народу на Айдар відбулося влітку 1732 р. Саме тоді на айдарське поріччя переселилися українські жителі з сіл Урива, Гвоздівки, Єндовиць, Перлівки. Вони заснували тут нові сотенні міста Острогозького полку — Білолуп'як, Стару Білу (тепер Старобільськ), Осипівку, Закотне .

Переселення українських жителів з Придніпров'я, і насамперед з Київщини, Поділля, Волині, Галичини, до Росії — на Курщину, Воропежчину, а особливо на Слобожанщину, було не простою справою. Кинути рідну домівку, що дісталася від діда-прадіда, кожному було дуже важко. Небезпечно і клопітно було вирушати з дітьми та старими за сотні кілометрів у південні степи. де, можна сказати, на кожному кроці загрожувала небезпека втратити життя в сутичці з татарами або потрапити в

татарську неволю. Але нелюдське знування польських панів, спустошливі наскоки татар і турків примушували залишати рідні місця. Ці знування і напади перемагали страх перед небезпеками далекої подорожі та неспокійним життям у південних степах. В рішенні переселенців покинути свої рідні землі і двори насамперед проявлялася їхня надія на братерську допомогу російського народу, яка відіграла вирішальну роль в рухові, українського населення на схід до Росії. Українські селяни, козаки та міщани шукали в Російській державі, у братнього російського народу притулку і захисту і тому масами переселялися сюди.

Південні російські степи, що раніш кишіли диким

¹ П Головинский, назв. робота, стор. 163—164.

48

звіром і були, так би мовити, перехідним мостом для набігів кримських і ногайських татар на мирні російські та українські міста і села, перетворювалися в густо заселений край.

В XVI ст., як уже відзначалося, на майбутній Слобожанщині стояли подекуди варти та по просторах її ходили станичники. З постійних поселень того часу відоме з 1584 р. містечко Котельва. Можливо, що вже в ті часи, зокрема під кінець XVI ст., тут місцями жили тимчасовими поодинокими хутірками українські пасічники та мисливці. В 1600 р. в південному степу зявилося поселення Цареборисів, а в 30—40-х роках XVII ст. вже бачимо на цих просторах міста Чугуїв, Недригайлів, Городню, село Старе та кілька інших.

Від часу масового заселення, тобто з середини XVII ст., кількість населених пунктів на Слобожанщині з кожним роком збільшується. Як відомо, в Харківському полку в 1662 р. (до його складу входила тоді територія майбутнього Ізюмського полку) було 79 поселень, в Охтирському в 1692 р. — 39 поселень. Територія Охтирського і Харківського полків становила південну частину Слобожанщини. Небезпека нападів татар загрожувала їм в першу чергу. Тому слід вважати, що поселень у Сумському та почасті в Острогозькому полках було не менше, ніж в Охтирському. До того ж на протязі 60—90 років XVIII ст. кількість поселень в Харківському та Ізюмському полках весь час збільшувалася, отже, не ризкуючи впасти в перебільшення, можна припустити, що в 90-х роках XVIII століття на Слобожанщині було близько 200 поселень.

В містах, які швидко стали найкрупнішими, в час їх заснування числилося дорослих мужчин:

1652 р. ¹ в Острогозьку—1000 чоловік, в Сумах—800 чоловік; в 1654 р. в Охтирці — 445 чоловік; в 1655 р. в Харкові — 600 чоловік; в 1682 р. в Ізюмі — 300 чоловік ².

¹ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України. 1918, стор 26—36.

з Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 132—136.

1. \-^rsu

49

В «Смотренной книге» міст Охтирського полку за 1686 р. перелічується, крім Охтирки, 21 поселення на території полку та вказується число жителів у них: у Високопіллі—200 чоловік, Новім Перекопі — 300, Коломаку — 230, Рублівці — 433, Лихачівці — 100, Демянівці — 15, Сінолицівці — 50, Колонтаєві — 600, Любівці — 100, Красному Куті — 700, Городні — 400, Коліївці—50, Микитівні — 70, Мурафі—300, Микитівні Мурафінській—100, Кручику — 30, Богодухові — 550, Павлівні—40, Сіннім — 700, Писарівні— 30, Ряснім — 400 чоловік. Всього у згаданих містах Острогозького полку налічувалося 5414 чоловік.

Щоб дати приблизне уявлення про загальну кількість населення в тогочасному

Охтирському полку, візьмемо відомості про перших жителів Охтирки. Як уже було сказано, в 1654 р. в Охтирці налічувалося: чоловіків — 445, жінок—109, дітей — 634; з ними жило 72 родичі, які мали 18 дітей, а всіх значилося 1587 чоловік. Отже загальна кількість населення була приблизно в три з половиною рази більша проти офіційної цифри.

Можна припустити, що таке саме співвідношення між офіційними і фактичними даними про кількість населення було й по інших поселеннях. А тому не буде перебільшенням сказати, що в Охтирському полку під кінець 80-х років XVII ст. було понад 20 тисяч жителів обох статей. Очевидно, в Сумському, Острогозькому, Харківському та Ізюмському полках в середньому було приблизно стільки ж людей, як в Охтирському. Отже можна гадати, що на Слобожанщині під кінець 80-х років XVII ст. населення становило понад 100 000 чоловік обох статей.

Точніші відомості про кількість населених пунктів та людності в них маємо за XVIII ст. За переписом слобідських полків в 1732 р. налічувалося: в Харківському полку 158 поселень, а населення в них 36 800 чоловік; в Сумському полку — відповідно 109 і 43 244, в Ізюмському—99 і 30 458, в Охтирському—98 і 41 157².

¹ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 33.

⁵ Філіал ЦДІА, Харків, ф. № 656—Казенної палати, стор. 1 і ін.

60

Про кількість поселень і жителів у той час в Острогозькому полку відомостей нема. Однак, можна гадати, що й тут було понад 100 поселень і приблизно така ж середня кількість населення, як і в інших полках Слобожанщини. Ми беремо середню сумарну кількість 115 поселень та 37 500 чоловік. Отже слід вважати, що по всій Слобожанщині в 30-х роках XVIII ст. було не менше 475 поселень та близько 190 тисяч населення.

У відомостях про провінції та комісарства, складених в 1773 р., числилося в провінціях: Харківській — 169 поселень з населенням 128 919 чоловік, в Сумській—164 поселення і 74 249 чоловік, в Острогозькій— 154 поселення і 143 494 чоловіка, в Ізюмській — 100 поселень і 116 620 чоловік, в Охтирській — 85 поселень і 107 177 чоловік, а всього 672 поселення з населенням 570 459 чоловік¹.

Безупинне зростання кількості поселень і жителів на Слобідській Україні обумовлювалося, як ми бачили, передусім масовим переселенням українців з Задніпрянщини. До другої половини XVII ст. місцевому населенню тяжко дошкуляли часті напади кримських татар, та міцна на той час Російська держава давала загарбникам належну відсіч і забезпечувала населенню більш-менш спокійне життя і розвиток. Це сприяло й безперервному природному зростанню кількості жителів. Щодо густоти населення Слобожанщина досить швидко зрівнялася з Лівобережною Україною, яка нормально розвивалася в складі Російської держави з часу возз'єднання її з Росією в 1654 р.

Щоб дати уявлення про величезні вигоди українських переселенців на Слобожанщині, досить коротко розповісти про те, в якому стані протягом довгих років залишалася Правобережна Україна під владою Речі Посполитої. Московський піп Лукіан, який подорожував по Україні в 1702 р., так описав свої враження: «Бысть сие путное шествие печально и \ нило; бяше бо видети ни града, ни села; аще бо и быша прежде сего градн красны и нарочиты села виде-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. № 4)9, оп. II; Материали для історії колонізації..., т. II; Ведомости о провинциях и ко шіссарствах Слободской губернии..., стор. 319—398.

4

. 51

нием, но ныне точию пусто место. Пустыня вели я и зверей множество... И идохом тою пустынею пять дней, ничто же видехом» .

Жахливі сліди спустошення Правобережної України бачив і літописець Величко в 1705 р. Про це він писав: «Видех на разних там местцах много костей человеческих, сухих и нагих, только небо покров себе имущих, и рекох в уме: кто суть сия? Насмотревшись, поболех сердцем и душею, яко красная и всякими благами гірежде изобилующая земля и отчизна наша Украина в пустыне оставлена, и поселенци ея, славные предки паши, безвестны явишася»².

Польський проповідник Ф. Млодзяновський, докоряючи польській шляхті і магнатам за їх міжусобну гризню і анархію, за нелюдський гніт на Україні, то привело до розпаду Речі Посполитої, казав: «Я думаю, що коли б господь бог зібрав в одне місце усі сльози бідного народу, пролиті та досі проливаємі з-за притиску, то людина утонула б в них»³.

Тимчасом українське населення Слобожанщини, як і всієї Лівобережної України, в складі Російської держави швидко розвивалося, чому сприяла міцна дружба й братерська допомога великого російського народу. Це особливо яскраво проявилось в взаємовідносинах двох братніх народів на Слобожанщині.

Як показано на багатьох прикладах, Слобідська Україна з самого початку заселялася росіянами і українцями. Однак причини, що приводили сюди представників цих братніх народів, були різні. Український народ, якому скрутно жилося на своїй батьківщині, сам переселявся на Слобожанщину. Добровільне ж розселення росіян тут було невелике. Переважно на ці землі приходили російські селяни—втікачі від кріпосного гніту та розкольників. Однак через те, що царський уряд пильно стежив за втікачами, виловлю-

¹ Л у к и а н. Путешествие в святую землю, вид. П. Бертеігева.

² С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. I, стор 5, т. II, стор 394.

®Л. Мациевич Польский проповедник XVII в .. «Труды Киевской духовной академии», К-, 1870, т. 3, стор. 248.

па в їх, карав і повертав туди, звідки вони втікали, таких людей у південних степах осідало небагато. З державних селян, які з дозволу уряду йшли в Ці степи, більшість селилася в північних районах Слобожанщини, на території Острогозького полку, і рідко хто з них обирав собі місце проживання в південносхідній її частині.

Російські міста і села в основному тут створювалися заходами уряду. В одних випадках це робилося тоді, коли з певних причин українське населення покидало місто, як от в Охтирці, Чугуєві, Кам'яному, Недригайлові та ін. Але найчастіше уряд дбав про заснування нових міст в інтересах зміцнення південних кордонів держави, щоб запобігти раптовим нападам татар або, в разі наскоку степових кочівників, дати їм відсіч. Отже саме потребами зміцнення оборони Слобожанщини було обумовлене виникнення таких міст, як Царборисів, Валки, Зміїв, Маяки та багато інших.

Російський уряд, користуючись відданістю українських переселенців до Російської держави, не бачив особливої потреби заселювати слобідські міста і села росіянами і затримувати їх тут на постійне проживання; цілі міста він передавав українським переселенцям. Наприклад, забудовані міста Валки, Олешня, Недригайлів, Охтирка, Зміїв та інші з усім озброєнням, продовольчими та іншими припасами були передані пришельцям з Придніпров'я. Гарнізони військовослужилих людей—росіян—з цих міст було виведено.

Внаслідок цього по містах Слобідської України в основному жило українське населення. Російське населення — переважно військовослужили люди, а почасти й переселенці, які займалися хліборобством та іншими промислами, — селилися окремо. Багато таких сіл існує і досі. Наприклад, у Харківській області відомі старі села з

корінним російським населенням — Борове, Верховлюджа, Васищеве, Катанське, Кочеток,

І Іюровка, Пісочин, Руська Лозова, Славгородок,

<ташічне, Тарасівка, Руські Тишки, Борщове, Кримська, Уди, Кам'яна Яруга, Введенка, Піщаний, Тернова, Пятницька, Тетлега, Шубине та ін.

Цікаво відзначити, що ось уже 300 років ці російські села існують поряд з українськими. Їх населення додержується своїх культурно-побутових звичаїв, користується рідною мовою. І вікова історія не знає жодного прояву національної ворожнечі між росіянами та українцями суміжних сіл. Добросусідське життя, взаємоповага, тісні господарські і культурні зв'язки, спільна боротьба проти зовнішніх ворогів, проти соціального та національного гніту навечно об'єднали ні два братні народи, стали запорукою їх незламної сили, їх господарського і культурного розвитку.

Як доведено в працях радянських істориків і археологів, предки українців, росіян і білорусів уже в Київській Русі IX—XI ст. ст. являли собою феодальне суспільство. Ще більшого розвитку досяг феодализм на Україні, так само як і в Росії та Білорусії, в XV—XVII ст. ст. Однак українські буржуазно-націоналістичні історики робили спроби (а їх недобитки силкуються продовжити то «традицію» ще й тепер) перевернути історичну дійсність. Вони намагалися довести й поширити думку, що український народ нібито споконвіку є соціально однорідним, що він немовби не поділявся на класи. Буржуазні націоналісти ще й тепер намагаються переконати, що українському народові властивий лише народно-демократичний, так званий козацький лад, одвічний на Україні, який склався внаслідок постійної боротьби соціально однорідного населення східної України з степовими кочівниками.

Виникнувши у кінці XV ст., козацтво зростало нЯ протязі XVI—XVII ст. ст. внаслідок посилення кріпос пицького гніту і все гострішої боротьби народних мас

¹ Маємо на увазі, зокрема, праці: акад. Б. Д. Греком «Киевская Русь», «Крестьяне на Руси», «Генезис феодализм⁰ в России в свете учения И. В. Сталина о базисе и надстройке Див. журн. «Вопросы истории», 1952, № 5; В. Д о в ж е н о ¹⁵ иМ Брайчевский. «О времени сложенния феодализма⁰ древней Руси», журн. «Вопросы истории», 1950, №8 та ін.

54

України проти українських, польських та литовських феодалів, а також проти турецько-татарської агресії.

За своїм соціально-економічним складом козацтво поділялося на три групи: перша, найбільша з них — сірома, біднота, що жила з батрацтва у заможних людей; друга, теж значна група — козаки, які жили з власної праці — хліборобства, різних промислів; третю групу становила козацька старшина, яка володіла великими площами землі, мала багато різного іншого майна і користувалася кріпацькою і батрацькою працею; це були феодалі, які пізніш перетворились в поміщиків.

Козацтво не було винятковим суспільно-історичним явищем на Україні, — воно існувало і в Росії. Відомо, що російське селянство теж тікало від кріпосницького гніту на південь і на південний схід країни, внаслідок чого утворилося козацтво на Дону, на Тереку, на Яїку.

Один з перших буржуазних дослідників історії слобідських козацьких полків, не думаючи об'єктивно висвітлити справжній соціальний склад козацтва, мусив був визнати, що поділ і правовий стан населення Слобожанщини ґрунтувався на козацьких звичаях, занесених сюди з Придніпровської України. В основі ж цього козацького ладу «лежали — воля дужого та неминучість покірливості слабого» .

Буржуазно-націоналістичні історики визнавали наявність поміщицько-кріпосницького господарства і покріпачення людності на Україні. Однак цей факт вони

намагалися тлумачити як наслідок політики польських панів. Вони затушовували той факт, що український народ гнобили як польські магнати і шляхта — потоцькі, калиновські, конашпольські, замойські, жолкевські, так і українські сполячені і несполячені феодалі— острозькі, вишневецькі, киселі, заславські та ін. Українські феодалі так само зростали і багатіли в міру соціально-економічного розвитку України, як зростали і набували влади поміщики в Росії, магнати в Польщі та Литві.

¹ П. Головинський. Слободокіе казачьи полки. 1864, стор. 67.

55

Різниця в становищі українських і польських магнатів у Речі Посполитій полягала в тому, що польські феодалі, загарбавши за певного підтримкою українських магнатів Україну, зробилися в ній пануючою силою.

Д. І. Багалій, намагаючись обґрунтувати соціальну однорідність українських поселенців на Слобожанщині, говорив, що повстання Богдана Хмельницького нібито «козацькою шаблею скасувало соціальну неправду на Україні», отже, коли переселенці вирушали з Придніпров'я в південні степи, вони, нібито, були вже вільні від кріпосництва та рівні між собою, соціально однорідні.

Ігноруючи соціальну диференціацію українського народу відповідно до доби феодалізму, Д. І. Багалій тим самим не визнавав тяжіння експлуататорської частини переселенців до зміцнення феодального ладу на Слобожанщині. Він намагався довести, ніби поселенці Слобожанщини керувалися «поглядами, Що треба влаштувати життя по правді, по справедливості»², і на підставі цього могли практично здійснювати свої соціальні ідеали, тобто встановлювати народно-демократичні порядки.

А що слобожанам не вдалося здійснити овій ідеал, то в цьому немовби винен був російський уряд, який політикою «пожалувань» українських старшин землею, службою тощо, насаджуванням російських служилих людей створив клас поміщиків. Висловлюючи таку антиісторичну концепцію, Д. І. Багалій посилається на харківського воєводу Офросімова, який зневажливо відзивається про перших харківських поселенців як про «сільських мужиків»³.

Слід відзначити, що основну частину українських переселенців становили селянсько-козацькі маси. Однак серед них були люди різної матеріальної забезпеченості. І взагалі, як дрібновласницькі маси, вони в тодішніх умовах являли собою одне із значних джерел утворення козацької старшини і купецтва.

¹ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор 110.

² Там же, стор. 40.

³ Д. И Багалейи Д. П. Миллер. История города Харькова, т. 1, 1905, стор. 53.

56

В групі переселенців, що прибула в Острогозьк в 1652 р., всіх людей, з жінками і дітьми, налічувалося близько 4000 чоловік. Серед них був полковник Дзиковський. У нього було кілька челядників, яких І. М. Міклашевський називає слугами, він привів з собою 15 коней, 4 воли тощо. Обозний Ф. Шебертас мав двох слуг, а з майна — 5 коней, 8 волів, 2 корови, 16 овець, 10 свиней. Серед прибулих було 9 сотників, кілька осавулів, підпрапорних, попів².

Всі ці люди на тих місцях, звідки вони переселились, були власниками значного рухомого і нерухомого майна, певною мірою впливали на селянсько-козацькі маси і мали владу над ними. Ця козацька старшина мала більше майна, ніж основна маса селян і козаків, зберігала свій вплив на переселенців і владу над ними. Значна група звичайних козаків теж привезла з собою худобу та деяке інше майно. Але серед переселенців багато було селянсько-козацької бідноти, нерідко ледве одягненої, яка пішки пробиралась на Слобожанщину.

В історичній літературі висловлена досить вірна думка про те, що з острогозьких поселенців склався перший слобідський козацький полк. Назви сотень полку дають можливість уявити собі історію його створення. Сотні Дубовика, Іванова, Остапова, очевидно, названі іменами своїх ватажків—сотників; вони, мабуть, склалися з селян і козаків — жителів різних сіл і міст. Назва сотень — Конотопська, Карабутська, Батуринська, Бутурлинська — явно походять від одноіменних міст Чернігівщини, де, очевидно, вони організувалися. Всі сотні кінцем кінцем зєдналися в полк, який очолював полковник Іван Дзиковський.

Вирушаючи на Слобожанщину, переселенці організувалися в полк на випадок якоїсь небезпеки в дорозі. Але такої організації добивалась і козацька старшина, сподіваючись зберегти свою економічну перевагу і політичне панування над людськими масами, щоб потім закріпити це панування з допомогою царизму в Росії.

¹ И. М. Миклаїлевський К истории хозяйственного быта Московского государства, М., 1894, ч. I, стор. 176.

² Д. І. Багалій Історія Слобідської України, стор. 111.

57

Російський уряд, захищаючи інтереси класу феодалів, козацької старшини, відповідно до її службового становища давав їй більше землі, більше грошової та всякої іншої допомоги, ніж звичайним переселенцям. Разом з тим російський уряд підтверджував права старшини на владу над народом, над масою переселенців, яка належала їй на Україні до переселення на Слобожанщину. З метою принадити українських переселенців у південні степи, щоб потім швидко і ефективно використати їх у боротьбі проти татар, уряд підтримував козацький лад.

Острогозький полк являв собою досить широку територію. Крім Острогозька, де оселилося кілька сотень козаків, українцями було заселено Коротоляк, Урив, Усерд, Ольшанськ, Підгородне, Єїдовпці, які стали сотенними селами. Водночас було засновано ще цілий ряд сіл та слобідок, які входили до складу цього полку.

Якщо Острогозький полк в основній своїй частині утворився десь коло 1652 р., то інші слобідські козацькі полки засновувалися поступово, на протязі ряду років.

Сумський полк складався протягом 6 років. В 1652 р. група українців в кілька сот сімей оселилася на стародавньому Сумському городищі. Серед цих поселенців були козацька старшина і духовенство. На чолі стояв ініціативний отаман Гарасим Кондратьєв. Згодом прибули нові групи переселенців, які заснували Лебедин, Будилку, Боромлю, Краснопілля, Нижню і Верхню Сироватку та багато інших поселень. Спочатку ці поселення, підконтрольні російським воєводам, являли собою громади з місцевим козацьким самоврядуванням. У 1658 р. з дозволу російського уряду козацька старшина поселень Сумської округи обрала полковником Сумського полку місцевого отамана Гарасима Кондратьєва. Тоді ж були обрані і сотники.

Протягом кількох років (1655—1658 рр.) створювався і Охтирський полк. До його складу ввійшли, на чолі з містом Охтиркою, сотенні міста — Мурафа, Богодухів, Колонтаїв, Красний Кут, Рублівка, Котельва (яка протягом деякого часу мала свого полковника), Коломак та ряд менших поселень. Першим Охтирським полковником був Іван Гладкий.

58

Певний інтерес являють собою дані про соціальний склад перших поселенців Охтирки. Спочатку сюди прибуло 456 родин переселенців з України. Вони привели з собою 605 коней, 626 волів, 487 корів, 1493 вівці, 1035 свиней. Ця худоба, однак, розподілялася між прибулими людьми нерівномірно. З загального числа переселенців зовсім не мали коней та волів 45 родин, 6 родин мали по одній, дві або три корови, 128 родин — тільки по одному коню, у деяких ще були одна-дві корови та по кілька овець і

свиней.

Як видно з тогочасної документації, основна частина худоби у перших поселенців Охтирки була зосереджена в руках 50 родин, які мали по 6 і більше коней та волів. З цієї кількості родин деякі особливо вирізнялися своїм багатством. Так, родина якогось Климова, що складалася з 3 дорослих і двох дітей, мала 20 коней, 10 волів, 5 корів, 20 свиней, 150 овець; крім того, ця родина привезла з собою на нове місце проживання 20 вуликів бджіл. Друга родина — Юрєвих — прибула на нове місце, маючи при собі 7 коней, 9 волів, 2 корови, 100 овець і т. д. .

Документи дають можливість простежити історію утворення Харківського полку. Цей полк почав організовуватися з появою перших поселенців міста Харкова та його округи. Тут, як і в інших місцях Слобожанщини, українці, оселяючись, діставали від російського уряду право на козацьке самоврядування.

Про козацьку громадську організацію харківських поселенців ми довідуємося з списку козаків 1655 р., про який уже згадувалося. В цьому списку зареєстровано 587 козаків, що знаходилися на військовій службі. Вони були розбиті на шість сотень, які в свою чергу поділялися на десятки. На чолі сотень стояли так звані сотники, а десятки очолювалися десятниками. Всіма сотнями командував отаман Іван Васильович Кривошлик, що був підпорядкований чугуївському воєводі.

З 1656 р. харків'яни, як і жителі Змієва, Мохнлча, Хорошева, Печеніг, були віддані під владу призначеного царем харківського воєводи. Крім Кривошлика,

Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 23—33.

59

відомі ще два отамани Харкова, які належали до козацької верхівки,—Каркач, Т. Лаврінов. Російський уряд, як уже говорилося, зважав на інтереси верхівки переселенців. Цар Олексій Михайлович, наприклад, наказував воєводі Селіфонтову в 1656 р., щоб він радився з «начальними людьми» з числа поселенців щодо спорудження міських укріплень тощо.

Поряд з Харковом з'явилися і почали зростати поселення Мерефа, Хорошів, Зміїв, Валки, Мохнач, Печеніги, Цареборисів, Маяки, Салтів. Перші п'ять міст, перетворившись в сотенні міста десь в 1652—1660 рр., об'єдналися в Харківський полк, а деякі з них увійшли до його складу пізніше. Так, наприклад, Салтів був причислений до складу Харківського полку після 1668 р.

З даних перепису міста Харкова, зробленого в 1660 р., встановлено, що першим харківським полковником був Осип Воропай.

Своєрідно утворювався п'ятий слобідський козацький полк — Ізюмський. В 1663 р., як уже говорилося, група переселенців заснувала місто Балаклію. В цій групі поряд з основною селянсько-козацькою масою була козацька старшина і духовенство. Поселенці теж поділялися на сотні і десятки, які очолювалися сотниками і десятниками. Всіма ними командував полковник Яків Степанович Черніговець, який раніш був полковником чернігівським.

Російський уряд, дозволяючи цій групі переселенців заснувати Балаклію, підтвердив їй право на місцеве самоврядування. Десь коло 1669—1670 рр. утворився Балаклійський полк. До складу цього полку увійшли, крім Балаклії, сотенні міста Зміїв, Дворічна, Цареборисів, Маяцьк. Полк проіснував сім років. У 1677 р. белгородський воєвода Ромодановський в зв'язку з якоюсь провиною позбавив Якова Чернігівця полковництва, а відповідну територію разом з населенням Балаклійського полку приєднав до Харківського полку².

Однак незабаром виявилось, що харківському полковникові справлятися з керівництвом, особливо в справі оборони краю від нападів татар, було дуже важко.

¹ Е. Альбовский, назв, робота, стор. 40.

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 180.

60

Тому з дозволу уряду харківський полковник Григорій Донець спорудив у важливому стратегічному пункті укріплене місто Ізюм, який згодом, у 1685 р., перетворився в центр Ізюмського слобідського полку.

Таким чином, організація слобідських полків, як адміністративно-військового управління краю, почалася з 50-х років і закінчилася в основному в 80-х роках XVII ст. Однак зростання їх тривало й далі. Так, на початку свого існування полки мали по 5—6 сотень, а в кінці 70-х років в Харківському полку їх було 17, в Сумському та Острогозькому — по 9. За даними перепису 1732 р., в Харківському полку було 18 сотень, в Ізюмському—17, Охтирському — 15 і в Сумському— 12¹. На перших порах в сотнях налічувалося по 100 козаків, які вважалися на військовій службі. Через деякий час особовий склад кожної сотні зріс до кількох сот чоловік.

Військово-адміністративне управління Слобідської України було побудоване в основному так само, як і на Лівобережній Україні того часу. Вся Слобожанщина поділялася на п'ять полків. На чолі кожного з них стояв полковник, якого спочатку обирала старшина і затверджував белгородський воєвода. Згодом ця посада перестала бути виборною — полковник призначався урядом.

Полковник відав усіма адміністративними, судовими й військовими справами на території полку; він мав право роздавати певні полкові землі в спадщину козацькій старшині за вірну службу, різним адміністративним особам, церквам і т. д. Жалування земель та офіційні розпорядження полковник стверджував своїми універсалами.

Полкова старшина в складі шести осіб та сотники спочатку обиралися старшиною з бажаних для полковника осіб, а незабаром цих осіб він став призначати. Обозний посідав друге керівне місце за полковником. Нін відав полковою артилерією, всіма укріпленнями й па випадок хвороби або відсутності полковника викопував його обов'язки (однак без права видавати уні-

Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 204—276.

61

версали). Суддя відав судовими і адміністративними справами в полковій канцелярії — ратуші. Осавул допомагав полковникові у військових справах. Хорунжий оберігав полковий прапор, був начальником полкової музики та над хорунжими козаками. Полкові писарі були секретарями в полковій канцелярії — один у військових, другий у цивільних справах. Полкові регалії (знаки влади) склалися з полкового прапора, полкової печатки та полкової булави — «пернача» або «шестопера».

На чолі кожної полкової сотні стояв сотник. Найважливішими справами в сотні відав полковник, а менш відповідальні справи розв'язував власного владою сотник. Крім сотника, в кожній сотні були сотенний отаман, осавул і хорунжий; перший допомагав сотникові в цивільних справах, а інші два — у військових. Писар відав діловодством. Всі вони призначалися полковником за згодою з сотником з числа бажаних їм осіб.

Ця військово-адміністративна система не була постійною. В міру соціально-економічного і політичного розвитку Росії, зміцнення її становища на Півдні ця система управління мінялася, аж поки не була замінена чиновницько-бюрократичним апаратом.

Російський уряд зберігав за українськими переселенцями право на козацьке самоврядування та надавав їм різні господарські пільги (про що буде сказано окремо). Все це створювало для козацької старшини і козаків певного мірою кращі умови життя в порівнянні з тими, в яких жили російські дворяни і селяни. Звичайно, царський уряд

не старався бути добрішим до українців, ніж до росіян. Царизм готовий був зразу підпорядкувати козацьку старшину самодержавній системі управління, а козацько-селянські маси кинути в кріпацтво, яке існувало в той час в Росії (правда, воно було трохи легшим, ніж у Польщі, але більш тяжким, як на Слобідській Україні).

Поступаючись дечим на користь переселенців, російський уряд мав на увазі заохотити українців до переселення на обширні південні степи, які треба було освоїти й охороняти. Крім того, козацький лад, хоч і був застарілим в порівнянні з централізованою державою,

62

псе ж виправдував себе в боротьбі з татарами. Тим-то його доцільно було зберігати й використовувати на півдні Росії до остаточної ліквідації татарської небезпеки. Даючи деякі пільги переселенцям, царський уряд насамперед дбав про економічне і політичне посилення козацької старшини. В основній своїй частині ця старшина старалася віддано служити царизмові і, користуючись його підтримкою, все більше багатіла і прибирала до рук козацько-селянські маси. Протягом столітнього існування слобідських полків в них налічувалося близько 36 полковників, причому 26 з них вийшли з 8 старшинських родин: Донців, Кондратьєвих, Лесвицьких, Перехрестів-Осипових, Шидловських, Квіток, Тевяшових, Куликовських. Решта полковників вийшли по одному з різних багатих родин.

Ця невелика купка української феодальної знаті разом з своїми родинами, з яких виходила полкова старшина і сотники, являла собою основну соціальну опору царизму на Слобідській Україні. Дуже влучно цю козацьку верхівку охарактеризував один старий дослідник. Він писав, що пани, які на Україні і в Польщі були зовсім непомітними, тут, на Слобожанщині, стали панувати в повному розумінні слова, тобто розпоряджалися населенням краю та його природними багатствами.

Зберігаючи за переселенцями право на козацьке самоврядування, царський уряд залишав за собою керівну роль у житті козацьких полків. Владу на Слобідській Україні деякий час мав від царя белгородський воєвода. Вся допомога, яку подавав уряд переселенцям, проходила через його руки. Під його доглядом засновувалися міста, села і навіть хутори. Він затверджував обраних старшиною полковників. Кажучи словами одного з воєвод, міста і села він «будував і давав накази за своїм розсудом»².

Крім того, в кожному полковому місті, та й у деяких менших містах Слобожанщини, були місцеві воєводи, яких уряд формально призначав начебто для управління росіянами і військово-службовими справами місг, а фактично для зміцнення своєї влади над поселенцями

¹ П Головинский, назв, робота, стор 75. [†] Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 79.

з метою зберегти важливі сторожові пункти на південних окраїнах держави та спільно з козацтвом давати відсіч татарським наскокам.

Не було забуто й такого засобу ідеологічного впливу на тодішнє населення, як церква. Створена в 1667 р. Белгородська єпархія православної церкви почала відати всіма церковними справами Слобідської України

Козацька старшина порядкувала на Слобожанщині в межах прав, наданих російським урядом, до 60 рр. XVIII ст., однак, її права весь час мінялися.

На перших порах, коли переселенці прибували на Слобожанщину з своїми «начальними людьми» (наприклад, до Чугуєва прийшли люди на чолі з гетьманом Острянином, до Острогозька — з полковником Дзиковським, до Балаклії — з полковником Чернігівцем, до Мурафи — з полковником Семененком і т. д.), російський уряд визнавав їх полковницькі звання. Коли ж згодом постало питання про вибори сумського, харківського, охтирського, ізюмського, острогозького полковників,

то кандидатури їх уже погоджувалися з белгородським воєводою. Спочатку полковник та полкова старшина (сотники) обиралися довічно. Згодом вони стали домагатись спадкового права на полковництво. Відомо, що чотири покоління Кондратьєвих в Сумах, Лесвицьких в Охтирці були полковниками. Отже, можна гадати, що полковники досягли своєї мети².

Значні зміни в правах полків і, зокрема, в становищі полковників відбулися в часи перетворень, проведених в Росії в першій чверті XVIII ст. На перший погляд здавалося, що уряд Петра I намагається відновити і поширити дещо з старих козацьких пільг на Слобожанщині. Так, грамотою від 28 лютого 1700 р. підтверджувалися давні козацькі привілеї, скасовувалися накладені на козацьке населення податки і визначалася кількість козаків у полках: в Сумському — 1230 чоловік, в Харківському — 850, в Охтирському — 820, в Острогозькому — 350, в Ізюмському — 250 чоловік³.

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. I, стор. 5.

Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 3(3—87).

П. Головин гкнй. назв, робота, стор. 135

64

У зв'язку з Північною війною частина їх була залишена для охорони південних кордонів від нападів татар, а частина послана на допомогу російським військам.

Як у воєнних діях, так і при охороні кордонів Росії слобідські полки виправдували себе перед державою. Так, указом Петра I від 1703 р. відзначалися бойові заслуги козацтва; підтвердивши давні пільги козацтва, уряд в зв'язку з потребами наказував збільшити чисто козаків за рахунок заможніших їх підпомічників або «свойственників». Зокрема, в Харківському полку була збільшена кількість козаків з 850 до 1300 чоловік.

З 1706 р. рядом заходів уряд ламає стару і зміцнює нову, самодержавно-бюрократичну систему управління на Слобожанщині. Царським указом від 1706 р. було скасовано воєводське управління в слобідських полках і єдиноначальну владу зосереджено в руках полковників, яким було надано військове звання премер-майорів російської армії. Водночас була утворена Українська дивізія, до складу якої разом з козацькими полками Лівобережжя увійшли також полки Слобідської України. Командування цією дивізією було передане одному з генералів російської армії.

Таким чином, у військовому відношенні слобідські полки поки що комплектувалися й утримувалися по-старому, проте організаційно вони вже становили невідому частину єдиної російської армії. На чолі всіх п'яти полків був поставлений бригадир, який у військових справах підлягав генералові — командиру Української дивізії.

Д. І. Багалій, намагаючись з'ясувати, чому саме старшина слобідських полків від виборного начала перейшла до системи призначення, і, взагалі, чим було викликане скасування козацького самоврядування, зауважує, що полковники надто свавільно поводитися а козаками, з населенням Слобожанщини, і тому немовби російський уряд скасував виборну систему .

Цю свою думку Д. І. Багалій підтверджує рядом (іактів, як харківські полковники, зокрема Донці, охтирські Перехрести-Осипови, сумські Кондратьєви за-

¹ Л. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 96.

4-522

65

хоплювали громадські землі, всіляко закабалили рядових козаків, селян і т. ін. Мотиви, наведені Д. І. Багалієм, лише частково і дуже однобічно висвітлюють передумови проведених реформ. Свавільля феодалів, в даному разі козацької старшини, передусім перешкоджало самодержавству проводити централізовану політику в інтересах пануючого класу поміщиків — ось чому царизм скасував виборне начало, а

зовсім не тому, що хотів заступитися за скривджуваних рядових козаків і селянство.

До того ж козацька старшина не була позбавлена старих прав, а внаслідок свого економічного збагачення та у зв'язку з зростаючою могутністю Російської держави у боротьбі з кримсько-ногайськими татарами все більше наближалася до становища російського дворянства.

У зв'язку з поділом Росії на губернії, в 1708 р. Слобідська Україна в адміністративному відношенні була включена до складу Азовської губернії, а з 1718 р.— до складу Київської губернії. Проте в судово-кримінальних справах Слобожанщина залишилася у віданні Белгородської і Воронежської провінціальних канцелярій.

Однак цар Петро I прийшов, мабуть, до висновку, що з політичних міркувань самодержавства таку велику масу українського населення об'єднувати в одну губернію недоцільно: з такого об'єднання можуть скористатися мазепинці. Тим-то указом від 4 вересня 1722 р. слобідські полки були виключені з складу Київської губернії. Козакам Слобожанщини надавалося право скажитися на всякі утиски старшин та на невірні рішення полкових ратуш белгородському столу, а на зловживання самого воєводи — в Курський надвірний суд.

Уряд Катерини I визнав за доцільне зміцнити управління центральної влади на Слобожанщині: назривала неминуха війна Росії з Туреччиною за вихід до Чорного моря. В 1726 р. рішенням Верховної таємної ради слобідські полки були переведені у відання Військової

¹ Полное собрание законов Российской империи с 1619 г., т IV. № 2218, стор. 436—437.

66

колегії, однак у військовому відношенні вони все ще підлягали безпосередньо командирів Української дивізії.

В 1729 р. було вжито перших заходів до ламання козацької системи комплектування слобідських полків. В Ізюмському полку була утворена регулярна рота в 100 чоловік під командуванням полкового ротмістра, призначеного генералом Української дивізії. Наступного року така ж рота була утворена в Охтирському полку, а ще через рік — в Сумському і Харківському полках. Роти ці набиралися з місцевих селян, які залічувалися на постійну службу, причому за законами, виданими урядом Петра I, утримання їх покладалося на місцеве населення — так званих свойственников та підпомічників. З цих рот був утворений Слобідський драгунський полк.

В 1732—1737 рр. була проведена реформа слобідських полків. Вона почалася з перепису населення і господарств Слобожанщини. В 1732 р. все населення, крім дворян, духовенства і 4200 військовослужилих козаків, було записане або військовими обивателями, або кріпаками до поміщиків. Уряд створив керівний орган слобідських полків — «Канцелярию комиссии учреждения слободских полков». Начальником канцелярії був призначений князь Шаховський та до складу її два гвардійських штаб-офіцери. Перебувала вона в Сумах.

Полкові ратуші були перейменовані в полкові канцелярії і щодо прав прирівняні до канцелярії провінцій російських губерній. До складу полкової канцелярії входили: полковник, полковий обозний суддя, ротмістр, осавул і писарі. Під час перебування полку в поході в полковій канцелярії залишалися тільки суддя і писарі. При полкових канцеляріях були утворені так звані кріпосні контори, тобто відділення полкової канцелярії, де оформлялися поземельні, маєткові акти, оголошувалися розпорядження полковника, універсали про затвердження заповітів на нерухоме майно і т. ін.

Полкам було заборонено займати так звані вільні землі. Всі судові справи в полках розглядалися тепер на підставі «Уложения законов Российской держави» та за указами

уряду. Визначався особовий склад пол-

¹ П. Головинский, назв, робота, стор. 152—153.

67

ків: в Охтирському полку мало бути 1000 чоловік, у Харківському, Сумському, Острогозькому та Ізюмському полках — по 800 чоловік, а всього 4200 козаків. Очолював всі п'ять слобідських полків бригадний командир, який підлягав генералові Української дивізії. Полкам були встановлені прапори і печатки з російським державним гербом.

Таким чином, реформа 1732—1737 рр., зберігаючи існування слобідських полків, в основному перетворювала їх в частини російської армії, а полкові канцелярії — в звичайні державні органи провінцій.

Серед зграї користолюбних іноземців, які крутилися тоді біля російського трону, знайшлися й такі, що намагалися повернути хід справ до часів феодальної роздробленості. Так, Мініх клопотався перед імператрицею Анною, щоб вона віддала йому всі українські землі в герцогство¹. Однак єдність українських і російських земель була тоді настільки міцною і настільки підтримувалася обома народами, що порушити її Анна не посміла.

Консервативно настроєна група царедворців, домагаючись збереження деяких старих форм управління і привілеїв у галузі промислів і торгівлі, добилася від уряду цариці Єлизавети певних поступок. Указом від 30 жовтня 1743 р. була скасована «Канцелярия комиссии учреждения слободских полков», і вони знов були підпорядковані військовій колегії. Слобідський драгунський полк, утворений з регулярних рот полків, був збільшений до 5000 козаків, а в 1746 р. — до 7500 чоловік. У судових справах полки стали підлягати Белгородській губернії. У всіх полкових містах губернатор мав своїх комісарів. У військовому відношенні полки надалі очолювались бригадиром, підначальним командиром Української дивізії. Козацькій старшині замість грошової оплати служби було дозволено, як і колись, безподатково займатися різними промислами, торгівлею і т. п.²

Ідучи на деякі поступки, уряд Єлизавети водночас не ослаблював самодержавно-кріпосницької влади на Слобожанщині. Козаків усіх п'яти слобідських полків

¹ Филарет, назв, робота, від. II, стор. 279.

² Філіал ЦДДА, Харків, ф. 31, арк. I, стор. 116.

Ві

68

було одягнуто в мундири. В 1746 р. був сформований регулярний Слобідський гусарський полк. Указами від 28 липня 1748 р. і від 24 лютого 1749 р. козакам та їх підпомічникам заборонялося переходити з своїх міст і сіл в іншу місцевість.

Господарський розвиток Росії, невідомою частиною якої була Слобідська Україна, вимагав скасування застарілого козацького самоврядування. Російський уряд готувався до нової, вирішальної боротьби з рештками Золотої орди — Кримським ханством — та його зверхником — турецьким султанатом, які по-хижацькому продовжували використовувати північне чорноморське узбережжя для своїх кривавих грабінницьких наскоків на мирні російські та українські міста і села. Постійні напади татарських загарбників дуже перешкоджали господарсько-культурному розвитку всієї України і півдня Росії і порушували торговельні та політичні зв'язки Росії з південно-східними країнами.

Слобожанщина мала стати важливим плацдармом боротьби Росії за освоєння північних берегів Чорного моря та за мирне будівництво південних окраїн держави. В нових умовах боротьби, коли у воєнних діях повинна була взяти участь виключно регулярна армія, російський уряд провів тут деякі перетворення. Слобідські полки з їх

козацьким укомплектуванням, з їх полковими канцеляріями та елементами віджилого самоврядування вже не могли задовольнити потреб і прагнень самодержавства.

Царським маніфестом від 28 липня 1765 р. козацьку службу на Слобожанщині було визнано непотрібною і всі п'ять місцевих полків реорганізовано в регулярні. Замість слобідських козацьких полків були створені Харківський уланський, а також Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Рядові козаки були записані на 25-річну військову службу, а козацькій старшині надано право йти у відставку дворянами та займатися своїм поміщицьким господарством або залишатись на офіцерській службі в новоутворених регулярних полках. У зв'язку з перетворенням Слобідської України в губернію козацька старшина була певною мірою обмежена в справах полі-

61

тичного управління Слобожанщини, зате вона багато виграла в соціально-економічному відношенні. Реформа наблизила козацьку старшину до російського дворянства. Повністю вони були зрівняні в цих правах «Жалуваною грамотою» дворянству 1785 р.

Були проведені зміни і в адміністративному устрої Слобожанщини. З п'яти слобідських полків була утворена Слобідсько-Українська губернія, Харків перетворений на губернське місто. Слобідсько-Українська губернія поділялася, відповідно до колишніх полків, на п'ять провінцій; Суми, Острогозьк, Охтирка, Ізюм були перетворені в провінціальні міста з відповідним адміністративним апаратом на зразок того, що існував у провінціях Росії .

Селянська війна під проводом Омеляна Пугачова (1773—1774 рр.), в якій певну участь брали селянськокозацькі маси Слобожанщини, примусила царський уряд зміцнити апарат місцевого управління по всій країні. В 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була перетворена в Харківське намісництво, на чолі якого був поставлений генерал-губернатор з широкими правами.

Слобідські козацькі полки з їх козацьким самоврядуванням проіснували 100 років. Вони були тією військово-адміністративною організацією українського населення Слобожанщини, яка себе виправдувала на певному етапі історичного життя, зокрема в тяжкій спільній боротьбі російського і українського народів проти турецько-татарських кривавих нападів на Росію та Україну.

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, 1765, спр. № 64.

СПІЛЬНА БОРОТЬБА СЛОБОЖАН І РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ЗОВНІШНІХ ВОРОГІВ

У другій половині XV ст., з утворенням Російської централізованої держави, прийшов кінець феодальній роздробленості руських земель. Ф. Енгельс указував, що об'єднання руських земель навколо Москви «йшло рука в руку з визволенням від татарського іґа» .

В 50-х роках XVI ст. Казанське та Астраханське ханства були підкорені Російською державою. Однак це ще не усунуло небезпеки нападів татар на Росію, ще не поклато край віковій боротьбі з ними. Далеко на півдні залишалися сильні орди Малих ногаїв та Кримське ханство, яке перебувало у васальній залежності від турецького султанату.

«Укріпившись на північному узбережжі Чорного і Азовського морів і загарбавши південні українські і російські землі, султанська Туреччина за допомогою кримського ханства намагалась поневолити російський і український народи»².

¹ К. Маркс и Ф. Знгельс. Соч., т. XVI, ч. I, стор. 450.

² Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Вид. АН УРСР, 1954, стор. 12.

7)

Уряд Івана IV вбачав серйозну загрозу для Росії в цих залишках колись могутньої Золотої Орди. Тим-то в 1556—1559 рр. було організовано кілька походів проти кримського ханства.

Навесні 1556 р. російське військо під командуванням воєводи Ржевського зробило похід на Крим па Дніпру. Це була перша поява російських воїнів на Подніпровській Україні, яка справила тут велике враження. Кілька сот черкаських і канівських козаків на чолі з ватажками Млинським і Єськовичем приєдналися до російського війська і взяли участь у поході проти татар.

Два роки пізніше— 1558 р. російський уряд направив війська на Крим (під Перекоп). В цьому поході теж брали участь українські козаки. Командував цим походом український князь Дмитро Вишневецький, який на той час перебував на службі Російської-держави.

У 1559 р. восьмитисячне російське військо під командуванням Данила Адашева спустилося по Дніпру в Чорне море і висадилося десантом на західному узбережжі Криму. Протягом двох тижнів козаки вели запеклу боротьбу з татарами, після чого тією ж дорогою повернулися додому.

Успішно вели операції проти турків і ногаїв російські військові загопи на низов'ях Дону. В той же час на Кубані діяли проти ногаїв черкеси, які були тоді в союзі з Росією. Здавалося, наближається кінець Кримського ханства.

Тим часом вибухнула Лівонська війна, що затяглася більш як на 20 років. Росії не під силу було вести війну водночас на півночі й на півдні. До того ж з'ясувалося, що на півдні значно важче вести наступальну війну. Тому Росія була змушена перейти головним чином до оборонної боротьби проти постійних нападів, татар, яка тривала аж до кінця XVIII ст.

Чим же обумовлений той історичний факт, що кримські татари такий довгий час робили хижацькі наскоки на південні окраїни Росії? Як відзначає І. В. Сталін, татари навіть на початку XX ст. належали до тих народів, які «не пішли далі первісних форм напівпатрі-

72

архального-напівфеодалного побуту»¹. Цей вислів тим більш характеризує стан кримських татар у XVII— XVIII ст. Ремесло у них тоді було зовсім слабо розвинуте, землеробство дуже мало поширене і примітивне.

Більш інтенсивним було землеробство в окремих районах східного узбережжя Криму (біля Керчі, Феодосії та ін.), але культура цих районів була зв'язана з стародавніми місцевими традиціями, до яких татари не тільки нічого не додали, а, навпаки, багато в чому наробили шкоди. Невеликі площі примітивного землеробського господарства давали скудні врожаї, та й ті від частих посух зводилися нінащо. Отже свого хліба для кримського населення не вистачало. Недостачу доводилося поповнювати привозом зерна з Туреччини. Проте купці з різних причин доставляли хліб нерегулярно, в результаті чого місцеве населення раз у раз голодувало. Нерідко через недостачу продовольства спалахувала міжусобна боротьба. За таких умов терпіли. нужду не тільки широкі маси кримського й ногайського татарського населення, — часто опинялися в скрутному становищі навіть дрібні й середні феодали. Розкішно жила тільки невелика купка татарських князів разом з ханом, які багатіли переважно за рахунок грабіжницьких воєн проти сусідніх народів, насамперед російського і українського, та збирання з них так званих упоминок.

Такі господарські обставини примушували місцеве татарське населення добирати

способу, як полегшити умови життя. І вихід воно вбачало не в поліпшенні свого господарства, а в нападах на сусідні народи, в загарбанні чужих багатств, у привласненні плодів чужої праці. Ці настрої і прагнення всіляко підтримувалися і розпалювалися татарськими феодалами, *ло* чиїх рук потрапляло найбільше добра, здобутого під час хижацьких наскоків на суміжні землі.

Саме цим в першу чергу зумовлювалася постійна воєнна активність татар, що завдавала такої великої шкоди сусіднім народам, а найбільше жителям багатьох областей України та Росії. «Самі кримці,—

¹ Й. В. Сталін. Твори, т. 5, стор. 26.

73

пише вітчизняний дослідник Новосельський, — починаючи від царів і кінчаючи простими татарами, багато разів заявляли про те, що їх напади на Русь обумовлювалися тільки їх власними внутрішніми потребами, і лише для форми виправдували їх якими-небудь приводами, які нібито виникали з боку московського уряду»

На грабіжницький характер татарських воєн не раз указували також сучасники, які на власні очі могли спостерігати життя татар, їх напади на сусідні народи. Так, француз Блез-де-Віжінер у своїй книзі, надрукованій в 1573 р., повідомляв, що «татари не визнають іншого заняття, крім війни, тобто несподіваних наскоків, які супроводяться вбивствами та грабунками»². Польський посланник Мартін Броневський, побувавши в Криму в 1578 р., так описував свої враження від татар: «Народ цей, хижацький та голодний, не дорожить ні своїми клятвами, ні союзами, ні дружбою, а дбає тільки про свої вигоди і живе грабуванням та постійною зрадницькою війною». Італієць дАсколі, який жив у Криму в 30—40-х роках XVII ст., відзначав, що володарі Татарії ходили воювати двічі або принаймні один раз на рік, і такі напади слід вважати скоріш розбійництвом, ніж війнами. Грабіжницькими намірами пояснював татарські напади на сусідні народи російський історик В. Д. Смірнов та ін.

Постійні напади кримських татар на руські і українські землі були обумовлені не тільки внутрішніми економічними причинами, а певною мірою й деякими традиційними уявленнями кримських ханів та їх підручних про споконвічне панування татар на Русі. Кримські феодали довгий час вважали себе нащадками Золотої Орди, яка протягом століть хазяйнувала на слов'янських землях, і тому всіляко намагалися підкреслити перед російськими послами свою зверхність і силу, довго не визнавали самодержавства російських царів, уперто домагалися від Росії виплати данини і відстою-

¹ А. А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. 1948, стор. 419.

² В. Л а т ы ш е в. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе, т. II, 1904, стор. 294.

74

вали своє право робити воєнні походи на сусідні землі по хліб, по різне добро, по невільників .

Ініціаторами та організаторами воєнних походів татар, зокрема на російські землі, були великі кримські феодали — князі, мурзи. «Під покровительством знаті знаходилися інші, менш значні організатори воєнних походів, геть аж до ватажків дрібних груп «зипунщиків» та «добиточників». Кримська знать очолювала і підтримувала всю систему воєнних заходів кримців», пише дослідник Новосельський. І далі, говорячи про історичне значення загарбницької політики кримських феодалів для самого Криму, автор досліджень правильно підкреслює: «Об'єктивно політика класу феодалів служила на шкоду Криму, зберігаючи архаїчні суспільні форми, гальмуючи

його господарський розвиток... Широка можливість грабування сусідніх країн та одержання здобичі сприяли збереженню в Криму відсталих суспільних форм, гальмували їх еволюцію»².

Несприятливе внутрішнє становище Криму в XV—XVII ст. ст., хижацькі прагнення його ханів та інших феодалів віками вмало використовувалися верховним владикою кримського хана—турецьким султаном, а інколи й польськими феодалами у всяких підступах проти Росії та України. Постійне розпалювання ворожнечі і потурання грабіжницьким намірам робило напади татар особливо жорстокими і небезпечними.

Такі були основні обставини, що обумовлювали зовнішню хижацьку політику кримських феодалів. Вірні своїм звичаям, вони ніколи не додержувались укладених договорів, і тому на сталу підтримку з їх боку не можна було покладатися.

Віроломні татарські феодала не раз збирали десятитисячні полчища для нападів на південні окраїни Росії. Тяжку й тривалу боротьбу проти татарських загарбників доводилося вести об'єднаними силами братнім народам — російському і українському.

В історії України, ще до заселення Слобожанщини, відомо чимало фактів, коли росіяни спільно з україн-

¹ А. А. Новосельский, назв, робота, стор. 419. ¹ Там же, стор. 421.

75

цями виступали проти татар та інших іноземних загарбників, які зазіхали на давні словянські землі, або загрожували незалежності Русі. Як уже говорилося, в 1556 р., коли російське військо під командуванням Ржевського вирушило проти татар вниз по Дніпру, загін українських козаків (300 чоловік) добровільно взяв участь в цьому поході, який закінчився розгромом татарської ватаги. В 1558—1559 рр. в боях проти кримських татар разом з російськими військами брав участь вже п'ятитисячний загін українських козаків на чолі з Дмитром Вишневецьким².

Серед путивльських та рильських варткових і станичників, які несли сторожову службу на майбутній Слобожанщині, ще в XVI ст. було й чимало українців. До складу експедиції, призначеної російським урядом в 1600 р. для спорудження Цареборисова, входили й українці. В російській народній пісні оспівується один з українських козаків — отаман Михайло Черкашенін, який перебував на російській службі і разом з донськими козаками воював проти татар³.

У збройній боротьбі проти Лжедмитрія I українське населення допомагало російським військам під Новгородом-Сіверським⁴. Під час походу польського королевича Владислава на Москву (1618 р.) один з українських полків Сагайдачного, обманом втягнутий у цей похід, перейшов на бік російських військ і разом з ними бив польських інтервентів⁵.

Коли в 1645 р. татари вчинили напад на російські землі, у збройній боротьбі проти ворога взяв активну участь шеститисячний загін українців, що добровільно прибув на допомогу російським військам.

У боях донських козаків за Азов брали участь і запорозькі козаки. В загонах Богдана Хмельницького, які виступили проти польських феодалів в 1648 р., були й підрозділи донських козаків.

¹ С. М. Соловьев. История России с древнеГшшх времен, кн. II, стор. 103.

² Там же, стор. 104—105.

³ Історія Української РСР, 1953, стор. 164.

Там же, стор. 184.

Там же, стор. 188.

76

Подібних прикладів спільної самовідданої боротьби російського і українського народів проти зовнішніх воююгів відомо багато. Спільна боротьба двох братніх народів

проти іноземних хижаків принесла багато перемог Російській державі і багато користі українському народові.

Російському і українському народам довелося протягом кількох століть спільно вести тяжку боротьбу проти турецько-татарської агресії, проти загарбницьких зазіхань польських і шведських феодалів. В історію цієї боротьби братніх народів проти зовнішніх ворогів населення Слобідської України вписало яскраві сторінки.

Українське населення, осідаючи на Слобожанщині, знало, що тут на кожному кроці загрожує небезпека раптових наскоків кримських татар. Ясно, що переселенці, передбачаючи потребу оборонятися від татарських ватаг, не розраховували тільки на власні сили. Вони передусім сподівалися на допомогу військ і народу могутньої Російської держави.

Водночас і Російська держава розраховувала на українських поселенців Слобожанщини, як на надійну силу в боротьбі з татарськими грабінницькими зграями. Про це свідчать багато урядових документів.

Так, наказуючи белгородському, чугуївському, харківському та іншим воєводам всіляко допомагати українським переселенцям у будівництві міст, жилих приміщень, у створенні належних побутових умов, подавати їм допомогу грішми, хлібом, людьми у виконанні станичної служби, російський уряд разом з тим покладав відповідальні обов'язки на самих поселенців. Наприклад, у грамоті царя Олексія Михайловича чугуївському воєводі від 30 липня 1653 р. писалося: «...велели им нашего денежного жалования додати против их товарищей, и они бы нам и великому государю служили, нашего государства от татар и от всяких воинеких людей оберегали и дворами на вечное /кнлье строилися и указные свои земли пахали и хлеб осяли» .

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 353, стовп. 30, скл. 4.

Важливе значення для оборони від татарських нападів мало будівництво міст і різних укріплень. Заходами російського уряду їх розташовували і будували згідно з вимогами військової стратегії, до того ж дуже вдало й доцільно з погляду тодішньої фортифікації.

В листопаді—грудні 1637 р. за розпорядженням царя Михайла Федоровича Федір Вахрамєєв, Сухотін та подячий Овсій Юрєв були відряджені з Оскила та Белгорода на Кальміуський шлях, на Тиху Сосну, на Усерд до гирла Тихої Сосни до самого Дону, на Ольшанське городище до ріки Валуйки, до Валуйського лісу, до Ізюмського шляху, до Яблунєвого лісу, на Муравський шлях до ріки Ворскли, до Псла, до Липового та Сажного Дінця з завданням визначити місця для будівництва нових міст та різних укріплень .

В 1647 р. з тією ж метою спочатку було послано розвідки, а потім розпочато будівництво укріплень на берегах рік Мерли та Ворскли ². В одному з своїх указів 1637 р. цар Михайло Федорович, у зв'язку з хижакськими нападами татар, наказував, щоб на Кальміуському, Ізюмському та Муравському шляхах «от татарские войны поставитъ городы и острожки жилые и стоялые, и всякне крепости учинить, и в острожках устроить, чтоб тем у татар в Русь проход отнять, а православних бы крестьян от войны, от разорения и от полону заступить» ³.

Але міста будувалися не тільки заходами уряду в цілях оборони. Багато міст було створено там, де вручне місце знайшли і облюбували розвідники переселенців. Лише в окремих випадках російський уряд з військово-політичних міркувань визначав, де саме слід поселитися переселенцям. Наприклад, група українських переселенців на чолі з гетьманом Яковом Острянином в 1638 р. просила дозволу оселитися на російській південній окраїні недалеко від Чернігівщини; уряд їм запропонував оселитись на Чугуївському городищі. Заселений українськими козаками і зміцнений гарнізоном

російських військовослужилих людей,

¹ Материалы для истории колонизации и быта..., т. II, 1890, стор. 3.

^s Там же, стор. 47.

³ Филарет, назв, робота, від. V, стор. 1—2.

78

Чугуїв довго залишався важливим вартовим пунктом на території Слобожанщини.

Взагалі міста на Слобожанщині будувалися не абиде, а біля річок, переважно на давніх городищах, з вигідними природними умовами захисту від нападу степових кочівників, на землях, зручних для землеробства і розвитку різних промислів.

Укріплення міст будувалися в основному однотипно, на основі досвіду спорудження острогів на півдні Російської держави. Гарнізони і жителі міст, стараючись найповніше використати природні умови для цілей оборони, як правило, обкопували нове місто глибоким і широким ровом, за ним насипали високий земляний вал, зміцнювали його деревяною стіною або загорожею з товстих дубових, загострених зверху колод, глибоко вкопаних в землю одна біля одної.

Одним із перших на Слобожанщині було побудоване місто Чугуїв. З опису міст «Белгородської черги» 1668 р.¹ та з інших історичних документів відомо, що чугуївський острог був споруджений на горі біля Дінця за звичайним російським методом будівництва тогочасних укріплень. Зовні з трьох небезпечних щодо нападу боків був викопаний рів від 1³/₄ до 2Д сажнів глибиною та від 2/₄ до 3Д сажнів шириною; загальна довжина рову дорівнювала 232 сажням. Понад ровом з боку міста був насипаний високий вал, а на його гребені поставлена дерев'яна стіна з дубових колод. Як сказано в одному з документів, «город Чугуев ставлен обламы и стены обрублены дубовым лесом, тарасъг землею засыпаны, по городу помощены коровати, и обламы обрублены, и котки покладены дубовые»².

Це спорудження робили так. Ставили паралельно дві стіни з великих дубових паль, гостро зверху затесаних (звідси й назва — острог). Потім обидві ці стіни зєднували впоперек перегородами, засипаючи простір між ними камінням та землею. Така стіна й називалася «робленою Тарасами». В ній робили «облами», тобто бруствер, що досягав грудей воїна. Поверх стіни

¹ Материалы для истории колопизации и быта..., т. I, стор. 54—74.

² Там же, стор. 61.

7»

1 башт клали котки, тобто великі круглі колоди, які скочували під час бою на ворогів. В стінах Чугуївської кріпості було збудовано 9 башт; з міста до самого Дінця був викопаний таємний хід, 23 сажні завдовжки, щоб забезпечити постачання жителям і гарнізону води в разі облоги ворогом.

В місті Чугуєві також був розташований загін російських військовослужилих людей, чисельністю понад 200 чоловік, на чолі з воєводою. Військовий загін був зобов'язаний разом з українськими козаками охороняти місто, нести варту та станичну службу. Коли ж внаслідок провокації польських агентів в 1640 р. українські поселенці залишили Чугуїв, російський уряд негайно заселив його військовослужилими росіянами, вирядивши сюди 400 чоловік. З наступного року в місті знов почали селитись українці, які з того часу жили тут разом з росіянами. Такому зєднаному Чугуївському гарнізону до середини 50-х років XVII ст. довелося нести сторожову службу в Валках, Змієві, Харкові, на Салтівському городищі, в Цареборисові, на Ізюмському шляху та в інших місцях

Російські військовослужили люди із складу Чугуївського гарнізону збудували над рікою Мжею укріплений пункт Валки на давньому урочищі тієї ж назви. Укріплення Валок разом з жилими будинками були передані українським переселенцям, які взяли

на себе обов'язок нести сторожову службу в цій місцевості.

Побудова та зміцнення Охтирки теж були ділом спільних зусиль росіян і українців, про що переконливо свідчать старі документи: «Город Ахтырской ставлен стоячим облым дубовым лесом в вышину с обламы

2 саж., на обламах положенні катки, в городе к стене вместо тарасов ставлены столпцы и насыпаны землею. Сверх столпцов поделаны коровати, на короватях колья; к короватам приставлены лесницы. По городу 5 башень с проезжими вороты, 9 башень глухих около всего города; по мере городовые стени с башнями 1013 саж. с полусаженью. Около города, подле городовые стени, выкопай ров; посреди города раскат рублен в 6 стен с двумя мосты. Тайников в городе нет, потому что Ахтырской построен в низком месте II

.80

колодезей в городе много, в осадное время водою скудно не будет»

В цьому ж документі вказується, що на озброєнні острога було 9 пищалей, до них — 423 ядра, 48 мушкетів, багато пороху, олова. Вся зброя була доставлена з Росії. Укріплення мало вистовий дзвін. Щодня військово-вартову службу несли переважно українці і деяке число росіян. Наприклад, гарматників було всього 17 чоловік; з них 13 — українці, а 4 — росіяни.

Охтирський гарнізон охороняв територію, що на північному заході сягала до Більшая, а на півдні — до Колонтаєва.

Про військово-оборонні споруди того часу в описі міст «Белгородської черти» (1668 р.) повідомляється, що «город Острогжской устроен весь стоячий острог в дубовом лесу, вверх до обламов 2 сажень с аршином, обламы по всей стене кругом брусеные, сверх обламов по острогу катки дубовые ж. По острогу три башни проезжих, шесть глухих. Около острогу из башнями по мере 407 сажень с полусаженью. Около острогу ров в одну сторону от города, ослонен дубовым лесом, в глубину 2 сажени, поперек тоже, а по мере того рву 325 сажень. Из города тайник проведен к реке Сосне».

До складу людей, які несли сторожову службу в місті та в навколишній місцевості, входили: засічних сторожів — 7, дітей боярських — 49, стрільців — 33, станичників — росіян та українців — 41, воротників — 4, ковалів — 6, теслярів — 9, прикпзної ізби дяків — 2, українців міської служби — 384 чоловіка. З цього переліку видно, що військово-сторожову службу несли пліч-о-пліч українці і росіяни.

В тому ж році було засноване місто Суми. Воєвода, якому було доручено керувати роботами по спорудженню міської кріпості, доповідав російському урядові по закінченні будівництва, що місто обгороджене стіною з дубового дерева; в стіні зроблено сторожові башти з бійницями; викопано тайники, звідки населення зможе брати воду в час облоги. Крім того, місто обкопане ровом і захищене високим земляним валом.

Приблизно в той же час була збудована і кріпость

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 57.

фі. 4-522

81

в Красному Куті. З опису, складеного трохи пізніше, довідуємося, що навколо нового міста спочатку стояв дубовий частокіл 2 сажні висотою та 270 сажнів довжиною. Перед частоколом був викопаний рів на 2 сажні глибиною і насипаний земляний вал. В стіні острога було споруджено 6 башт: одна проїзна і п'ять глухих.

У зв'язку з тим, що населення Красного Кута швидко зростало і за кріпостою утворився людний посад, біля старого острога незабаром був споруджений новий, більший — 495₂ сажнів завдовжки

Харківську кріпость почали будувати в 1654 р. українські поселенці за планом чугуївського воєводи. Зокрема дерев'яну стіну було зроблено з невисокого й рідкого частоколу. Призначений в 1656 р. в Харків воєвода визнав, що острог не задовольняє оборонним потребам міста, і організував поселенців на будівництво нової кріпості, яку в основному й було закінчено в 1658 р.

В історичній літературі дано такий опис харківської кріпості. Стіна являла собою частокіл з «Тарасами», «обламами» та «котками». Спочатку вона мала 475 сажнів у довжину, а в 1660 р. була добудована ще на 240 сажнів. В стіні було 3 башти проїзних та 7 глухих. Острог мав чотирикутну форму. В середині його був викопаний тайник для води та 7 колодязів. За ровом були зроблені надобні та інші перешкоди ².

¹ Матеріали для історії колоїзації..., т. II, стор. 72.

² Можливо, ще при перших жителях Харкова в кріпості на значній глибині, в глиняному ґрунті, було викопано кілька довгих підземних ходів, що радіально розходилися з середини кріпості. Очевидно було зроблено не менш як по два виходи на ріки Лопань і Харків. Були також виходи в ліс — на північ від острога, приблизно там, де тепер міський парк ім. Т. Г. Шевченка.

Під час земляних робіт на сучасних будовах у центрі міста, а також після кількох обвалів в 1950—1953 рр. автор мав можливість спостерігати давні ходи: на Університетській вулиці з виходом з-під будинку теперішнього історичного музею в напрямі до майдану Тевелева; два окремі ходи на площі спорудженого в 1952 р. будинку по Університетській, № 9, — один у північному, другий у східному напрямі; крім того, хід по провулку на південь від цього ж будинку та хід, що перетинає початок Пушкінської вулиці і йде до ріки Харків. Ці підземні ходи, ймовірно, були висотою в зріст чоловіка, ширина їх дозволяла розминутися двом чоловікам.

82

и

Харківська кріпость XVII ст. З картини академіка М. С. Самохіна.

Харків мав приміське укріплення на Ржевому колодязі, на Муравському шляху. Це спорудження складалося з будівлі, огороженої частоколом 80 сажнів довжиною та 2 сажні висотою. Біля цього острожка була засіка 200 сажнів довжиною та 50 сажнів шириною. В самому острожку знаходилась башта для вартових. Харківська залога, яка складалася в основному з українців і певного числа росіян, несла сторожову службу в

багатьох пунктах навколо Харкова.

Охоронявся Харків теж спільними силами українців і росіян. Наприклад, у 1670 р., коли Харківському полку довелося разом з російським військом вирушити з міста для збройної відсічі татарській ватазі, в місті залишилися захищати жителів 135 полкових козаків та 80 військовослужилих людей — росіян .

Так спільними зусиллями росіян і українців на Слобожанщині будувалося все більше міст. Завдяки цьому з кожним роком ставала гущішою сітка укріплень і збільшувались військові сили, призначені захищати новоосвоєні руські землі від зазіхань турків, татар та інших іноземних загарбників.

Щоб ще більше зміцнити остроги, розкидані по просторах Слобожанщини, і не допустити проникнення татар в глиб російських земель, в 30—40-х — на початку 50-х років XVII ст. близько 20 міст-кріпостей, збудованих за вказівками російського уряду, зєднують земляними спорудженнями — засіками. Так була створена «Белгородська черта», або «Белгородська лінія» укріплень, що простягалася на 300 кілометрів зі сходу на захід. В цю лінію укріплень ввійшли міста Усмань, Воронеж, Урив, Коротояк, Острогозьк, Ольшанськ, Усерд, Новий Оскол, Короча, Белгород, Волховець, Карпов, Хотмизьк, Вільне, Охтирка та ін.

Будівництво різноманітних і численних військовооборонних споруд на Слобожанщині велося при постійній і всебічній допомозі Росії. Щоб дати уявлення про матеріальну допомогу, наведемо деякі відомості про грошові витрати Російської держави на будівництво міст Хотмизька та Вільного. Це були кріпості середньо-

Материалы для истории колонизации ... т. I, стор. 41.

84

го типу щодо своїх розмірів, і все ж таки вони обійшлися державі 13 532 карбованців¹.

В 1662 р. на території Харківського полку (куди входила тоді й територія майбутнього Ізюмського полку) налічувалося 25 міст і містечок, а на території Охтирського полку — 12 міст. Понад 20 міст було в Сумському й Острогозькому полках.

Найобережніші підрахунки вказують на те, що на Слобожанщині в третій чверті XVII ст. було збудовано понад 50 міст, на які тільки грішми Російська держава витратила близько 500 000 карбованців. В XVII ст. це була величезна сума. Треба ж взяти до уваги, що ці укріплення вимагали постійного постачання зброї, боєприпасів, ремонту, добудови і зміцнення фортифікаційних споруд. За описом міст Белгородської лінії, наприклад, в 1668 р. на озброєнні кріпостей-міст налічувалося: пищалей — 91, мушкетів — 757, залізних бомб (ядер) — 5775 штук, олова (свинцю) — близько 500 та пороху близько 600 пудів². Такими засобами у великій кількості Російська держава забезпечувала Слобожанщину протягом майже одного століття.

Українські переселенці з самого початку свого життя на Слобожанщині будували міста-кріпості, щоб забезпечити себе від хижацьких нападів татар. За стінами цих кріпостей укривалися від небезпеки не тільки жителі даного міста, але й населення суміжних сіл. Більше того, у великих селах, розташованих віддалік від укріплених міст, будувалися власні оборонні споруди.

В кріпостях часто прокладали підземні ходи до води, до ріки, для виходу на випадок облоги в приховане від стороннього ока місце за кріпостью. Навколо кріпості в усіх напрямках до сіл були споруджені для вартових так звані «маяки» (спостережні пункти). З кожного міста і містечка виряджались в степи, на передові оборонні пункти, вартові — українські козаки та російські військовослужили люди.

У запобіганні раптових нападів татар велику роль відіграло оповіщення вартових станичників про місце

¹ П. Б е л я е в, назв, робота, стор. 41.

¹ Магериалы для истории колонизации..., т. I, стор. 54—74.

85

і час появи ворога.. Оповіщалося населення вогнем і димом на маяках, пострілами з гармат, усними переказами через гінців та ін Наприклад, у 1694 р. полтавські вартові переказали водолазьким козакам про наближення татар до Слобожанщини. Водолажці негайно сповістили про це харківського полковника. Останній цю звістку передав белгородському воєводі. Та ж звістка надійшла до белгородського воєводи від полтавських козаків через охтирського полковника. Печенізький сотник оповістив ізюмського полковника, той — чугуївського воєводу, а останній дав знати белгородському воєводі про те, що біля Співаківки переправляється через ріку великий татарський загін в 5000 чоловік.

Зібравши такі відомості, белгородський воєвода негайно наказав чугуївському воєводі стати з своїм загonom біля Змійова, Харківському полку — біля Балаклії, Савинська, Андрійових Ліз та Бишкіна, Ізюмському полку — зайняти позиції біля Мерефи, Валок, Водолаги, Охтирському полку — виставити збройні заони на бродах і перелазах біля Нового Перекопа, Коломака і Високопілля.

Татари, довідавшись про готовність слобожан дати їм рішучу відсіч, не наважилися напасти на добре захищені міста і села і повернули назад у степ .

Російський уряд, особливо на перших порах заселення Слобідської України, поки переселенці ще не мали достатніх сил, вживав заходів до їх охорони. Про це, зокрема, довідуємося з листування яблунівського воєводи Олексія Буйного-Ростовського (1648 р). Яблунівський воєвода писав, що за царським наказом «велено мне быть на государственной службе в Яблоново для оберегания государственной украины от крымского царя и царевичей и от больших воинских людей. И я в Яблоново пришел мая в 30 день со многими ратными людьми, с конными и пешими, а тебе (тобто чугуївському воєводі. А. С.) по государеву указу с чугуевцы с ратными людьми велено быть в сходе с воєводою с Тимофеем Бутурлиным, а ему, Тимофею, велено быть

Д. І. Б а г а л і й Історія Слобідської України, стор. 70—71

86

со мною в сходе, и что у тебя в Чугуеве об-ьявится, каких вестей про крымского царя и царевичей и про воинских людей и тебе, господине же, вести писать ко мне, в Яблоново, наскоро с нарочным гонцом. А как по вестям он сход де Тимофей Бутурлин к тебе отпишет, и тебе по государеву указу с чугуевцы с ратными людьми в сход иттить к нему в Белгород наскоро» .

І все ж таки довгий час внаслідок постійної загрози нападів татар і частой потреби захищатися від них із зброєю в руках, умови життя і праці на Слобожанщині були тяжкі. Це видно з багатьох документів і свідчень сучасників. Так, наприклад, царським указом від 5 липня 1645 р. чугуївському воєводі наказувалося попередити всіх жителів Чугуєва, «которые у них сенные покосы на крымской и ногайской стороне от Чугуева не в ближних местах; и они б на те сенные покосы ездили, собравшись не малыми людьми, и от татар оберегались, чтоб их татарове всех на дороге не побиили и в полон не поймали; а били б все с пищалями и со всяким ружьем, и около сенокосу сторожи и людей с ружьями держали б, и били би на сенокосе на двое: половина б из них косила, а другая половина стояла б для береженья от татар с ружьем наготове, чтобы на них татаре безвестно не пришли и не побиили и в полон не поймали»².

Так, вживаючи заходів до охорони від ворогів, доводилося слобожанам поле орати, сіяти і жаги, з такою осторогою місцеві жителі ходили в ліс дрова рубати. Всі дорослі люди постійно мусили бути при зброї, і завжди треба було виділяти людей для охорони тих, що були зайняті якоюсь роботою. Тому і по містах і по селах день і ніч

стояли вартові на всіх найголовніших шляхах.

Коли ж надходила чутка про те, що в степах появилися татари, поселянам наказувалося, щоб чоловіки з слобід «жен и детей своих и животины держали в городе, а сами в слободах жили легким делом. с боль-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 353, стовп. 249, скр. 49. ¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. IV, стор. 43—44.

87

шим опасением, и пищали б у них, и луки, и рогатины, и топоры были бы у всех...» (напоготові. А. С.) .

Над слобожанами щодня тяжіла небезпека смерті від руки татар або уgonу в неволю. Тим більше, що свої міста і села українські переселенці найчастіше засновували на шляхах, якими татари віками ходили грабувати руські землі. Та й самі поселенці ставали привабливим об'єктом поживи для татар. Для підтвердження сказаного звернемося до деяких документальних свідчень, які відносяться до кінця 30-х і початку 40-х років XVII ст., тобто до того часу, коли помітно зросло переселення українців на Слобожанщину.

Дослідник Новосельський пише, що в 1639 р., з ранньої весни до осені, на південній окраїні Російської держави, десь на підступах до Бакаївського, Муравського, Ізюмського та Кальміуського шляхів відбувалося безперервне пересування татарських загонів, які звичайно складалися з кількох десятків чоловік, але іноді досягали 1000 або 2000 чоловік²

Деяким татарським ватагам вдавалося проникнути в глиб руських земель. Так, 26 квітня 1639 р. татарський загін чисельністю до 100 чоловік з Кальміуського шляху проникнув до Валуйок і захопив у неволю 14 поселенців. На початку травня того ж року на Задонні появилася озброєна згря татар, яку швидко розгромили військовослужилі люди. 14 травня розвідувальний загін татар вештався по Рильському шляху. 23 травня знову появилася татарська ватага в Рильському повіті. 19 липня у верхівях ріки Орелі нищпорив татарський загін, намагаючись заглибитися на Слобожанщину. Чугуївські козаки-українці разом з російськими служилими людьми, очолені отаманом Яковом Острянином, розгромили цю татарську згряю. 17 жовтня татари захопили в неволю за містом на рибній ловлі групу людей, яких, між іншим, розпитували про будівництво міст-кріпостей на Слобожанщині.

У травні 1640 р. ватага татар чисельністю до 3000

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. IV, стор. 43—44.

⁵ А. А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами , в XVII веке. 1948, стор. 270.

чоловік з Муравського шляху вдерлася до Хотмизька. Тут вона намагалася переправитися через ріку Ворсклу, але зазнала відсічі від слобожан, підтриманих російськими сторожовими загонами. «И увидели тагаровья, что на прежних тагарских перелазах на р. Ворскле, на Хотмышском городище и на Вольном кургане... государевы люди строят новые города, а по иным перелазам стоят заставные люди» . Тоді ж татарські хижачькі згряї нищпорили по Дінцю навколо Чугуєва.

У згаданому дослідженні відзначається, що татари в 1639—1640 рр. намагалися частими нападами на південні окраїни Росії примусити російський уряд вплинути на донських козаків, щоб ті повернули Туреччині недавно завойований Азов².

Роблячи зухвалі наскоки на південні окраїни Росії в 1641 р., татари 16 жовтня поблизу міста Чугуєва (за 2 версти) захопили в неволю двох вартових. Через кілька днів невелика група чугуївців, що виїхала на ріку Таганку по сіно і дрова, теж була захоплена татарами в неволю³. Наступного року татари зробили кілька наскоків на окремі міста Слобожанщини, в тому числі й на Чугуїв. Вони намагалися захопити

місто, але зусиллями російського гарнізону були відбиті і, тікаючи в південні степи, захопили в полон трьох чугуївців⁴.

В інших місцях південної країни Росії татари пограбували багато майна й увели в неволю чимало людей. Зокрема, в січні 1643 р. яшлівські татари оповістили росіян, що в кінці минулого 1642 р. відбувся похід татар-«зипунників» на місто Усерд. Місцевий загін українських козаків дав відсіч татарським грабіжникам. Багато «зипунників» було вбито, а чоловік 300 захоплено в полон. В січні 1643 р. татарам вдалося захопити в неволю під Яблуновим 50 чоловік⁵ і т. д.

У згаданій роботі Новосельського говориться про такі факти з життя слобожан: 30 березня 1642 р. белго-

¹ А. А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. 1948, стор. 270.

² Там же,

³ Филарет, назв, робота, від. IV, стор. 45.

⁴ Там же, стор. 41.

А. А. Новосельский, назв, робота, стор. 314.

8»

родський воєвода послав козацький загін в 20 чоловік вартувати на татарських шляхах. Загін був оточений групою з 300 татар. Сталася запекла сутичка. Козаки, отаборившись, вели бій до ночі. Під покровом темряви вони вирвалися з оточення і добралися до найближчого лісу. Тут вони зробили засіки, шанці і добре укріпилися. На другий день, 31 березня, татарська ватага, що в 15 разів переважала чисельно сили українців, знов розпочала бій. Козаки героїчно захищалися. Так і не добившись перемоги, татари припинили боротьбу й подалися в степ.

У квітні того ж року татарська ватага в 300 чоловік зробила наскок в район Валуйок. Трохи пізніше загін російських військовослужилих людей наздогнав цю ватагу на Ізюмському шляху і після бою звільнив 16 росіян, захоплених татарами в полон.

У жовтні 1642 р. ватага в 400 татар знов намагалася вдертися у Валуйки, проте місцевий гарнізон з допомогою жителів завдав татарам поразки і примусив їх повернути в степ. З Муравського шляху інший загін татар зробив спробу переправитись через Ворсклу біля Вільного з наміром вторгнутися в глиб країни, але зазнав поразки².

13 липня 1643 р. на Таганській просіці під Чугуєвом татари захопили в неволю понад 10 українців-вартових та кілька десятків чоловік з кінями, що працювали на сінокосі понад річкою Бабка³. Ворожу ватагу швидко наздогнав військовий загін Чугуївської залоги і частину поневолених чугуївців відбив у татар. У квітні того ж року велика група татар — 2500 чоловік — переправилася бродом через Донець, трохи нижче Байдар. В червні 1643 р. друга, ще більша група — в 5000 чоловік — направилася Муравським шляхом. Обидві ці ватаги зєдналися під Курськом і напали на села та міста Курського, Рильського, Севського повітів⁴. їм

¹ А. А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке, стор. 315.

² Там же.

³ Там же, стор. 47.

⁴ Филарет, назв, робота, від. IV, стор. 41

90

клася з невеликими втратами в людському складі зруйнувати й пограбувати багато сіл і захопити в неволю кілька тисяч людей.

З листа російського уряду лівенському воєводі ми довідуємося, що проти

татарських грабіжників об'єднаними силами боролися донські та яїцькі козаки, лівенські діти боярські та козаки, стрільці, черкаси (українські козаки), служили дворяни тульського полку¹.

Новосельський повідомляє, що кримські хани іноді, діючи за договором з російським урядом, намагалися запобігти нападам татарських ватаг, але безуспішно. Татарські наскоки на російські окраїни тривали й далі. Зокрема напади татар в 1642—1643 рр. являли собою один з найяскравіших прикладів татарського свавілля, яке не в силі був подолати кримський хан. Наскоки ці наочно виявили слабкість кримського уряду і внутрішні суперечності, які розєднували пануючі кола Криму².

У травні 1643 р. загін в 200—300 татар-грабіжників появився біля Жестових гір на лівому березі ріки Осколу, але, зазнавши рішучої відсічі, повернув з Оскольської дороги в Курський повіт. Під Курськом російські війська приготувались до бою з татарами. Проте грабіжники, уникаючи бою, стали відступати по Муравському шляху на південь. Біля Смородина відступаючих татар перестрів військовий загін Белгородського гарнізону і переслідував ворога 60 верст, аж до ріки Лопані. Немало татар було поранено, вбито. В бою було звільнено 18 захоплених татарами полонених, яких ці грабіжники ще не встигли вбити. Тим часом до місця сутички наспіли військові люди — росіяни й українці — жителі міст Вільного і Хотмизька, вони переслідували татар від верхівів ріки Гостинці аж до Мерчика, завдаючи їм серйозних ударів³.

В 1644—1645 рр. наскоки кримських татар на південні окраїни Росії значно почастишали. Під час війни Туреччини проти Сардинії за острів Крит і взагалі за

¹ А. А. Новосельский, назв, робота, стор. 434.

² Там же, стор. 512.

³ Там же, стор. 319.

91

панування у східній частині Середземного моря зросла потреба в кораблях, отже й в людях для тяжкої гребної роботи на них. Тим-то турецький султанат наказав кримським татарам збільшити число нападів на російські землі і привезти якомога більше полонених на турецький ринок .

Не обмежуючись наскоками на Лівобережну Україну, татари нападали й на руські землі. Так, в 1644 р. татарський загін намагався захопити Чугуїв, але зазнав рішучої відсічі. Відступаючи, він захопив у полон кількох чугуївців, що виконували різні роботи за містом. 31 липня татарський загін чисельністю в 500 чоловік напав на селітряні варнині під Чугуєвом, захопив тут 8 військовослужилих та 30 робітних людей, забрав в собою 102 воли і 50 коней². В тому ж 1644 р. татарські загани чисельністю в 30 тисяч чоловік вторгайся в Комарицьку та інші волості Курського повіту, причому пограбували та зруйнували багато сіл.

Як багато народу забирали в неволю татарські грабіжники, видно вже з того, що за один тільки 1644 р. вони захопили в полон близько 10 тисяч росіян ; українців³.

Багато лиха завдали населенню південних областей Росії татарські наскоки в 1645 р. Взимку того року один із великих загонів кримських татар-грабіжників руйнував села та поневолював жителів Слобожанщини, другий ворожий загін Муравським шляхом кинувся далі на північ. Протягом листопада і грудня татари спустошували села біля Путивля, в Курському та Рильському повітах⁴.

Російські війська, відбиваючи цей зимовий напад татар, звільнили в Рильському повіті близько 2700 захоплених грабіжниками полонених, в Курському повіті звільнили з облоги понад 3000 чоловік, і все ж татарам вдалося того року захопити в полон 6200—6300 чоловік⁵.

¹ А. А. Новосельский, назв, робота, стор. 327.

² Акты Московского государства. СПб, 1894, № 220, стор. 139—140.

³ А. А. Новосельский, назв, робота, стор. 435

Филарет, назв, робота, від. IV, стор. 41.

⁵ А. А. Новосельский, назв, робота, стор. 353.

02

Не припинялися татарські наскоки також в 1646 а в наступних роках. Зокрема, в 1647 р. татарські ватаги вешталися понад Дінцем та під Осолом, напали на Валуйки і захопили тут в неволю 5 чоловік, а в наступному році поневолили 10 дорослих чоловіків та двоє дітей

Великий загін татар напав на Слобожанщину в 1648 р. Грабіжники пройшли аж до Воронежа, і тільки тут війська воронезького гарнізону завдали поразки татарським розбійникам на Орловсько-Усманській дорозі ². Зазнавши великих втрат, татари покинули награбоване добро, залишили багато полонених, яких не встигли повбивати, і втекли на південь.

В 40-х роках XVII ст. на Слобожанщині було ще небагато українського населення. Воно, звичайно, брало посильну участь разом з російським народом у боротьбі проти татарських наскоків. Проте відбити татарські напади на Слобожанщину власними силами українські поселенці в той час ще не були спроможні. Татари не раз вторгались у Воронезький, Курський, Рильський та інші повіти, грабували місцевих жителів, руйнували міста і села і чимало людей забирали в полон.

В 50-х роках XVII ст., в зв'язку з возз'єднанням України з Росією, різко змінилися умови на користь захисту російського і українського народів та їх земель. Возз'єднання України з Росією мало величезне значення для дальшого історичного розвитку двох братніх народів. Возз'єднання зміцнило економічні і культурні зв'язки братніх народів, сприяло нормальному господарському і культурному розвитку їх, умножило сили і спільної боротьби проти зовнішніх ворогів. Перелавський договір, зрештою, врятував український народ як націю від поневолення шляхетською Польщею та султанською Туреччиною.

В. Г. Белінський, відзначаючи прогресивний характер возз'єднання України з Росією, писав: «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила

¹ Акти Московського государства, т. II, №№ 290, 293, стор. 181—182.

^a Там же, №№ 334, 337, стор. 213, 215

93

до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці». Після цього об'єднання, провіщав Белінський, обом братнім націям належить велике майбутнє.

Об'єднання сил двох братніх народів мало велике значення й для Російської держави та російського народу. Спільними силами обох братніх народів вдалося успішно ліквідувати турецько-татарську небезпеку, дати рішучу відсіч загарбницьким намірам шведського короля Карла XII, приборкати інших зовнішніх ворогів.

З кожним роком все більше залюднювалася Слобожанщина, зростало й економічно міцніло її населення, виникало багато нових міст і сіл, розширялися старі поселення.

Татарські хани та їх васали, підтримувані турецьким султанатом, протягом наступних десятиріч не припиняли татарських наскоків на Росію. Боротьба проти татарських грабіжників зосередилася на Слобідській Україні, де сітка укріплених міст перетинала татарам всякі шляхи на північ. Внаслідок цього міста і села Слобожанщини, що стояли на путях в Росію, стали новим об'єктом нападів татар. Проте населення Слобідської України міцно держало оборону і, відбиваючи ворожі наскоки, дуже сковувало татар, не давало їм можливості проникнути далеко на північ — в глиб Росії.

З середини XVII ст. населення Слобідської України, підтримуване Російською державою й російським народом, на довгі роки взяло на свої плечі тягар безперервної і

самовідданої боротьби проти руйнівних нападів з татар.

В першій половині 50-х років XVII ст. кримські татари порівняно рідко робили наскоки на Слобідську Україну. Це пояснюється тим, що в ті роки їх інтереси були зосереджені головним чином на Придніпров'ї, де вони дуже грабували й масами полонили українське населення. В «Літопису Самовидця» від 1653 р. про ці події повідомляється так: «Тогда ж и хан сам на Украине мимоходом без причины многие села и городы в полон забрал, а некоторых порубать велел, а то прпнуждал казаков воевать великую Россию. чтоб тем

¹ В. Г. Белинский. Сочинения, г. XII, Москва, 1926, стор. 413.

м

Великороссшо роздражать на Украину, с которымн да с поляками снившись, им Украину в конец разорить. или полякам покорить, как в том хан королю и слово дал был» .

Як бачимо, грабуючи та поневолюючи українське населення на Придніпров'ї, татари примушували тих, хто залишався живим, воювати проти Росії. Однак український народ, зазнаючи тяжких знущань і мук від татар, не корився їм і не піддавався їх підбурюванню проти Росії, а виявляв тверде бажання об'єднати свої сили з великим російським народом, щоб разом з ним боротися за свою свободу і незалежність.

З кінця 50-х років XVII ст. напади татар на Слобожанщину стають дедалі частішими, а боротьба проти них — дедалі гострішою й тяжчою. Ватаги цих грабіжників не тільки з своєї ініціативи робили напади на російські та українські міста й села,— татар шалено підбурювали на це зрадники українського народу. До такої чорної справи взявся, зокрема, гетьман Виговський, який обманом та підкупом захопив владу на Україні. В 1658 р. цей зрадник надіслав листи жителям Харкова, Охтирки, Сум та інших міст і сіл Слобожанщини. В цих листах він плів нісенітницю про те, ніби всіх слобожан, так само як запорозьких і донських козаків, російський уряд мав намір заслати до далекого Сибіру. Посилаючись на цю фальшиву загрозу, Виговський закликав слобожан і взагалі всіх українців, щоб вони відійшли від братньої Росії, тобто фактично намагався кинути український народ в польсько-шляхетську неволю.

Проте слобожани з великим обуренням поставились до зрадницьких закликів Виговського і не захотіли його слухати. Тоді зрадник вдався до насильства. Він підкупив кілька десятків тисяч татар, зібрав усякими неправдами загоном з жителів Лівобережної України і, заручившись підтримкою польських магнатів, виступив проти Росії. Добившись тимчасової перемоги над невеликим загоном російських військ під Конотопом в 1659 р. ², Виговський частину татарського війська по-

¹ Летопись Самовидца, стор. 238.

² Там же. стор. 254.

95.

слав грабувати міста й села на південних окраїнах Росії, а частину вирядив на Слобожанщину, намагаючись силоміць повернути її жителів на шлях зради.

Однак загоном зрадника Виговського скрізь натрапляли на рішучу відсіч слобожан. Так, з листування чугуївського воєводи з охтирським довідуємося, що під Охтирку приходили «изменники — полтавский полковник Федор Жученко с черкасы и татары. И охтырские черкасы с ними, изменниками, бились... А ннне изменники и татарове стоят под Охтырском в 10 верстах...» . На допомогу жителям Охтирки мали прийти загоном військовослужилих людей з Белгорода і Севська, проте обставини склалися так, що з цим військом воєвода Ромодановський був змушений рушити на Україну. Таким чином, охтирським козакам довелося власними силами розправлятися з загонами, посланими зрадником Виговським ².

З листування чугуївського воєводи з харківським довідуємося, що до міста-кріпості Валок двічі підходили татарські ватаги з купкою зрадників—прибічників Виговського. їм вчинили збройний опір жителі міста разом з військовим загоном російських служилих людей з місцевого гарнізону. Захисники Валок завдали поразки татарам та зрадницькій групі, частину з них взяли в полон. З документів видно, що українське населення Колонтаєва та інших міст і сіл Слобожанщини всіляко допомагало російським військам ліквідувати зраду Виговського³.

Про те, як твердо й самовіддано відстоювали слобожани об'єднання України з Росією і спільну боротьбу за державні інтереси, свідчить, зокрема, такий факт: коли російські війська вирушили з Белгорода на Придніпров'я на допомогу українському народові у боротьбі проти зрадника Виговського та приведених ним татарських ватаг, багато слобожан добровільно приєдналися до російських військ⁴.

¹ Фмларет, назв робота, під, II, стор 30.

⁸ Там же, стор. 32.

³ Там же, стор. 198; від. III, стор, 262—263.

⁴ С. Велично. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1, стор. 340.

96

Жителі Тора писали цареві в 1658 р., то наскоки татар перешкоджають їм виконувати землеробські роботи, добувати сіль на промислах та полювати на звірів у степах. Наступного року багато слобідських поселень зазнали нападів татар. З цього приводу белгородський воєвода Ромодановський писав у Москву, що «во многих городах остальные всяких чинов люди многие взяты в полон, а которые и остались, у тех дома разорены без остатку».

З 1659 р. татари протягом ряду років завдавали тяжких руйнувань містам і селам Слобожанщини. Як зауважував історик Бантиш-Камеиский, причиною цих ворожих нападів, зокрема в Сумській окрузі, було нацьковування татар проти сумчан за те, що ті не тільки відмовилися слухати читання універсалу Виговського з закликом до відриву України від Росії, а й вигнали його посланця, заборонивши розповсюджувати цей універсал по селах і слободах².

В 1660 р. татарські ватаги грабували та полонили населення в районах Валок, Тора, Цареборисова, Острогоська, Чугуєва та в багатьох інших місцях Слобідської України.

В 1663 р. татари грабували міста, села і полонили людей на території Сумського і Охтирського полків³. В 1665 р. була спалена татарами Балаклія, причому вбито і поневолено багато людей⁴.

Зрадницькі спроби Виговського в січні 1668 р. повторив гетьман Брюховецький. Він теж розсилав по різних містах Слобожанщини листи, в яких умовляв українців приєднатись до його зрадницького табору. Та слобожани відмовлялися вислухувати читання цих листів і проганяли агентів Брюховецького, а подекуди навіть вбивали їх. Розлючений крахом своїх планів, Брюховецький, як свідчить літописець, «послал Степана Гре-

¹ Акти Московского государства, т. III, стор. 99.

² Б а н т ы ш-К а м е и с к и й. История Малой России от воднорения славян в сей стране до унничтожения гетминства, 1903, стор. 227; Ф и л а р е т, назв, робота, від. III, стор. 435.

³ Ф и л а р е т, назв, робота, від. III, стор. 315.

Там же, від. IV, стор. 128.

7. 4-022

87

чаного в Крым, праяывая хана на Великую Россию воевать, Григория же Гамалию и

канцеляриста Кашпаровича к туреному царю поздаваться ему с Украйною»

Ранньою весною того ж року на Слобожанщині появилися великі татарські загони, серед яких були й незначні групи обманутих і силоміць завербованих українців з Полтавщини. Довелося слобожанам зібрати збройні сили і вступити в тяжку боротьбу з татарами. Як видно з історичних документів, жителі села Бабаї згодом скаржилися російському урядові, що агенти Брюховецького намагалися сіяти ворожнечу між росіянами та українцями, однак ця зрадницька агітація не мала успіху. Зазнавши невдачі, татари зруйнували в Бабаях 76 селянських дворів (всього тут було в той час 90 дворів)². Жителі Валок, Борового, Миртового та інших містечок і сіл Слобожанщини вчинили збройний опір ворогам; внаслідок цього всі згадувані села й містечка були спалені або зруйновані й пограбовані. Крім того, багато слобожан було захоплено татарами в полон³.

Жителям Колоїггаєва спочатку вдалося дати відсіч збройним силам татар і українських зрадників. 5 травня 1668 р. чугуївський воєвода Рогозін писав, що Брюховецький «посылал из Гадячи с изменники черкаси под Колонтаев... Тех посильных изменников черкаси побили и бунчукового товариша поймали»⁴. Однак незабаром сюди прибули великі ворожі сили; вони зламали опір захисників Колоптаєва, вдерлися в місто, багатьох жителів повбивали, частину увели в неволю, а будинки поруйнували.

Агентам Брюховецького при підтримці татарських ватаг вдалося силоміць перетягти на свій бік лише кілька містечок і сіл Слобожанщини. 4 березня того ж 1668 р. великий загін татар разом з купкою завербованих веприцьких козаків обложив місто Красний Кут. Обманом і всякими погрозами татари примусили краснокутців здатися. Другого дня такі ж події сталися

¹ Летопись Самовплав, стор. 263.

² Ф и л а р е т. назв робота, віл II, стор 106—106.

³ Там же, від II, стор 198—199.

¹ Там же, від 111, стор. 525.

98

в Зміїові. Трохи згодом були примушені здатися також Цареборисів, Маяки, Тор.

Подібними ж підступами зрадники намагалися захопити місто Богодухів. Однак бої одухівці, не злякавшись ворожих погроз, міцно трималися і з допомогою російського війська розбили й відігнали татар та прихвоснів Брюховецького².

Гарнізон і жителі Харкова успішно відбили напад татарських ватаг, приведених агентами зрадника Брюховецького. Скориставшись цією перемогою, харківський козацький полк вирушив навздогін ворогові. Полку вдалося наздогнати татар і завдати великої поразки Азовській орді під Зміїовом. Татари були розбиті також біля Мсрефи та Валок. В бою під Зміїовом був узятий в полон турецький чауш (начальник загону) і захоплені турецькі гармати, які згодом були використані проти ворога³.

У червні 1668 р. Брюховецький в одній сутичці був забитий. Після його смерті владу захопив гетьман Правобережної України Дорошенко. Він намагався поширити свою владу на всю Україну, прибрати до своїх рук Слобожанщину і віддати себе під зверхність турецького султана.

З наміром здійснити ці зрадницькі плани Дорошенко поширював серед населення Слобожанщини свої листи, в яких закликав слобожан виступити проти Росії. В червні 1668 р. під Печенігами появилася підмовлена Дорошенком чимала татарська ватага. Агенти Дорошенка звернулись до печенізьких поселян з пропозицією приєднатись до татар і разом з ними напасти на Чугуїв. Однак на цей заклик відгукнулись лише кілька зрадників з числа жителів Печеніг.

З такою самою підлою пропозицією дорошенківські прихвосні звернулись й до

жителів Салтова. Салтівці відмовилися стати на шлях зради і організували оборону проти дорошенківців та їх татарських покровителів. Не знайшовши підтримки серед слобожан, ворожі заго-

¹ Ф и л а р е т, назв. роЛота, від. II, стор. 52—53.

² Там же, від. III, стор. 173.

³ Там же, від. II, стор. 52—53.

99

ни змушені були власними силами вирушити на Чугуїв.

Довідавшись про те, що над Чугуєвом нависла серйозна небезпека, харків'яни на чолі із своїм полковником Ріпкою кинулись йому на допомогу. Запекла боротьба за Чугуїв тривала 28 і 29 червня. Об'єднаними силами чугуївської російської залоги, українського населення цього міста-кріпості і військового загону харків'ян татарська ватага, яка загрожувала Чугуєву, разом з купкою козаків-зрадників була розгромлена

У серпні й вересні того ж року підмовлені Дорошенком татари, до яких приєдналася незначна групка обдурених ворожою агітацією козаків, знов напали на Слобідську Україну. Проте татарські хижацькі зграї зазнавали рішучої відсічі по всій Слобожанщині².

Не спромігшись з допомогою зовнішніх ворожих сил перетягти слобожан на бік Дорошенка, його агенти для досягнення своєї зрадницької мети обрали інший шлях. Вони спробували зсередини підірвати єдність і дружбу українського народу з російським і порушити їх взаємну братерську вірність.

Розгорнувши таємну агітацію в цьому напрямі, дорошенківські зрадники знайшли в Харкові кілька морально нестійких козаків і умовили їх спровокувати збройний заколот у місті. В ніч з 16 на 17 жовтня 1668 р. купка зрадників (20 чоловік) убила харківського полковника Ріпку та сотника Федорова і поспішила оголосити, що Харківський козацький полк відмовився коритися російському урядові і перейшов на бік Дорошенка. Проте населення і залога Харкова відмовилося підтримати зрадників. Внаслідок цього заколот швидко був ліквідований власними силами харків'ян.

Боротьба проти зради Брюховецького і Дорошенка, проти ворожих спроб відірвати Слобідську Україну від Росії, напружені бої з татарськими ватагами, які користувалися нагодою зайвий раз пограбувати і зруйнувати міста і села південної Росії, закінчилися перемогою слобожан.

¹ Ф и л а р е т, назв. робота, від. II, стор. 53.

² Там же, стор. 53—54

100

Російський уряд у спеніальних срамотах від 1669 та 1670 рр. на імя Сумського, Охтинського, Харківського та Острогозького полків відзначав, що українське населення Слобожанщини на ділі довело своє прагнення залишатися в складі єдиної Російської держави. В цих грамотах говорилося й про те, що уряд Росії, зважаючи на великі людські й матеріальні втрати, понесені слобожанами в цій боротьбі, звільняє їх від сплати чергових податків та різних недоїмок і на декілька років надає пільги у розгортанні торгівлі і промисловості на Слобожанщині.

Таким чином, спроби Виговського, Брюховецького, Дорошенка за допомогою турків і татар підкорити собі українське населення Слобожанщини, як і всієї України, зазнали поразки.

Український народ, підтриманий в час небезпеки братнім російським народом, зумів ліквідувати зраду. Але боротьба проти турецької агресії і татарських нападів тривала ще довго.

Тяжких руйнувань і втрат завдали напади татар багатьом містам і селам Слобожанщини в 1680 р. В 1681 р. татари зробили наскок на Перекоп, в 1683 р.— на

Сінне, в 1687, 1688 і 1689 рр. — на інші міста і села

Слобожанщини.

Наче страшний ураган пронісся над Слобожанщиною під час татарського нашестя 1680 р. «Літопис Самовидця» "Про це розповідає так: «На початку того года вийшол хан с ордами не малыми под слободыт Московские и стал около Мерли, и борзо великую шкоду учинил в слободах Московских, миль на тридцать попустошил, аж и по-за Белгородом...»².

Татари пограбували та зруйнували багато міст і сіл Слобожанщини. Особливої шкоди зазнали Золочів, Ольшанка, Сінне, Мурафа, Краснокутськ, Коломак,

¹ Сборник судебных решений, состязательных бумаг, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. Составил В. В. Гуров при участии Е. КБродского, 1884, стор. 470—472; Старозаимочные земли. Решения Харьковского окружного суда Видання М. Чижевського, 1883, стор. 100—101. ² Летопись Самовидца, стор. 149.

10)

Перекоп, Валки, Огульні, Богодухів, Городня, Рублівка, Борщове, Жихор, Дергачі, Лозова та ін. На Белгородській лінії було пограбовано й захоплено в неволю багато людей з Хотмизька, Вільного, Карпова, Волхова та інших поселень. Наприклад, у Хотмизьку та в Хотмизькому повіті було вбито, спалено або захоплено в неволю 263 чоловіка, у Вільному та його повіті побито Гі полонено 102 чоловіка, в Золочені — 81 чоловік.

В селі Жихор «у Федора Догтора [забрали] дочь Аленицу семи лет, два коня, два вола, две корової, сожгли двор со всяким строением и хлеба двадцять копен и три. У Прокопа Савченка енна Якушку пятнадцати лет, вола, две овцы, хлеба осем осмачек. Федора Мальчеика порубилц, у пего ж взято вола, две корови, хлеба тесть осмачек. У Василья Евка жену Лину да три енна — Павлик шести лет, Коріпошка пяти лет, Ваека году да дочь девку осми лет, коня, две коровы, хлеба сожгли тридцять копен У Павла Седого два енна — Паняска девяти лет, Еремка пяти лет, два вола, корову, двор сожжеи и хлеба двадцять осмачек... У Тимка Редьки корову, двор ео всем строением сожжен... У Копдрата Тнмошенка матерь Феньку Мартинову дочь, два вола, три коровн, десять овец, три османки хлеба, двор со всем строением сожжен. У Петра Резника жену Гапку да два енна — Матюшка осми лет, Микитка пяти лет, лошадь, три вола, четыро корови, десять овец, три осмачки хлеба. У Федора Щербака жену Марью, два сина — Фомка осми лет, Марка четырёх лет, два коня, три вола... У Степана мельника мерочника Йвана ерубили досмерти да взято в полон зятя ево Федора Руди» .

Подібних фактів у Жихорі, як і в Дсргачах, Лозовій, Липнях та інших селах було дуже багато.

За неповними даними, під час цієї татарської навали всього загинуло або було захоплено в полон росіян і українців, дорослих і дітей обох статей — 3258 чоловік, з них спалено 79. Крім того, зруйновано або спалено 889 дворів з усім майном, пограбовано або спалено: хліба молоченого — 6984 четі, хліба немолоченого —

Матсриали для истооии кодонизации..., т. I, стор. 84—93.

102

10 385 кіп, сіна— 1571 віз. Уведено або знищено: коней — 1271, корів та биків— 3113, овець і кіз — 17 386 голів

Значних втрат завдали слобожанам татарські наскоки в 1688—1689 рр. Треба відзначити, що ці спустошливі напади були обумовлені не тільки звичайними грабiжницькими прагненнями татар, але й бажанням іюмститися за похід російських військ на Крим. Наскоки в цей період робилися одночасно на багато поселень Харківського, Ізюмського та Охтирського полків.

Майже безперервні й дуже руйнівні наскоки на Слобідську Україну робили татари в 90-х роках XVII ст. Щороку нападали вони на Коломак, Водолагу, Перекоп та на багато інших міст і сіл Слобожанщини. По кілька разів на рік змушені були відбиватися від татар багато міст Слобожанщини в 1695, 1696 і 1697 рр. В цей період особливо проявлялося прагнення татар наскоками ослабити Росію в її Азовському поході проти Туреччини..

Надзвичайно руйнівним був татарський наскок 1691 р., коли були пограбовані і значно зруйновані майже всі поселення в Чугуївському повіті, в Змієві, Лимані, Бишкіні, Терновому та в інших місцевостях Слобідської України. Під час цього нападу було вбито і спалено 95 чоловік, захоплено в неволю 1962 чоловіка, пограбовано: коней 1358, рогатої худоби 7174 голови, овець і кіз 2272 голови, спалено багато хліба тощо ².

Так протягом довгих десятиріч, особливо в XVII ст., російські і українські жителі Слобідської України змушені були вести тяжку боротьбу з іноземними загарбниками, зазнаючи великих втрат і мук. Про ці муки український народ розповів у багатьох сумних піснях і думах. В одній народній пісні говориться:

«За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили і багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. II, стор. 91 —101.

Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 54
103

Бо на заріз людей ведуть;

Коло шиї аркан вється А по ногах ланцюг бється...» .

І справді, історичні дані свідчать про те, що татари, захопивши слобожан у полон, уважно оглядали кожного і розпитували про нього інших. Якщо серед полонених виявлявся ватажок, йому ні в чому не довіряли, таких людей довго катували і здебільшого в страшних муках страчували. У «Літопису Самовидця» розповідається, що в 10% р. татари «Вечурку, знатного ватага охотного поймавши, бесчеловечно мучили и, у живого серце выняв, спалили» ².

Полонених українських жінок грабіжники продавали в рабство татарським і турецьким багатіям, дівчат забирали в гареми, і кінець кінцем вони теж ставали рабнями на чужині. З малих хлопчиків, захоплених на Слобожанщині, турки виховували яничарів — військовослужилих людей турецького султана, а дорослих і фізично сильних чоловіків-українців у великій кількості нівечили, обтинаючи їм вуха або язик, і з тавром раба, випаленим на чолі, продавали на кораблі. Тут невольники, приковані ланцюгами, ставали гребцями галер, аж поки не гинули від надмірного напруження, виснаження та жорстоких фізичних катувань.

В одній думі яскраво розповідається про українців-невільників, уведених в турецьку неволю:

Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.

Угору рукн підіймали, кайданами забряжчали;

Господа милосердного прохали та благали:

«Подай нам, господи, з неба дрібен дощик,

А з низу буйний вітер!

Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля;

Хочлй би чи не повиривала якорів з турецької каторги!

Да вже ся нам турецька бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості
пошмугляло»³.

¹ Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М Драгоманова, К 1874, т. I, стор. 75.

Летопись Самовидца, 1878, стор. 293.

⁸ Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М Драгоманова, т. I, стор. 88—89.

104

Іноді полоненим вдавалося вирватися з неволі. Синів козацької старшини та інших заможних людей, якщо дома залишалися багаті родичі, при нагоді викупляли з неволі. Запорозькі козаки робили напади на кримські міста і звільняли поневолених татарськими загарбниками. Наприклад, відомо, що групу невольників звільнив козацький загін під командуванням запорозького кошового Івана Сірка. Літописець Самійло Величко розповідає, що Іван Сірко під час походу на Крим звільнив 7000 християн-невольників¹.

Запорукою дедалі успішнішої відсічі іноземним загарбникам було те, що російський і український народи спільно боронили свою землю, вели героїчну боротьбу за свою свободу, за життя своїх дітей, за своє майбутнє.

Коли в лютому 1659 р. великий загін татар напав на Суми, все доросле населення міста взяло участь у боротьбі проти споконвічного ворога. Татари зазнали поразки і відмовилися від наміру захопити місто².

В наступному році грабіжницькі ватаги татар напали на Торські соляні промисли. Всі промислові будівлі вони пограбували, місцевих жителів розорили, багато людей забрали в турецьку неволю. Про це незабаром стало відомо в Белгороді. Воєвода Ромодановський швидко зібрав загін з російських військовослужилих людей, з охтирських українських козаків на чолі з полковником Гладким та з острогозьких українських козаків на чолі з полковником Дзиковським і кинувся в погоню за грабіжниками. Наздогнавши татар на річці Кальміус, загін російських і українських воїнів з ходу вступив з ними в бій. В цій сутичці багато татар було вбито, 223 загарбника взято в полон; при цьому було звільнено з неволі 700 українців і росіян, відібрано у татар багато награваного хліба та; іншого добра³.

Набуваючи військового досвіду і при підтримці росій-

¹ Титул IV археологического съезда, 1834, т III, стор. 876-377.

² Филарет, назв, робота, від. III, стор. 314.

Акти Московского государства, т. III, № 117, стор. 112-113.

105-

ських військових загонів даючи відсіч татарським загарбникам, слобожани продовжували зміцнювати оборону своїх поселень. З ініціативи козаків Харківського полку в 1675—1681рр. значно подовжується і вдосконалюється перекопське укріплення. В напрямі до Дінця був зроблений глибокий та широкий рів 80 кілометрів завдовжки, з високим валом, зручним для захисту від ворогів. Після цієї реконструкції перекопське укріплення, довжина якого до 1675 р. не перевищувала 7 кілометрів, простяглася на 100 кілометрів. Крім того, населення Харківського та Ізюмського козацьких слобідських полків спорудило по Дінцю лінію земляних укріплень, засік та ін. до 200 кілометрів довжиною. Таким чином, була створена нова лінія укріплень, як-а досить надійно захищала значну час пін в Слобожанщини.

Саме в зв'язку з ними заходами по зміцненню обороноздатності Харківський полк, як уже говорилося, східну частину своєї території виділяє в окремий Ізюмський слобідський козацький полк. Утворення Ізюмського слобідського полку значно стимулювало місцеве козацтво, старшину і все населення до спорудження більш досконалих місцевих укріплень та до активнішої боротьби проти татарських загарбників. Спочатку над обома полками — Харківським та Ізюмським—був начальником ініціативний і хоробрий харківським полковник Донець, а після його смерті в кожний з них був призначений окремий полковник.

Після утворення Ізюмського слобідського полку була споруджена й нова Ізюмська кріпость. Місто Ізюм будували місцеві поселенці та закликані козаки з різних міст і сіл Харківського полку — загальним числом до 1500 чоловік. В листі полковника Донця з приводу будівництва Ізюмської кріпості говорилося: «На високом кургане городок огородил палями, округ от поля дубовым лесом, стена 64 сажени і рву прибавпл вширь и вглубь; от раскату пальми всяким лесом 49 сажень и рву также; третья стена огорожи огорожена и ров ископан 50 сажень, а в той стене на кургане башня да навесу 25 венцев, а па навесу с закатом 10 венцев и

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. II, стор. 57 і 269.

106

чердак; четвертая стена от берега до Кургана 54 сажени, также огорожена и окопана рвом, а на проезжих воротах башня 17 венцев, у четыре угла, и мост, а на той башне почали долать шестиугольный раскат. II от того городка и Кургана до большого города, до тродовой стеньг, викопано рву, вшнрьи вглубь у полтора сажени, 480 сажень. А земляного валу... 224 сажени, да по той же стене нельзя било уложить валового діла, и ту загородили пальми 40 сажений. А нсдоделку городил пальми 77 сажспей, и рву надобно прибавливать 119 сажений» .

В ході боротьби слобожан проти татарських хижаків російський уряд вживав заходів по зміцненню обороноздатності південних кордонів держави. Певні кошти відпускалися на відновлення та поладження міських укріплень, кріпостей, на забезпечення військ зброєю, боєприпасами, різним спорядженням, включаючи й військову сигналізацію².

Вживалося заходів, щоб в малолюдних місцевостях зростала кількість населення. Характерний приклад щодо цього можна навести з історії містечка Коломак. В 1680 р. царський намісник Шереметьєв дав коломацьким жителям грамоту, в якій говорилося: «В городе де вас малолюдсгво, и те от приходу воинских людей разорены... Царь... пожаловал вас... в тот городок на вечное жптие призивать пришлнх людей и сотнику Креме Михайловичу в поновметроенний город Коломак призивать свою бранно на житье, черкас с женами и детьмп, приходцев из малороссийских заднепровских городов, чтобы онгг в тот городок на житье шли без всякого сумнительства и на посаде дворами и в уездах селами, и деревнями, и всякггми заводи строилпсь...»³

В інструкціях воєводам кріпостей наказувалося пильно виконувати вартову службу в містах та в степах, всіляко підтримувати бойову готовність українських козаків і російських військовослужилих людей.

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. IV, стор. 8—9.

² Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, стор.

:ім -із.

³ Филарет, назв, робота, від II, стор. 257—258.

107

Ось уривок з однієї такої інструкції, виданої харківському воєводі Семену Дурнову в 1688 р.:

«И жити ему, Семену, в Харькове с великим береженьем, пеоплошно, в воротах, і

по башням, и за острогом около посаду, и надолб, и на воротех, и на отезжих башнях, и на сторожах караули и сторожи в день и в ночь держать с переменою, смотря по вестям и по тамошнему делу, и караулов и сторожей в день и в ночь дозировать почасту, чтоб служилые люди по всем мостам били против наряду сполна, с пищальми и со всякими бон, и етаницы к урочищам посылать, и сторожей на сторожах конных и пеших, в которых местах пригож, держать, известий про воинских людей проводить всякими обычая неоплошно, чтоб татаровья и воры черкаси к Харькову безвестно не приіпли, и людей не побиили, и в полон не поймали, и конских и жпвотных стад не отгоняли, и над городом, и над острогом, и над слободами какова дурна не учинили. Да ему ж, Семену, беречь того накрепко, чтоб из черкасских городов воры в Харьков тайним обычаем не приходили, и черкас не подіоваривали, и лошадей у них не крали, и людей не побивали» .

Отже, воеводі наказувалося стежити за тим, щоб кріпость була в порядку й у повній готовності до оборони, щоб вартова служба була пильною, і не допускати, щоб російське та українське населення було пограбоване або полонене татарами та іншими ворогами й злочинцями, які вешталися в степах.

В той же час відповідальні обовязки покладалися й на козаків та на козацьку старшину в справі охорони кордонів та розвідування ворожих намірів. Про це ми довідуємося з багатьох документів та свідчень.

Харківському полковнику Донцю 27 січня 1689 р. наказувалося, щоб «казаков по прежнему... указу в степь за крепости на речку был посылать не велено; а велено поставит полку твоего на прежнее указное место казаков в Водолажке и в иных местах, где пристойно, и стоять им с великою осторожностью и опасением, и посылать им для проведения к Мурафскому

¹ Материалн для истории колонизации и быта..., т. і, стор. 149.

108

шляху, держа там караул, чтобы неприятели безвестно Мурафским шляхом и иными местами не пришли на розоренья над городами и в людях и в полку не учинили»

Слід відзначити, що слобідські українські козаки виконували далеко ширші функції, ніж звичайна варта та боротьба з татарськими хижаками на півдні держави. Серед слобожан були довірені особи, яким доручалося стежити за дипломатичними та іншими діями Туреччини, Австрії, Польщі та інших країн, спрямованими проти Росії.

Так, наприклад, Охтирський полк мав завдання стежити за зносінами Австрії й Польщі з Туреччиною. У нього були певні пункти для охорони та спостережень за Дніпром, зокрема під Коломаком й на Голій долині під Ізюмом. Про це в одній з грамот уряду охтирському полковникові Івану Перехресту говорилося, що він протягом ряду років «с казахами промыслм и поиски чинит и тамошних мест от приходов воинских людей оберегает и для ведомостей о поведений турецкого султана с царем римским и с королем польским в заднепровские места и в польские города посылает полку своего казаков почасту»². Про таку ж службу цього полку говорилося і в грамоті від 31 березня 1688 р., надісланій російським урядом після повернення полку з першого кримського походу.

Не менш широкі обовязки виконував і Сумський полк. Це видно, зокрема, з того, що в урядовій грамоті на імя полковника Гарасима Кондратьєва від 23 жовтня 1688 р. відзначалися заслуги Сумського полку перед державою³.

В 80-х роках XVII ст. Російська держава, яка з 70-х років XVI ст. в основному обмежувалася тільки обороною своїх південних кордонів, робить спроби наступальної боротьби проти татарської агресії. В 1687 р. стотисячне російське військо під командуванням В. В. Голіцина за наказом уряду правительки Софії вирушило степами

до кримського Перекопу. В цьому

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. III, стор. 32.

² Там же, від. III, стор. 37.

³ Там же, стор. 319.

109

поході брали участь і слобідсько-українські козацькі полки. Зокрема частина Харківського полку була в складі російської армії, яка вирушила в похід, а частина його козаків стояла на варті південних кордонів держави .

Тимчасом татари не тільки не припинили своїх наскоків на південні окраїни Російської держави, а, навпаки, підбурювані проти Росії турецьким султаном, який шукав можливостей помститися за кримський похід російських військ, посилили свої напади на Слобожанщину і взагалі на Лівобережну Україну. З червня й до жовтня 1668 р. то невеликими загонами, то значними ватагами, які іноді доходили до 5000 чоловік і були навіть озброєні гарматами, татари нападали на міста і села Харківського, Ізюмського та Охтирського полків.

9 липня 1688 р. великий загін татар появився під Балаклією і захопив па полях 27 чоловік; один з них був замордований. 13 липня татари вдруге наскочили на Балаклію, багато людей на полях повбивали й покалічили, а частину захопили в полон. Тим часом Ізюмський козацький полк під командуванням полковника Григорія Донця напав па цей татарський загін в селі Андріївні і завдав грабіжникам великої поразки. Татари кинулися тікати через Донець, причому багатьох жителів Балаклії та Андріївни, захоплених ними в полон, на броді порубали й потопили ².

У другій половині серпня та на початку вересня того ж року татари нападали на Мерефу, Соколів, Зміїв, Бипікнп, Балаклію та інші міста і села Слобожанщини, причому багатьох жителів пограбували й полонили, чимало людей повбивали, крім того зруйнували і спалили сотні будівель.

Відбиваючи татарські наскоки на Слобідській Україні, слобожани водночас брали участь і в боротьбі українського й російського народів проти зазіхань польських панів, турецького султана і шведських фео-

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. III, сюр. 02.

² Там же від. IV, стор. 134.

ПО

дплів на українські і російські землі, на братерську єдність цих народів.

Спільними зусиллями, в яких росіяни відігравали головну роль, слобожани й військовослужилі люди давали грізну відсіч загарбницьким замірам польських феодалів. 8 червня 1639 р. белгородському воєводі стало відомо, що польський уряд зосереджує свої війська на Полтавщині, готуючись напасти на недавно заснований українськими переселенцями Чугуїв, з тим, щоб це місто-кріпость зруйнувати, а українських поселенців зробити невільниками польських панів .

Белгородська військова залога разом з чугуївською залогою, яка складалася з росіян і українців, підготувалась дати відсіч ворогові. Організатор походу на Слобожанщину зухвалий польський гетьман Потоцькпй, зрозумівши ідо його спроба може мати тяжкі наслідки для Польщі, відмовився від нападу па Чугуїв і обмежився дрібними провокаціями.

Коли після воззеднання України з Росією обом братнім народам довелося вести тяжку оборонну війну проти загарбницьких полчищ польських панів та турецького султана, в складі російсько-українських військ активною дійовою силою були також слобідсько-українські полки ².

Наприклад, коли в 1677 р. стотисячна турецька армія ринула на Україну і обложила Чигирин, російський уряд наказав белгородському воєводі Ромодаїжському зібрати

російсько-українські війська і дати відсіч ворогові. До складу армії Ромодановського ввійшли російські військові сили, українські полки па чолі з гетьманом Самойловичем, а також українські слобідські козацькі полки³.

В цьому поході проти турецьких зацарбників брали участь: з Сумського полку — 300 чоловік, з Охтирського — 1200 чоловік⁴.

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 353, стовп. 17, док. № 2

⁷ Ф и л а р е т, назв, робота, від. II, стор. 57

³ Лєчопись Самонидца, стор 103.

^{м<}Чрн. «РоссМЙский вестник», 1857, № 7, стор. 327, примітки 30.

111

В історичній літературі відзначаються заслуги слобідських полків у боях з турками. Коли в ході війни турки якось вдерлися в нижню частину Чигиринської кр і пости і, винищуючи багато козаків — захисників міста, примусили їх відступати, чотири зєднані полки — два російські, Курський і Озерський, та два слобожанські, Сумський і Охтирський,— дружно вдарили на турків і примусили їх відкотитися назад .

Спільними зусиллями російських і українських військ, що погоджено діяли проти турецьких ватаг, Придніпровська Україна була звільнена від ворога.

Навесні 1689 р. російський уряд регентші Софії ще раз спробував завдати міцного удару кримським татарам та покласти край їх нападам на південні окраїни Російської держави. 115-тисячне російське військо прибуло до кримського Перекопу. В цьому поході взяли участь також слобідсько-українські полки. Однак і на цей раз російські війська без перемоги повернулись додому, втративши багато людей, які загинули від пошесті.

Охтирському і Слобідському полкам довелося витримати бій з татарами на так званій Чорній Долині. Татар було майже в п'ятнадцять раз більше, ніж слобожан. До того ж дії слобідських полків бездарно погоджував думний дяк Омельянов. Внаслідок цього з двох полків, де налічувалося близько 1500 чоловік, лишилося в живих ледве 150 козаків².

Після повернення російської армії додому татари знов посилили свої напади на Слобожанщину та Лівобережну Україну. В «Літопису Самовидця» згадується про напад великих татарських ватаг на Полтавщину і Чернігівщину: «Отвернувши от полку Стародубовского и Прилупкого орда и наскочивши на полк Сумский и Охтырский, той шкоду великую учинили; и там ночевали и рушили к Колончаку»³.

Жителі Маяцька — росіяни і українці — теж скаржилися урядові в 1690 р. на безперервні напади татар:

¹ П. Головинский, назв, робота, стор. 106.

² Ф и л а р е т, назв, робота, від. IV, стор. 135.

⁸ Лєтопись Самовидця, стор. 176.

112

с Бьют челом холопи ваши, маяцкие жители — русские люди и черкасы, пятидесятники, и десятники, и рядопые Ивашка Лукьянов, Кондрашко Семенов, черкаский сотник Сенка Доценко с товарищи всем городом... живем ми... в Маяцком в дальнем крайнем городе, а воинские люди татарове под Маяцкой проходят большими и малими людьми беспрестанно и многих наших братьев, и жен наших, и детей рубят и в полон берут...» .

Турецький султанат і далі підбурював татар проти Росії, що привело, зокрема, до великого їх нападу в 1691 р. Це не могло не привернути уваги уряду І Петра I, який, крім того, добре розумів, що «Росії потрібна вода», тобто моря, і що такими дуже потрібними морями є Азовське та Чорне.

Карл Маркс, характеризуючи становище Російської держави в кінці XVII ст.,

говорив: «Жодна велика нація ніколи не існувала і не могла існувати и такому віддаленому від моря положенні, в якому спочатку перебувала держава Петра Великого; ніколи жодна нація не мирилася з тим, щоб її морські узбережжя та гирла рік були відірвані від неї: Росія пі могла залишити гирла Неви, цього природного виходу для продукції північної Росії, в руках шведів, і тк само як гирла Дону, Дніпра та Бугу і Керченської протоки в руках кочових татарських розбійників»².

На цей раз вирушили в похід дві групи військ. Одна з них попрямувала по Дону до Азова; друга під командуванням Шереметьєва просувалася до гирла Дніпра. Слобідські полки разом з українськими вхопили до групи військ Шереметьєва і брали участь и облозі і в завоюванні Казікермена та інших турецько-татарських кріпостей на нижньому Придніпрові³. Коли закінчилися операції на Придніпрові, слобідські полки були відведені в район Коломака для охорони південних кордонів від нападів кримських

іпір.

¹ М.ттериалм для истории колонизации..., т 1, стор. 155.

К М а р к с. Секретная дипломатия XVIII века.

¹ Д Г а н т ы ш К а м е н с к и й. История Малой России от іін ііпргііми слапян в еей стране до уничтожения гетманства, Гш і, гтир. .448.

113

Крім того, населення Слобожанщини допомагало російській армії ще іншими способами. Наведемо кілька прикладів, що було зроблено в цьому напрямі

Острогозькіш полком.

За вимогою уряду з Острогозького полку було відряджено 306 озброєних козаків супроводити полонених турків до Москви. Крім того, у військовий обоз до Воронежа було послано 155 чоловік з хурами . Острогозькі бочари (28 чоловік) зробили для воронезької військової бази 420 діжок; до цієї ж бази було відряджено 5 столярів-віконників та 8 майстрів по виготовленню будівельних матеріалів для печей. Населення Острогозького полку зібрало для війська багато хлібного зерна та фуражу. Зокрема, на військові склади під Воронеж було вивезено 200 подвійних копиць сіна та 300 чвертей вівса².

Звичайно, не легко було робити все це для населення Слобожанщини, як і всієї Росії. Досить сказати, що в урядовому указі про необхідність виконати завдання по збору хліба говорилося: з тих, хто не даватиме хліба, а також з бідних, які не спроможні були давати потрібних 7 четвериків хліба, «правити хлібі великим правезом беспощадно».

Російська армія під командуванням Петра I завоювала турецьку фортецю Азов і звільнила від турецьких військ частину азовського узбережжя. Однак Петро I розумів, що на той час власними силами Росія була неспроможна здобути перемогу над Туреччиною. Тому він уклав мир з нею і почав Північну війну проти Швеції, в якій союзниками Росії були такі країни, як Данія і Польща.

Готуючись укласти мир з Туреччиною, Петро I вірядив в 1698 р. посла до Константинополя на спеціально побудованому військовому кораблі, озброєному 46 гарматами. Поява такого грізного й чудово оснащеного російського корабля під стінами турецької столиці справила величезне враження на турецького султана та на підвладних йому кримських татарських феодалів.

¹ П Головинский назв, работа, стор. 129.

² Там же, стор. 125—127,

114

Султан був змушений в 1700 р. підписати договір на вигідних для Росії умовах; крім того, він перестав підбурювати кримських татар проти Росії, та й самі татари

стали трохи смирнішими. Принаймні років з десять вони майже не робили нападів на землі Російської держави. Однак для слобідсько-українського населення, як і для всього російського народу, ще не настав період мирного життя. В 1700—1721 рр. Росія вела тяжку й тривалу війну з Швецією за вихід до Балтійського моря. Слобідська Україна теж брала в ній участь людьми, продовольством та ін.

Готуючись до війни з Швецією, російський уряд зосереджував військові сили і розташовував їх біля північно-західних кордонів держави. В армію під командуванням Шереметьєва, яка отаборилася біля Пскова, восени 1700 р. прибули також слобідські козацькі полки.

Коли головна російська армія в листопаді 1700 р. зазнала поразки під Нарвою, Петро I поставив перед армією Шереметьєва завдання — розпочати певні наступальні дії для того, щоб, по-перше, підбадьорити російські війська після нарвської поразки, а по-друге,— показати союзникам і ворогам, що ця поразка не підірвала у російських воїнів ні морального духу, ні сил. Свої наміри Петро I яскраво висловив у листі до Б. П. Шереметьєва від 5 грудня 1700 р.

В січні наступного року шереметьєвські війська, до складу яких входили й українські слобідські полки, дали рішучу відсіч шведським військам під командуванням Шліппенбаха, які намагалися від Марієнбурзької фортеці просунутися в глиб Росії

Однак наступальні дії армія Шереметьєва почала тільки з наступної осені. Великий бій між російською армією Шереметьєва і шведською армією Шліппенбаха стався під Ерестофером 24 грудня 1701 р. Шведи втратили вбитими 3000 чоловік і полоненими 350 чоловік. Російських воїнів вибуло з ладу близько 1000 чоловік³.

¹ С. М. Соловьев История России с древнейших времр.ч,

I XIV, стор. 1252

² Там же, стор. 1257.

В цих військових операціях слобідські козацькі полки заслужили у командуючого російською армією Шереметьєва велике довіря й повагу. Коли уряд дозволив йому відібрати найбільш боєздатні частини і з них укомплектувати ударні війська для весняних наступальних дій, він попросив у Петра I дозволу з п'яти слобідських полків залишити Ізюмський полк, який добре проявив себе у боях, а з інших чотирьох вибрати 1000 чоловік, решту ж людей відпустити додому. Петро I дозволив командуючому діяти за власним розсудом. Тоді Шереметьєв залишив у армії усі п'ять слобідських полків.

Таким чином, слобідським полкам довелося брати участь ще в ряді військових дій російської армії, зокрема в битві під Гуммельсгофом 18 липня 1702 р. В цьому бою шведські війська Шліппенбаха (8000 чоловік) втратили вбитими 5000 чоловік та полоненими 300 чоловік, тоді як втрати російської армії не перевищували 400 чоловік².

Тимчасом Петрові I стало відомо, що кримський хан не визнає договору, укладеного між Росією і Туреччиною в серпні 1700 р., за яким Росія перестала давати йому так звані «упоминки» або «подарунки». Хан домагався таких «подарунків», які, по суті, являли собою приховану данину; він загрожував кинути з півдня проти Росії двохсоттисячне татарське військо.

Петро I, щоб не допустити нападу татар з півдня під час розгортання Північної війни та краще забезпечити південні кордони держави, наказав Шереметьєву повернути лівобережно-українські і слобідсько-українські полки додому.

З того часу слобідським полкам не довелося брати участі в Північній війні на Балтиці: їм була доручена відповідальна сторожова служба на південних кордонах

країни.

Перемоги шведів над Данією та над російськими військами під Нарвою, завоювання ними Саксонії і розгром Польщі запаморочили голову шведському королю

П. Г оловинский, назв, робота, стор. 137—138

² С. М. Соловьев, назв, робота, т. XIV, стор. 1266.

116

---г.Уі-

Карлу XII. Він уже виношував плани повного підкорення Російської держави і збирався поділити єдину Російську державу на невеликі князівства, підвладні шведським баронам, а Україну віддати в кабалу Польщі, яка повинна була лишитися залежною від Швеції. Взагалі Карл XII збирався встановити панування Швеції над усіма народами Східної Європи.

З наміром здійснити ці честолюбні плани Карл XII збирався вирушити з завойованої Польщі і Литви прямою дорогою через Смоленськ на Москву. Однак скоро йому довелося переконатися, що поки шведські війська воювали в Саксонії і Польщі, збройні сили Росії значно зросли і зміцніли. Виявилося, що шлях з заходу до серця Росії знаходився під захистом розгалуженої системи фортифікаційних укріплень і численної регулярної, добре оснащеної армії.

Карл XII замислився над тим, як вийти з скрутного становища. На допомогу йому прийшла невеличка купка українських зрадників на чолі з інтриганом гетьманом Мазепою. Мазепа уклав таємні договори з шведським королем Карлом XII та польським королем Лещинським. За цими договорами шведська армія повинна була перейти на Чернігівщину, де Мазепа мав її забезпечити продовольством за рахунок українського народу. Під час походу Карла на Москву Мазепа обіцяв йому дати на допомогу всі військові сили України. Крім того, згідно з цим договором, Лівобережна Україна мала перетворитись в польську провінцію, а Мазепа — стати князем і володарем Вітебського і Полоцького воєводств.

Плани Мазепа були спрямовані проти інтересів російського і українського народів, були розраховані на розєднання і знесення обох братніх народів та підкорення їх іноземним загарбникам. Український народ вже здавна бачив у Мазепі свого ворога. Про це сам гетьман-зрадник признавався одному з придворних Петра I ще в 1700 р. Він говорив: «...а при мне належных людей моего регименту теперь малое число» .

¹ С. М. С о л о в ь е в. История России с древнейших времен, т XIV, стор. 1258.

117

П 90
Господи істинні Ізраїля старші
Городу Котлівки

Известно Го Цркви и всему Умному
Пописанию и старшине поименованному
Слобо, и Моравскому в Котлівке
Го Цркви и старшине, что бы вы
наши прелестные писма и знаменья
Божественного магдали, и Евангелия, прелестно
Еще и вем, вливаю Го, поже востати
Слово Богородице и Пророк Исаиас
Что рази Го Цркви и Евангелию Божь
Старшину и вехъ Котлівки Города Котлівки
и Слобо и неположенъ поже вем, и
Израїлемъ Матвею поименованъ, и вем
Мно и вем, и вем, и вем, и вем
Вем и вем, и вем, и вем, и вем
Котлівки Го Цркви и Евангелию Божь
и вем, и вем, и вем, и вем
Го Го Цркви и Евангелию Божь
вем, и вем, и вем, и вем
Писма и вем, и вем, и вем, и вем
Израїлемъ Матвею поименованъ

Повідомлення від 26 листопада 1708 року за вірність Росії під час зради Мазети.

ворога міста боронити, а з сіл виселятися з майном у тил російських і українських військ, не залишаючи ворогові поживи. В указі говорилося, щоб українське населення разом з військами чинило шведам і зрадницькій ватазі Мазепи рішучий опір. Так, в указі від 6 листопада 1708 р. говорилося: «А от нападення оного из городков некрепких, сел и деревень в наступление неприятельское жители б сами особами своими с женами и детьми и с пожитки скрывалися и неприятелю отнюдь никаних живностей, и хлеба, и ника-

120

кого харчу не оставляли... но чинили б над ними, неприятели, всякий военной промысл, дабы ево при храбрых войсках наших, Великороссийских и Малоросспйских, с помощью божию, как наискорее, губедить и Малороссийский край, отчизну свою, от нападения и разорения и от намеренного порабощения освободить и из оного изгнать»

Українське населення Слобожанщини одностайно допомагало російським військам подолати й прогнати ворожі полчища: слобожани заходились готувати зброю, продовольство, фураж, лагодили укріплення міст на випадок облоги.

Петро I особисто відвідав Ізюм, Харків, Лебедин, Суми, де оглянув місцеві укріплення, даючи вказівки, що і як треба зміцнити. Охтирку та інші крігюсті Слобожанщини обстежив Меншиков

У січні 1709 р. Петро I в указі бригадирові Харківського та Ізюмського полків Ф. В. Шидловському вимагав запасти у Харкові на три місяці продовольство для 40-тисячної армії і провіант на 4000 коней. Всім жителям Харкова пропонувалося заготувати для особистого споживання необхідне продовольство на такий же час².

Населення Харкова та інших міст Слобідської України, одностайно відгукнувшись на заклик російського уряду, підготувалося до відсічі загарбникам.

Отаборившись на Полтавщині—на території Галицького та інших суміжних полків Лівобережної України, шведи зразу ж відчули опір місцевого українського населення. На окупованій ворогом території появилися українські партизанські загони, які винищували невеликі групи шведських військ, не давали іноземним загарбникам забирати у місцевого населення продовольство, фураж тощо.

Коли шведи зробили спробу поширити зайняту територію і вторгнутися в деякі села Слобідської України, вони зустріли тут міцний опір. Наприклад, 30 лис-

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого, т. VIII; вып. I, 1951, стор. 284.

² В. Ш у т о й. Народна війна на Україні проти шведських загарбників 1708—1709 рр., стор. 144.

121

топада 1708 р. ворожий кінний загін в 50 чоловік намагався увійти в містечко Недригайлів, Сумського полку, однак жителі не пустили шведів. В той же день до цього містечка підійшов загін шведської кінноти чисельністю в 1500 чоловік. Підготувавшись до оборони, жителі Недригайлова попередили шведів, що не пустять ворога, поки будуть живі захисники міста. Відкривши вогонь по місту, шведи кинулися на штурм. Жителі Недригайлова відповіли ворогові вогнем своєї зброї і приготувались до рукопашного бою. Ворожі солдати, зустрівши рішучий опір, припинили атаки, підбрали своїх вбитих та поранених і відступили від міста.

Петро I, довідавшись про те, що проти Недригайлова шведи готують карну експедицію, 15 грудня вирушив на допомогу жителям міста загін донських козаків на чолі з отаманом Ушаковим. Незабаром шведи знов підступили до Недригайлова. Однак і на цей раз українське населення міста, підтримане донськими козаками, відбило ворожий наступ. В цьому бою багато шведів було вбито, частину захоплено в полон, решта відступила. Після цього шведи більше не нападали на Недригайлів.

Правда, не скрізь жителям Слобожанщини вдавалося відбити ворожі сили,—в окремих поселеннях слобожани зазнавали і невдачі. Однак в жодному селі українське населення не корилося ворогові. Наприклад, до містечка Терни 9 грудня вдерся загін шведів чисельністю в 500 чоловік. Жителі укрилися за стінами приміських укріплень і вступили в бій з ворогом. Проте сили були нерівні: у захисників міста було мало зброї, та й та була переважно дрібна, тоді як шведи були озброєні до зубів. Крім того, укріплення міста були примітивні. Користуючись своєю військовою перевагою, шведи оволоділи містечком, вирізали близько тисячі жителів, дорослих і дітей, а всі будівлі спалили.

У січні 1709 р. шведи, що розмістились на Полтавщині, стали готуватись до походу на північ. До Петра I дійшли чутки, що Карл XII збирається напасти на

¹ В. Ш у т о й, назв, робота, стор. 134.

122

Бій Харківського козачого полку з шведами біля села Веприк. З малюнка художника М. А. Дяченка в Харківському історичному музеї.

Воронеж¹ і зруйнувати цю важливу військову базу на півдні Росії. Невідомо, наскільки вірогідні були ці чутки. Петро I сам поставився до них з недовірям, а все ж наказав Апраксину на всякий випадок зміцнити обороноздатність Воронежа. Особливу увагу цар звернув на посилення обороноздатності слобідських міст.

Тимчасом численна армія Карла XII повільно рушила з території Гадяцького полку на Слобожанщину, пересуваючись на лінію Полтава—Харків. Незабаром шведські війська підійшли до Охтирки і Котельви. Місцеві гарнізони разом з українськими жителями вчинили міцний опір ворожим військам. Частина шведських загонів, переправившись через Ворсклу, вирушила па Красний Кут, на Городне та на інші міста і села Слобожанщини. Всюди українське населення давало збройну відсіч шведам.

Коли шведські війська підходили до Охтирки, навколишнє населення забрало своє рухоме майно, спалило свої хати та інші будівлі й переселилося в кріпосць. Коли ж ворог оточив кріпосць, все доросле населення, що було тоді в місті, разом з військовою залогою стало на захист Охтирки. Шведське командування, зваживши на рішучість місцевого українського населення разом з російським військом захищати місто і пам'ятаючи про невдачу шведського загону, що за таких же умов намірявся захопити містечко Недригайлів, припинило облогу Охтирки і повернуло свій військовий загін до Опішні.

Жителі села Городного намагалися відбити ворога, зібравшись у своєму

маленькому укріпленні, але, не маючи сил втримати його, пішли в ліс партизанити. Відступали вони так швидко, що не встигли забрати з собою жінок і дітей, і шведи тяжко помстилися над беззбройними полоненими.

Партизани з місцевого українського населення серйозно дошкуляли ворогові. Про це довідуємося, зокрема, із спогадів одного сучасника подій—шведа Фрікселя. Він писав, що партизани на початку лютого 1709 р. стали настільки сміливими, що, коли шведські

¹ С. М. С о л о в ь е в, назв, робота, стор. 1539.

124

кіннотники навіть цілими загонами вирушали на водопій, їх часто винищували .

Партизанську боротьбу українського народу проти шведів всіляко підтримувало командування російської армії, яке вичікувало слушного часу і сприятливих умов, щоб дати ворогові генеральний бій. Досить навести кілька показових фактів.

У січні 1709 р. Петро I довідався про те, що значний загін шведів під командуванням генерала Крейда віддалився від своїх головних сил. Цар наказав Меншикову негайно «потрудитца добрую партию послать, чтоб меж короля и Крейца шатались и вред неприятелю, купно с черкасы чинили»², тобто щоб війська разом з українським населенням — партизанами перешкоджали ворогові робити наскоки на села та знищували б його ватаги.

Меншиков, діючи за наказом Петра I і з власної ініціативи, послав невеликі загоїш кіннотників на партизанські операції проти шведських військ і доповідав цареві, що «партиям надлежащего поиска чинить не оставляем, под которым и ныне во всю ночь нагни партии били»³.

Тридцятипятитисячна армія шведів, яка спробувала вторгнутись в Слобідську Україну, зустріла рішучий опір українського населення, підтриманого російськими військами. Карл XII пересвідчився, що його армія не зможе прорватись на Слобожанщину, а тому дав наказ військам повернути на Полтавщину. При цьому чотирьом полкам кінноти генерала Гамільтона було доручено палити українські села на шляхах відступу.

Жителі дрібніших поселень Слобожанщини, переховуючись у лісах і байраках, своїми партизанськими діями завдавали значної шкоди відступаючим шведам. А населення більших міст і селищ власними силами, за підтримкою російських військ, давало відсіч шведським підпалювачам. Одна з таких сутичок сталася в Олешні.

¹ В. Шуто й, назв, робота, стор. 146

Письма и бумаги императора Петра Великого, т. IX, ІЧГ.0, стор. 42.

³ В. Шуто й, назв, робота, стор. 146.

125

В цьому маленькому містечку, укріпленому звичайним земляним валом і ровом, українське населення з невеликим загонем драгунів вирішили будь-що відбити ворога, хоч шведів було в десять разів більше, ніж жителів. Шведи штурмом захопили укріплення, однак частина захисників зачинилася в дерев'яній башті і продовжувала оборонятися. Шведські солдати, неспроможні оволодіти баштою, підпалили її. Ніхто з відважних захисників не просив помилування і ніхто з них не погодився на пропозицію шведів здатися в полон, щоб залишитися в живих,— всі вони загинули у вогні. Розлючені такою непокірливістю захисників Олешні, шведи покарали на смерть 400 захоплених жителів міста та 70 драгунів.

Велику мужність і небажання коритись ворогові виявили жителі Красного Кута. Коли шведи переважаючими силами людей і зброї вдерлися в це місто, всі жителі, здатні тримати зброю, відступили до лісу. Шведи люто помстилися під час свого відступу над жінками й дітьми жителів Красного Кута за те, що їхні чоловіки й батьки

пішли в партизани. За наказом Карла XII жінок і дітей з тих містечок, де жителі уперто оборонялися, шведи захопили в полон і погнали слідом за своєю відступаючою армією. Сучасник цих подій, шведський офіцер Адлерфельд у своїх спогадах признавався, що жахливо було дивитись на малят, які, вкрай виснажені й знесилені, пленталися біля своїх матерів по глибокому мокрому снігу. Ці бідолашні люди йшли за армією пішки, спостерігаючи, як палають їхні поселення. Це, писав швед, привело до такого плачу і зойку, що, здавалося, й камінь міг би від цього засмутитися.

Відступаючи з Слобожанщини, шведська армія залишала за собою пожарища, руїни, трупи замучених людей. Полонених шведи нещадно мордували.

Петро I писав Г. Ф. Долгорукому, що ворог від Коломака відступив до Колонтаєва, «а Коломак, как и протчие места, а именно Хухра, Лутище, Каплуновку, Красний Кут, Мурафу, по выступлении из оних выжег,

¹ В Шуто®, назв, робота, стор. 148.

126

а из Коломака и на Мурафу и жителей как мужска так и женска полу многих побрал».

Однак шведи не залишались безкарними. Коли вони відступали з награбованим у слобожан добром і з полоненими від Красного Кута, їх наздогнало російське військо разом з місцевими партизанами. Захисники української землі і Російської держави завдали тут ворожому зєднанню великої поразки: було забито 260 шведських солдатів, визволено з полону значну групу слобожан, відібрано 500 хур награбованого продовольства, близько 2000 голів рогатої худоби, 1000 коней тощо².

Як бачимо, Слобідська Україна дуже потерпіла від шведів: армія Карла XII зруйнувала і спалила багато українських міст і сіл, пограбувала майно у місцевого населення, вбила і замучила тисячі жителів. Проте населення Слобожанщини, разом з російськими військами, стало грудьми проти зухвалого ворога, який намагався прорватися через їх край до серця Росії, і надовго відбило у шведських баронів охоту зазіхати на Російську державу, на незалежність і братню єдність російського і українського народів. Подібно до того як російське військо і народ не пропустили полчищ зухвалого Карла XII по Смоленській дорозі до Москви, так і українські збройні сили й народ, в тому числі й жителі Слобожанщини, підтримані діями російських військових загонів, доклали всіх сил, щоб не пропустити ворога по Харківсько-Курській дорозі до центра Росії.

В славнозвісній Полтавській битві брали участь Харківський та Ізюмський полки. Сумський і Охтирський в цей час охороняли південні кордони держава на випадок татарського нападу і стежили за поведінкою Запорожжя, яке баламутили агенти зрадника Мазепи. Острогозький полк охороняв російський флот у Таганрозі³.

В результаті Полтавської битви була ліквідована небезпека шведського поневолення України. Щождо

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого, т. IX, 1950, стор. 98

² ЦГАДА, Кабинет Петра I, 1709, від. II, кн. 9, арк. 532—533.

³ П. Головинский, назв, робота, стор. 147.

127

південних кордонів Росії, то загроза татарських нападів тут ще лишилася й надалі.

Як уже відзначалося, після укладення російськотурецького миру в серпні 1700 р. татарські наскоки на південні окраїни держави на деякий час припинилися. Це затишшя тривало до 1711 р. Туреччина, звязана мирним договором, перестала підбурювати татар до нападів на Росію. Татари, стримувані наказами султана, стали поводитися менш зухвало: вони побоювались російського флоту, що стояв у них під

боком в Азові і Таганрозі. Однак і в ці роки відносини Росії з Туреччиною і татарами залишалися дуже напруженими. Ця напруженість особливо загострилася в 1708 р., коли зрадник Мазепа разом з Карлом XII всіляко силкувалися підняти Туреччину і татар на війну проти Росії.

Уряд Петра I докладав усіх сил, щоб зберегти мир з Туреччиною, щоб султан стримував татар від нападів. В 1708 р. російський посол в Туреччині Толстой повідомляв Головкина, що шведський король вживає всіх заходів, щоб укласти союз з Туреччиною, але досі, як з задоволенням відзначав посол, «турки об зтом нерадят и татарам враждовать с Россиею не позволяют».

Толстой, очевидно, вміло виконував завдання свого уряду. На початку 1709 р. він сповіщав Головкина, що загроза виступу Туреччини проти Росії усунута на нараді з великим візиром. «Извольте бить безопасны от турок и татар на будущую весну,— писав Толстой,— разве татары только какие-нибудь малые набегии сделают воровски. Уповаю, что и вор Мазепа не может здесь ничего сделать к своей пользе»².

І справді, під час розбійницьких дій шведів проти Росії на початку 1709 р. спостерігалися лише окремі випадки нападу незначних татарських ватаг на слобідські поселення. Коли шведи грабували і руйнували Красний Кут та інші міста Слобожанщини, водночас появлялися за поживою татари³.

Після розгрому шведів під Полтавою Карл XII разом з купкою мазепинців втекли до Туреччини і там

¹ С. М. Соловьев. История России..., т. XIV, стор. 1536.

² Там же.

³ Филарет, назв, робота, від. III, стор. 245.

128

заходилися провокувати турків на війну проти Росії. Цього вони й досягли в 1711 р. В ході переговорів Орлик, підручний Мазепа, оголосивши себе гетьманом України після смерті цього зрадника, уклав ганебний договір з кримським ханом, за яким татари мали виступити в похід на Україну. Цим договором передбачалося відірвати від Росії Україну в цілому і Слобожанщину зокрема. В договорі зазначалося, що коли слобожани відмовляться від розриву з Росією, то до них треба ставитись як до ворогів. Далі в цьому змовницькому документі передбачалося: якщо не вдасться захопити Слобожанщину, примусити українське населення переселитися на Правобережжя.

Після укладення цього антинародного договору Орлик став засилати своїх агентів на Україну, зокрема на Слобожанщину. Слобідсько-українське населення не піддалося на провокаційні заклики зрадника. В 1710—1712 рр. багатотисячні ватаги татар, наслані Орликом, нападали на Слобожанщину; кілька разів вони грабували і руйнували Нову Водолагу, Коломак, Огульці² та багато інших міст і сіл. Однак воля слобожан захистити свій край і лишитися вірними Росії не була зламана: з допомогою російських військ вони давали ворогові нищівну відсіч.

Боротьба проти татарських наскоків на південні окраїни Росії тривала до другої половини XVIII ст. Небезпека хижачьких нападів кримських татар в другій чверті XVIII ст. стала настільки великою, що українським і російським жителям Слобожанщини знов довелось ціною величезних зусиль і людських жертв збудувати далеко на південь від «Белгородської терти» так звану «Українську лінію», що простягалася від Дніпра до Дінця.

В липні 1731 р. слобідські полки одержали від белгородської канцелярії указ сенату про необхідність виділити людей для будівництва лінії укріплень на Півдні. Належало послати до гирла річки Берестовеньки таку кількість людей: Охтирському полку — 520 чо-

¹ «Чтения Московского общества истории и древностей», 18-17, № 1, стор 45.

⁵ Ф и л а р е т, назв, робота, від. II, стор. 266, 300, 315 та іп.

I. 1-522

Г29

ловік, Сумському полку — 457, Острогозькому — 400, Харківському — 340, Ізюмському — 283, а всього — 2000 чоловік. Всіх цих людей треба було забезпечити зброєю для оборони від татар і продовольством. Крім того, кожен повинен був мати сокиру, лопату, заступ і мішок носити землю. На кожних 50 чоловік треба було підготувати один плуг і пару волів; крім того — виділити орача, який би заорював прокладену лінію. Для перевезення продовольства і спорядження указ вимагав коней або волів з возами і возіями.

Незабаром, у серпні того ж року, за указом сенату поміщики теж повинні були вислати на роботу своїх кріпаків. За цим указом поміщики мали вирядити на будівництво «Української лінії» від кожних трьох дворів одного чоловіка, забезпеченого так само, як і козаки.

У вересні того ж року з такого ж розрахунку уряд дав наказ послати на будівництво селян, належних козацькій старшині та місцевому духовенству. В цілому було мобілізовано на ці роботи 20 000 українських козаків та 10 000 селян, належних поміщикам, козацькій старшині і духовенству, а разом 30 000 чоловік. В будівництві «Української лінії» взяло участь і населення Лівобережної України. Слобожани будували укріплення вздовж своїх кордонів, а населення лівобережних полків робило оборонні споруди вздовж своїх кордонів.

Керував будівництвом укріплень майор Дебреньов. «Українська лінія» йшла від Дніпра до Дінця. Вздовж усієї лінії був викопаний глибокий та широкий рів і насипаний високий вал. Крім того, всюди було використано зручні для оборони природні умови: ріки, болота, горби, хаші, ліси тощо. Таким чином, укріплення йшли по дуже кривій лінії загальною довжиною близько чотирьохсот кілометрів. Вздовж лінії, на певних віддаленнях одна від одної, були збудовані 18 кріпстей та 15 редутів. 10 кріпстей від Дніпра на схід: Переволочна, Борисоглебськ, Царинськ, Ліпенська, Васильківська, Рязанська, Козловська, Федорівська, Більовська, Іванівська на території Полтавщини. 8 кріпстей — Орловська, Параски, Єфремівська, Олексіївська, Слобідська, Михайлівська, Співаківська, Пет-

¹ П. Головинский, назв, робота, стор. 160—161.

іго

рівська — були розташовані по кордонах Слобідської України

В будівництво «Української лінії», яке тривало два роки, було вкладено працю десятків тисяч людей і багато державних коштів.

На новозбудованій лінії укріплень для постійної військово-сторожової служби в 1732 р. уряд поселив 20 ландміліцьких полків (16 кінних і 4 піших), в кожному з яких було по тисячі чоловік. Ці полки в основному були укомплектовані з російських селян-одnodворців, які тут були оселені слободами разом з їх сім'ями. Тоді ж багато козаків Острогозького полку було посе лено на річці Айдар; вони захищали від нападів татар території Острогозького полку та Воронежчипи.

Збудувавши міцну й широко розгалужену «Українську лінію», Російська держава винесла свої укріплені форпости значно ближче до Криму. Спираючись на них, російський уряд вирішив знову воювати з Туреччиною і Кримом. Мета цієї війни — припинити татарські напади на російські південні окраїни та добитись виходу до Чорного моря.

Війна тривала три роки — з 1736 до 1738. Хоч російські війська й здобули перемоги над турками і татарами в Криму, під Азовом, Таганрогом, Очаковом та в Бессарабії, все ж і на цей раз Росія не змогла остаточно закріпитися на північно-чорноморському узбережжі.

Тимчасом українське і російське населення, ламаючи турецько-татарські перешкоди і опір загарбників, просунуло свої селища значно на південь. Російська держава, економічно розвиваючись, дедалі міцніла й у військово-політичному відношенні. Все це, зрештою, і привело до успішного завершення вікової боротьби російського та українського народів проти турецько-татарських грабіжників і загарбників.

Переможно закінчивши дві великі російсько-турецькі війни 1768—1774 рр. та 1787—1791 рр., Росія витиснула Туреччину з північно-чорноморського узбережжя, приборкала татар і приєднала до своїх земель чор-

¹ Указ від 11 серпня 1732 р., Юридичний словник, 2, стор. 853

номорське узбережжя від Анапи до Дністра разом з Кримом. Таким чином, загроза нападів на Росію кримських і ногайських татар перестала існувати. Позбавлені підтримки слухняних татар, що внаслідок своєї відсталості легко піддавалися на всякі провокації, турецькі пануючі класи не раз запрошували і пропускали через свої Босфоро-Дарданелльські ворота різних ворогів російського і українського народів, проти яких братнім російському та українському народам довелося вести тяжку боротьбу за свою землю, свою єдність і незалежність.

РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА І КУЛЬТУРИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Переселенці, що поступово залюднювали Слобідську Україну, приходили на нові землі з різними достатками. Серед них багато було таких, що не мали ні худоби, ні воза і взагалі були надзвичайно бідні. Частина переселенців прибувала з одним конем, однією або двома коровами та найнеобхіднішими пожитками. Лише невелика купка нових жителів Слобожанщини мала багато худоби, возів, одягу та іншого майна. Таким чином, основну частину людей, які прибували на Слобожанщину, становила біднота.

До того ж переселенцям довгий час доводилося жити в важкій, напруженій обстановці: вони завжди мусили бути готовими до раптового нападу турецько-татарських грабіжників, до відсічі степовим кочівниками-гарбпикам, які могли вдертися з півдня або сходу і пі якусь годину знищити і нове селище і його жителів.

І ому протягом багатьох десятиріч, вдень і вночі, іно всіх містах і селах на південних окраїнах Росії, в сінах і лісах, біля урочищ і бродів загопи слобожан і зброєю в руках стояли на варті. Щодня люди вихопи, пі з свого міста або села на якусь роботу, виганяли

133

худобу на пасовисько лите після того, як пересвідчувалися, що поблизу немає ворога.

Ця постійна потреба охороняти своє життя і майно, не напружене обстежування місцевості і чекання небезпеки поглинали масу людської енергії, відривали багатьох жителів від господарської діяльності і все ж не врятовували від частих і тяжких втрат.

Вартовим людям далеко не завжди вдавалося запобігати нападам татарських ватаг; не завжди у слобожан були сили, щоб надійно захистити своїх людей, зайнятих мирною працею. Про це вже не раз говорилося на попередніх сторінках. Тому обмежимося тут кількома документальними свідченнями про те, як тяжко відбивалися напади іноземних хижаків на розвитку господарства Слобожанщини, особливо в другій половині XVII ст.

В 1657 р. поселенці Охтирки подали російському урядові скаргу, що татари пограбували у них худобу і знищили посіви, пасіки тощо.

Жителі Цареборисова теж повідомляли уряд про те, що постійні татарські напади

дуже перешкоджають їм господарювати.

Жителі іншого міста Слобожанщини — Тора писали цареві в тому ж 1657 р., що безперервні наскоки татар перешкоджають їм займатися землеробством, працювати на соляних промислах, полювати на звірів у степах. В 1660 р. приказний Лбакум Ієвлєв з Чугуєва писав цареві: «На Торських соляних озерах солонваров татарове побиили и в полон поймали и курени до конна разорили и к Цареву Борисову городу приходят беспрестанно, а за Северским Донцом людей побивают и в полон емлют».

Відтоді минуло ще 30 років, а життя слобожан не стало спокійнішим. Наприклад, в 1688 р. жителі Балаклії повідомляли представників царської влади, що, у зв'язку з постійною небезпекою татарських нападів на поля, жителі не виходять за межі міста і не збирають хліба. Через 8 років один з городян Балаклії знов писав, що «...на тій Україні жити не можна,

¹ Акты Московского государства, т. III, № 117, стор. 112.

харчуватись нічим, через напади татар орати не можна»

Нерідко багато міст і сіл Слобожанщини ставали жертвою хижацьких нападів, під час яких чимало людей гинуло, а сотні місцевих жителів потрапляли в полон. Тим слобожанам, які залишалися в живих, часто доводилося будувати собі нові, замість зруйнованих загарбниками, житла, знов стягатися на реманент, пересівати витолочені татарами поля. Багато витрачали коштів та докладали праці жителі Слобідської України на те, щоб підтримувати в належному стані численні військово-оборонні споруди і т. ін.

І все ж таки, незважаючи на дуже тяжкі умови життя місцевого населення, господарство і культура на Слобожанщині, як і на всій Лівобережній Україні, з середини XVII ст. дедалі зростали і розвивалися. В той же час господарство і культура українського народу по той бік Дніпра, на частині України, підвладній польським панам, перебували в занепаді.

Багато умов сприяло господарсько-культурному розвитку Слобідської України. Земля тут була дуже родючою для різних сільськогосподарських культур, для городництва та садівництва. Великі масиви були вкриті мішаними лісами, де росло багато фруктових дерев, які в окремих місцях утворювали обширні природні сади. Край мав досить густу річкову систему: на північному заході — ріки Дніпровського басейну Ворскла та Псьол з їх притоками; у східній частині — ріка Донець з притоками. Сприятливі були й кліматичні умови.

Вирішальною умовою цього розвитку було те, що Слобідська Україна знаходилася в складі Російської держави, що місцеве українське населення жило вкупі з великим російським народом і користувалося його захистом і допомогою як у боротьбі з іноземними загарбниками, так і в своєму господарському і культурному будівництві.

На перших порах, коли українські переселенці на Слобожанщині терпіли нужду, російський уряд пода-

¹ Д. И. Бага лей. Очерки из русской истории, і. 2, стор. 5, 1913.

135

вав їм значну допомогу хлібом, насінням для посівів, грішми і лісом для спорудження житлових та інших господарських будівель. Протягом багатьох десятків років тутешні поселенці одержували від уряду величезну допомогу людьми, зброєю та іншими матеріальними засобами в боротьбі проти турецько-татарських нападів. Господарство і культура на Слобожанщині, як і взагалі на Лівобережній Україні, розвивалися в тісному органічному зв'язку з економікою і передовою культурою Росії, яка безупинно зростала.

В XVII—XVIII ст. в Росії панував кріпосницький лад. Проте в ньому відбувалися

великі зміни: зростали продуктивні сили країни, розвивалося товарне господарство, ішов, правда — повільний, процес первісного нагромадження. Господарське освоєння нових великих земельних площ привело до поширення землеробства на нові райони; в південно-східних областях Росії з'явилися елементи інтенсифікації сільського господарства; помітно зростали промисли та ремісниче виробництво; дедалі ширше розгорталося просте товарне виробництво. З середини XVII ст., а особливо з початку XVIII ст. виникло і стало зростати мануфактурне виробництво.

Всі ці обставини і привели до того, що з XVII ст. розпочався в історії Росії новий період, про який В. І. Ленін говорить зокрема у своїй праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Характерною рисою цього періоду було фактичне злиття всіх російських земель в один господарський організм, злиття, яке «викликав обмін між областями, що посилювався, поступово ростущий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»

В цей новий період, особливо у XVIII ст., поглиблюється розклад кріпосництва та зароджуються нові капіталістичні відносини в Росії. Всі ці соціально-економічні зміни знайшли свій вияв і в господарстві Слобідської України, як і всього Лівобережжя. І господарство і все життя Слобожанщини були органічно

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 1, стор. 132.

136

зв'язані з розвитком господарства всієї Росії. Розгляд цього процесу вважаємо за доцільне почати з питання про землеволодіння.

Питанню про походження і характер землеволодіння на Слобожанщині присвятили ряд праць вітчизняні історики, юристи і економісти. Більшість цієї літератури написано в другій половині XIX ст. і трохи пізніше. В ній знаходимо чимало фактів, які характеризують землеволодіння в нашому краї.

Висвітлюючи обставини зародження та характер землеволодіння на Слобожанщині, згадані дослідники висловили кілька поглядів, проте жодний з них не дає чіткого і правильного уявлення про справжній хід подій. Основний недолік у висвітленні цього питання в працях авторів з буржуазно-ліберальним світоглядом полягає в тому, що вони не враховували основної особливості тої епохи як епохи феодалізму. Поза їхньою увагою лишалася та важлива обставина, що незаселені степи майбутньої Слобожанщини належали розвинутій феодальній державі, що переселенці, які приходили в ці степи з Придніпровської України або з Росії, належали до феодального суспільства. За таких умов на Слобожанщині ширилося і зростало насамперед феодальне землеволодіння, а влада тут міцніла, розуміється, як феодально-кріпосницька влада з урахуванням військового стану, обумовлюваного постійною небезпекою татарських нападів.

Класики марксизму-ленінізму вказують на те, що в добу феодалізму феодальна власність на землю була найголовнішим засобом закабалення селянства. Зокрема, в останньому своєму творі «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Й. В. Сталін говорить: «Звичайно, позаекономічний примус відігравав роль у справі зміцнення економічної влади поміщиків-кріпос-

¹ А. Ш и м а в о в. Главнейшие моменты в истории землевладения в Харьковской губернии. Журн. «Киевская старина», 1882, ноябрь, декабрь; 1883, январь, март, июнь; И. М и к л а т е в с к и й. К истории хозяйственного бита Московского государства, М., 1894; И. В. Г у р о в. Объяснение на апелляционную жалобу Харьковской казенной палаты и др. Назв, работа, 1884; Д. І. Б а г а л і й. Історія Слобідської України. 1918; Е. Гі. О вцаренко, назв, работа, 1926.

137

иків, проте, не він був основою феодалізму, а феодальна власність на землю» .

Це положення марксизму-ленінізму повністю стосується до того часу, коли феодална влада на землю була в руках царського уряду. На численних прикладах ми бачимо, як царський уряд докладав усіх сил, щоб забезпечити приватне крупне землеволодіння (в даному разі на Слобожанщині) в руках своєї соціальної опори — українських та російських феодалів.

З опублікованих документів і ряду фактів, наведених різними дослідниками, відомо, що на Слобожанщині з самого початку утворилося дрібне козацько-селянське землеволодіння і навіть існувало громадське володіння вгіддями та землями з індивідуальним їх використанням. Водночас виникало й міцніло на різних формальних умовах крупне феодалне землеволодіння козацької старшини та російського дворянства, яке перетворювалось в звичайні вотчини, і таке ж феодалне церковно-монастирське землеволодіння.

Зрозуміло, що землеволодіння виникло на Слобожанщині разом з появою тут жителів — росіян і українців. Мабуть, перші його прояви відносяться ще до того часу, як тут почали осідати групи людей, які у XVI ст. приходили в ці багатющі й незаселені степи на промисли та полювання і несли вартову службу на південних окраїнах Російської держави.

Перші натяки на землеволодіння у Слобідській Україні знаходимо в окремих старих документах кінця XVI ст. — початку XVII ст. Щоб завербувати військовослужилих людей на небезпечну вартову службу в далеких і незаселених південних окраїнах держави, російський уряд пропонував їм оселитися тут і надавав їм у власність значні площі земель разом з різними угіддями. В ті часи за цими «маєтками» зберігалася стара татарська назва «юрт», мабуть, у зв'язку з тим, що раніше так називалися тут пасовиська худоби, які належали татарським феодалам².

На цих землях у невеликих масштабах заводилися

¹ И. В. С т а л і н.-Економічні проблеми соціалізму в СРСР. Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 40.

² Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 10.

138

різні промисли, і «юрти» кінець кінцем просто зникали, а не перетворювалися в поміщицькі господарства. Коли ж почалося масове заселення Слобожанщини, тут стало розвиватися таке ж землеволодіння і господарство, яке в той час існувало в Росії і на Україні.

З наведених раніше даних відомо, що, коли в Чугуїв прибули українські переселенці на чолі з Острянином, російський уряд наказав белгородському воєводі виміряти й записати близькі і далекі від цього міста землі, сінокоси, місця рибної ловлі та інші угіддя, визначивши, які саме з них мають належати до Белгорода, а які до Чугуєва. Із земель, що стали належати Чугуєву, було наказано «дати на пашню земель гетьману 120 ч., сыну его 40 ч., войсковому есаулу 50 ч., войсковому дьячку 40 ч., сотникам 10 чел. по 35 ч., пятидесятникам по 30 ч., десятникам 102 чел. по 25 ч., рядовим 887 чел. по 20 ч., белорусским попам по 30 ч.» . Однак в цьому документі нічого не сказано про порядок володіння або користування лісами, сінокосами, місцями рибної ловлі та іншими угіддями. Можливо, то вони залишилися невимірними і призначалися для громадського користування.

Як уже говорилося, перші українські поселенці Чугуєва жили тут недовго: згодом вони повернулись на Придніпров'я. Щоб зберегти місто, російський уряд заселив його своїми військовослужилими людьми. Коли ж на Слобожанщину стали прибувати все нові і щораз більші групи українських переселенців, уряд наказував багатьох з них оселити на певному місці і вимагав від представників влади точно визначати, скільки землі надається кожній сім'ї поселенців. Так були наділені землями перші поселенці

Острогозька. Кожному з поселенців, відповідно до його службового стану, було відміряно певну площу землі під будинок і подвір'я в межах міста та для потреб господарства за містом. Орної землі в полі було наділено: полковникові — 10 четей, обозному, писареві, сотникам, осавулові — по 5 четей, двом попам — по 4 четі, рядовим козакам — по 3 четі².

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 15—16.

П Г ол о ви не к з й, назв, робота, стор. 58.

139

Коли в 1655 р. група переселенців в 800 чоловік осіла між ріками Лопань і Харків (на думку деяких істориків, це були перші поселенці містечка Липці), їм теж було виділено «под двори, и под огороды, и под гуменные места... и на пашню земля по 10 четей человеку в поле, а в дву потому ж. А будет в тех урочищах землею скудно, и им, черкасам, дать по 8 четей человеку в поле, а в дву потому ж. А сенокосных покосов дать им, черкасам, против земель в поле».

Під час заселення Салтова взимку 1660 р. було одержано царський указ про те, щоб «по весне всем черкасам в тех местах и урочищах... отвесь пашенные земли, и сепных покосов, и всяких угодей атаману и сотникам по 10, ясаулам по 9, рядовым черкасам по 8 чети в поле, а в дву потому ж»².

Про таке помісне наділення переселенців землею та угіддями зустрічається в старих документах чимало свідчень. Розміри наділів були не однакові. Найбільші ділянки землі одержали перші поселенці Чугуєва. Коли ж в 50-х роках XVII ст. на Слобожанщину рушило багато нових людей, сітка селищ тут стала гущішою, а наділи — дрібнішими. З документальних даних видно також, що помісні наділи давалися українським поселенцям по Белгородській лінії, в Сумському, Охтирському, Острогозькому, Харківському полках, зокрема в Чугуївському повіті.

Однак, наділяючи поселенців землею, російський уряд не завжди визначав кількість її кожному окремому господарству. В багатьох випадках переселенці, заснувавши місто або село, займали певну площу землі під оранку і сінокіс, ділянки лісу, землі з річками, багатими на рибу, і на всі угіддя згодом одержували від уряду відповідні грамоти. Наприклад, у грамоті царів Івана і Петра белгородському воєводі Шереметьєву від 1692 р. говорилося, що старшині та козакам Сумського, Охтирського і Харківського полків «землями и всякими угодья велено владеть по их черкаскому обыкновеию по заимкам, кто что занял.

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. II, стор. 160—161.

² Матеріали для історії колонізації..., т. 1, стор. 35.

140

и жалованные грамоты на такне заимочные земли им давани, и таких заимочных земель ни у кого не отими ва но».

Якщо для згаданих чотирьох слобідських полків збереглися відомості про землі, якими російський уряд наділяв поселенців для задоволення господарських потреб та для громадського користування і володіння, то для Ізюмського полку маємо дані тільки про громадське землеволодіння.

Так, у полковому повідомленні, наведеному в «Екстракті про слобідські полки» від 1734 р., говориться: «Б Изюмском полку как служащим казакам и подпомощникам, так и достальным за определением обивателем порознь вдаче никому земель неимелось, а владеют как сначала, так и по ныне всяким угодьем посиле жалованных грамот в общество, хто что себе распашет по своей заимке через межу»².

Важко сказати, наскільки вірогідним є це повідомлення. Можливо, внаслідок того, що Ізюмський полк займав південно-східну степову окраїну Слобожанщини, уряд визнав за доцільне визначити володіння лише для сільських і міських громад, а

вирішення справ про індивідуальне користування землею передав на розсуд козацької громади.

Документи свідчать, що уряд підтверджував громадське володіння певними угіддями і для російських поселенців. Приміром, у чугуївській «Писцовій книзі» з цього приводу сказано, що «леса не пашенные, звериние стойла и рыбные ловли в Донце, в р. Удах, Може и в иных реках и озерах — всего города, всем вообще»³.

В іншій грамоті при визначенні помість Прокопові Дементійовичу та Андрієві Даниловичу Білим на землях села Лозового було вказано, що «и санными покоси владеть им, Прокофию и Андрею, села Лозового с помещики вопче по жеребям»⁴. Цей факт, зокрема, свідчить про те, що орні землі та різні угіддя тоді

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I стор. 35.

² Материалы для истории колонизации..., т. 111, стор. 151.

³ Филарет, назв, робота, від. IV, стор. 72.

⁴ Филарет, назв, робота, від. III, стор. 141.

141

були спільною власністю, але використовувались вони за «жеребком» окремими господарствами.

Як свідчення про наявність громадського володіння угіддями на Слобожанщині можна навести і такий цікавий факт, що зовсім не був одиничним. Російським військовослужилим людям, дітям боярських села Липці (пізніше Колупаївка) уряд дав право спільно з харківськими жителями, росіянами і українцями, користуватись громадським лісом для своїх господарських потреб: «лес селидобной и дровяной вопче с харковцы детми боярскими и с черкасы».

Таким чином, кожна група поселенців наділялася певною територією земель та угідь. Коли ж утворювався слобідський полк, тоді землі всіх міст і сіл, які входили до його складу, ставали полковими землями; вони становили, так би мовити, загальний козацький фонд, з якого населення полку користувалося певними наділами.

Царський уряд, виділяючи містам і селам у своєрідне общинне володіння землі і ліси, сінокоси та місця рибної ловлі, водночас давав землі та різні угіддя в приватну власність селянам і козакам, зокрема і особливо козацькій старшині, російським дворянам, монастирям і церквам.

На початку заселення Слобожанщини російський уряд роздавав землі в приватне володіння з загального фонду тутешніх земель, але згодом робив це за рахунок козацьких і селянських общинних наділів. Полковники слобідських полків довгий час мали право розпоряджатися полковими земельними фондами. Тому вони з земельних площ, які належали общинам, захоплювали собі і давали в користування або у власність козацькій старшині, монастирям і церквам землі, сінокоси, ліси та інші угіддя.

Виникнувши за описаних вище умов і обставин, землеволодіння на Слобожанщині зростало також внаслідок купівлі, подарувань та ін. Нижче ми і розглянемо основні джерела феодального землеволодіння на Слобідській Україні.

¹ Філіал ЦДІА, Харків. Справа про окружні землі, арк. 32— 34 37, 44.

142

З документальних даних видно, що на Слобожанщині в перші часи її заселення насамперед утворювалося і найбільше зростало землеволодіння козацької старшини. В XVII ст. тут лише невелика частина землі була в користуванні на помісних началах, здебільшого ж розвивалося з самого початку вотчинне землеволодіння. До групи крупних землевласників Слобожанщини належали Квітки, Донці, Персхрести-Осинови, Кондратьєви, Шидловські та ін.

Цікаво простежити за процесом обростання земельною власністю сім'ї українських

феодалів Кондратьєвих. Гарасим Кондратьєв, прибувши на Слобожанщину з Правобережної України, як уже було сказано, разом а групою приведених ним переселенців оселився на Суминому городищі. Як старшина, він одержав більше землі, ніж рядові переселенці. Спочатку загальна плота ного земельних володінь не перевищувала ста десятин. Будучи отаманом міста Сум, в 50-х роках XVII ст. Кондратьєв привласнив собі чимало ділянок землі та різних угідь. Коли ж Гарасим став сумським полковником, то і сам він і його сипи, особливо в 60—90-х роках, загарбали дуже багато земель.

Використовуючи своє становище і права полковника, Кондратьєв привласнював козацько-селянські громадські землі та угіддя, де оселяв пришельців. Спочатку він давав новим поселенцям деякі пільги, але, коли минав сірок пільг, перетворював цих людей на своїх кріпаків (так було, зокрема, з жителями села Будки) . Багатіючи за рахунок захопленого, просто кажучи — награвованого, Кондратьєв ще й скуповував землі разом з селянами, які жили на них (наприклад, село Бобрик іа ін.)².

Царський уряд підтримував прагнення цього українського феодала до освоєння земель і жалуваними грамотами підтверджував власність на них, причому помістя перетворював у вотчини. Так, в жалуваній грамоті від 1678 р. говорилося, що Гарасим Кондратьєв та його синії Григорій, Андрій і Роман за службу цареві замість і ротової плати одержують помістя з числа зайнятих

¹Филарет, назв, робота, від. III, стор. 538.

⁴І ам же, стор. 373, 153.

143.

ними «диких полів» (тобто громадських земель), і стверджувалося їхнє право на помісне користування землями і угіддями, на яких ними було заведено господарство. Кондратьєви скупили також чимало дворів, хуторів разом з селянами, пасік, рибних ставів, млинів з сінокосами, землями та різними угіддями коло них. Далі в грамоті вказувалося, що всім цим майном і маєтками, які записані «в переписних та мірних книгах» 1677 р., «велели ему, полковнику с детьми... владеть из поместья в отчину безоброчно» .

Протягом дальших десяти з чимось років Кондратьєви придбали ще значну кількість земель та закріпачили чимало людей. Так, в 1700 р. цар Петро I надіслав Андрію Кондратьєву грамоту, згідно з якою всі землі, одержані за службу та придбані Кондратьєвими в селах і хуторах Нижньому, Дегтярному, Пушкарному, Солдатському, Хотмизькому, Краснопіллі, Заднім, які вважалися в помісиому володінні, передавалися сімі Кондратьєвих у спадкове володіння. На початку XVIII ст. Кондратьєви були власниками понад двадцяти сіл.

За відомостями документів Генерального межування 1785 р., в руках Кондратьєвих було зосереджено понад 119 тисяч десятин землі, з них в селах: Вирі, Ульяновці, Терешківці, Степанівні, Миколаєві — 44 385 десятин, у Пушкарівці, Новоселівці, Городинці — 3580, в Толстому — 11 872, Рясному — 3872, у Великому Бобрику— 9383, в Хотені — 7640, в Піщаній — 2242, Ястребному— 11 100, в Зеленківці та в Комишенськiм — 3818 десятин². Ця земля була всякими способами придбана в спадкове володіння в основному в другій половині XVII, а частково і в першій половині XVIII ст.

Багато землі захопив усякими неправдами охтирський полковник Іван Перехрест. Спочатку він як старшина одержав кількадесят десятин землі та декілька угідь. В 70-х роках XVII ст., будучи вже полковником, він дістав у помісне користування село Тростянець, а в 1685 р. царський уряд віддав йому не село в спадкове володіння. В наступному році Перехрест «купив» та

¹ Филарет, назв., робота, від. III, стор. 323.

² Там же, стор. 378, 380—381.

144

іншими способами придбав землі сіл Люджі, Родомлі та Боромлі. На землях, придбаних в селі Боромлі від козака Мирона та попа В. Іванова, він спочатку оселив на пільгових умовах селян-переселенців, а коли минув строк пільг, перетворивши людей у своїх кріпаків.

У скарзі охтирських козаків на полковника Перехреста, поданій урядові в 1692 р., говорилося, що, захопивши майно свого суперника, колишнього охтирського полковника Прокофєва, Перехрест привласнив собі також землі місцевої козацької громади. Свавільно захопивши село Певнев (козаків з їх землями), він віддав його своєму родичу у власність; він загарбав поля, ліси та інші угіддя і майно «у Йвана Кирилова с товарищи», а також громадську землю у жителів Боровеньок². Перехресту належали також землі сіл Рабині, Яблучного, Добрянської Дачі, Мартинівки, Ясенового, Славгородка та ін.³.

Захоплюючи громадські землі і купуючи деякі маєтки, Перехрест звертався до уряду з проханням закріпити за ним придбані маєтки в спадкове володіння і щоразу одержував відповідну жалувану грамоту. Такі грамоти він, наприклад, одержав в 1685 р., 1687 р. і пізніше. Правда, на початку XVIII ст. Перехрест у чомусь провинився перед царем Петром I, і той звільнив його від полковництва, відібрав деякі маєтки та передав їх іншим феодалам. Однак це не змінює суті справи: захоплювання Перехрестом громадських земель і угідь є типовою ілюстрацією того, до яких хижацьких способів вдавалися козацькі старшини, щоб примножити свої багатства і стати крупними землевласниками.

Сімя слобідських поміщиків Квіток — вихідців з козацької старшини, теж поширювала свої маєтки через привласнювання козацько-селянських земель, частково шляхом купівлі маєтків і, звичайно, багатіла різними іюжалуваннями. Наприклад, Григорій Квітка, будучи харківським полковником, захопив у різних районах сього полку чимало ділянок громадської землі. Зокрема, він загарбав у зміївських козаків урочище в долині

¹ Ф и л а р е т, назв робота, від. НІ, стор. 111.

Материалы для истории колонизации..., т. 1, стор. 163—167.

Там же, стор. 141.

145

Дегтярній в кілька сот десятин і утворив тут з закабалених ним селян села Дегтярне та Рипадівку (Сосновочка). В 1713 р. він прикупив собі у Донця слободу Основу.

Роман Григорович Квітка показав себе «гідним наступником» свого батька у справі самозбагачення. Він був сотником Золочівської сотні і теж вмів використав своє службове становище. Десь у 20-х роках XVIII ст. він захопив з фонду козацьких земель урочище в долині Горіховій (під Золочевим) і поселив там зубожілих козаків, заснувавши) два села — Горіхівку та Нехотіївку. Незабаром спритний Роман Григорович поширює свої володіння новим загарбанням козацьких земель, лісів та сінокосів. Десь коло 1724 р. цей же Квітка захопив у золочівців урочище Волноги в долині Дохни і оселив там нову групу нокріпачених людей — козаків та селян, заснувавши село Одноробівку (воно ж Романівна) .

Для характеристики «діяльності» цього поміщикафеодала згадаємо про один своєрідний документ — «поступное письмо» козаків Золочева, дане своєму сотникові Романові Квітці на хутір та інші землі в 1723 р. В цьому листі вказується, що всі жителі Золочева «уступали» золочівському сотникові, Р. Г. Квітці, «и детям ево» вищезгаданий «футір» «и к тому футору лес на той же Басовой Долине пахотным и непахотным полем и санными покосами владеть вечно безповоротно»². Отже, справа

виглядає так, немовби золочівці добровільно віддали «лишки» своїх земель. Про те, що насправді вони не мали ніякого бажання віддавати своє добро, свідчить ось який факт. В 1748 р. ті ж золочівці скаржилися цариці Єлизаветі, що в попередні роки в місті Золочеві було до 1040 самих тільки козаків, без їх родин, та в міському посаді у віданні воєводи було 700 дворів. Тепер же, говорилося далі у скарзі, в Золочеві лишилося менше ніж 50 козаків, і землі навколо міста зосталося теж небагато. Велика кількість землі була розібрана Голуховичем та іншими особами,

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. 1, стор. 311.

² Там же, стор. 200.

146

і жителі, не маючи з чого жити, змушені були піти світ за очі ¹

Підпрапорний О. Бої уславський, захопивши значну площу лісу мартовецьких козаків, збудував там хутір і оселив три сім'ї своїх селян-кріпаків. Він же захопив у золочівського козака Василя Чорномордова великий і врожайний сад; крім того, свавільно побудував собі двір в містечку Мартовецькому. Взагалі Богуславський проявив себе як ненажерний хапуга і загарбник. Такими «методами» він привласнив багато земель, лісу, сінокосів та інших угідь, які належали мартовецькій козацькій громаді².

Харківський полковник Григорій Донець та його спадкоємці теж не відставали від крупної козацької старшини в справі захоплення громадських земель. Користуючись владою полковника, Донець привласнив собі в 70—80-х роках XVII ст. обширні землі поблизу Харкова і, різними пільгами принадивши переселенців, місцевих бідних селян і козаків, заселив ними села Основу й Данилівну³. Всякими неправдами він придбав у свою власність села Нову Водолагу, Березівку, Коротич, Жихор, Гиївку, Буди з великими землями, угіддями та з численним населенням. Досить сказати, що в Новій Водолазі в 1724 р. налічувалося 707 дворів, які належали разом з кріпосними Донцям. Нащадок цього українського кріпосника Федір Донець в 20-х роках XVIII ст. привласнив багато землі золочівської козацької сотні і з своїх селян-кріпаків заснував велике село Довжик⁵.

В 70-х роках XVII ст. цар Олексій Михайлович дав одному з старшин, Михайлу Васильєву, землю понад Пслон в урочищі Васшцеве. В 1680 р. йому ж було віддано землю лебединських пушкарів від Азацького городища до Азацької верховини, що мала 5 верст уздовж і 5 впоперек. На цих землях з переселенців було засноване село Михайлівна. Цей же старшина купив ряд ді-

¹ Филарет, назв, робота, від. II, стор. 139.

⁵ Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 310.

³ Филарет, назв, робота, від. II, стор. 129.

⁴ Там же, мл. II, стор. 103—106

⁵ Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 310.

147

лянок у альошкінців. Всі ці землі царськими указами були затверджені Васильєву у вотчину¹.

Так, внаслідок різних загарбань, пожалувань та купівлі, причому купівлі на гроші, нажиті передусім ціною експлуатації трудящих мас, козацька старшина при постійній підтримці царського уряду і створювала свої землеволодіння. Такі маєтки в той час були майже в кожному селі. Села Мурафа, Хрущова і Полкова Микитівни належали Микиті Семененкові, колишньому полковникові уманському, який переселився сюди в 70-х роках XVII ст.². В Сумському полку село Макарівка належало сотникові Макару Альферову, Штепівка — сотникові Штепі, Стецьківка — сотникові Стецькові, Писарівка — полковому писареві А. Мартинову \

Козацька старшина Слобожанщини завзято, щосили пнулася до джерела багатства і влади феодалів — до землі, захоплюючи її всякими неправдами, закабальючи людей, що жили на захоплених ділянках, або принаджуючи на незаселені землі тимчасовими пільгами зубожілих козаків та селян-переселенців і перетворюючи їх згодом в своїх кріпаків.

Разом з зростанням козацько-старшинського землеволодіння такими ж шляхами — прямим загарбанням, часом купівлею та царськими «пожалуваннями» — утворювалося і зростало феодально-кріпосницьке землеволодіння в руках російських кріпосників та невеликої кількості феодалів іноземного походження.

В тогочасних документах зокрема говориться про надання в 1638 р. помісних земель на Слобожанщині дванадцяти дітям боярським, які були поселені в Чугуєві під час його заснування українськими переселенцями на чолі з Острянином: їм було дано 75 четій орної землі та сінокосу з розрахунку 70 копиць сіна на кожного служилого⁴.

В 50-х роках XVII ст. села Жихор і Бабаї заселяються дітьми боярськими, і кожному з них було надано по 20 четій помістя. Служили люди в Борщовій Полянї

¹ Ф и л а р е т, назв. робота, від. III, стор. 515.

² Там же, стор. 515, 235.

⁸ Там же, стор. 235, 515.

⁴ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 16.

УН

в 1664 р. одержали по 30—40 четій землі в полі. Трохи пізніше діти боярські, поселені в Липдах, одержали землі: троє — по 90 четій, двоє — по 30 четій, двом таким же особам в Руській Лозовій було дано по 200 четін землі та сінокосів на 400. копиць сіна².

Так званих дітей боярських, що були власниками кількох десятків, а то й сотень десятин землі та угідь, було досить багато в Чугуївському повіті. По всіх полках Слобожанщини частина цих дітей боярських перетворилася в поміщиків, а деякі з них разом із стрільцями стали однодворцями, що згодом — у XVIII ст. — були записані в число казенних селян³.

Захоплювати козацькі й селянські землі крупним феодалам нерідко допомагали управителі. Іде можна показати на ряді прикладів. Збереглися дані про те, що граф Гендриков придбав у 1743 р. у одного козацького старшини на Валківщині слобідку Сніжків Кут, при якій була значна площа землі та 50 дворів селян-кріпаків. Наступного року управитель цього графа — поручик Мухін загарбав для свого господаря у валківських козаків землі з посівами та різні угіддя загальною площею 225 квадратних верст. На цій площі він оселив приваблених тимчасовими пільгами переселенців з Придніпров'я, а почасти й зубожілих селян та козаків з різних місць Слобожанщини, і утворив два села — Катерішівку та Іванівну — на шістьсот дворів. Водночас цей же управитель захопив значну ділянку козацької землі в Манойловім байраку, де заснував з закабалених селян слобідку Манойлівку, яка стала власністю графа Гендрикова⁴.

Той же пролазливий поручик Мухін за невідомих, обставин став служити другому панові — графові Єфімовському. йому він купив у козацького старшини Степана Мищенка хуторок «за Шипчиним рогом в Колесішковом Куте». Незабаром Мухін захопив для свого пана навколо цього хутірця значну площу земель і угідь, які належали валківським козакам. Крім того, в урочищі

¹ Філіал ЦДІА, Харків. Справа про окружні землі, спр. I.

² Філіал ЦДІА, Харків. Справа про окружні землі, арк. 45.

³ Ф Овчаренко, назв. робота, стор 65.

⁴ Мтериалы для иетории колонизации..., т. I, стор. 30ї.

Замойський Кут Мухін захопив і приєднав до володінь графа землі та все господарство валківських козаків Романа Доріжки, Прокопа Розумного, Гната Зюбаненка, Григорія Батрачного та Панаса Пасічника. Крім цих земель і господарств, поручик-пройдисвіт загарбав для свого графа деякі угіддя валківської козацькоселянської громади і на захоплених землях утворив дві слободи, заселивши їх зубожілими закріпаченими селянами. Більше того, до складу цих селян Мухін записав під владу графа Єфімовського і тих козаків, у яких він пограбував господарство і землю

Збереглися відомості про князя Кантакузіна, який спочатку купив собі у валківського козака хутірець, а пізніше заснував там слобідку в 50 селянських дворів, захопивши відразу громадську козацьку землю загальною площею на 4 версти вздовж і 4 впоперек ².

В Острогському полку, зокрема в слободі Коровиній, велику кількість козацької землі захопив князь І. Ю. Трубецькой. Кілька сот сімей селян-переселенців та місцевих козаків, що жили на цій землі, стали кріпаками князя.

В 1739 р. слобідку Артемівку, біля Мерефи, яка була власністю Івана Сірка, його нащадків та іншої старшини, купив князь Трубецькой. Незабаром спритний князівський управитель силоміць загарбав і приєднав до Артемівки 1500 десятин землі, яка раніш належала мерешанській козацькій сотні³. З нагробованих земель мерешанської козацької громади був утворений великий маєток Куликовського⁴.

Козаки Тишківської сотні в 1749 р. скаржилися урядові, що пані Апушнікова відібрала у них і зорала для свого користування багато землі. У цієї ж сотні чимало землі захопили генерал Дебреньов, майор Шидокірський та інша військова старшина.

Золочівські козаки також подавали скаргу на те, що князь Кропоткін та інші пани зухвало привласнювали їхні громадські землі. З цього приводу козаки

¹ Матеріали для истории колонизации..., т. 1, стор. 30і—302.

² Там же, стор. 302.

³ Там же, стор. 189—190.

⁴ Там же, стор. 291.

150

писали в 1749 р., що князь Кропоткін, одержавши за жінкою село Доежик, незабаром почав свавільно поширювати свої володіння, а саме: «...казачей землі, сонних покосов и лесов немалое число насильством евоим отнял и на тех отнятых землях золочевским казакам и подпомощникам чрез многие прошедшие года чинил немалые грабительства и побои и насилия» Він же під селом Рогозянкою, вздовж річки Рогозянки, захопив і привласнив собі земельну площу 7 верст довжиною і 5 верст шириною. Кропоткін загарбав також багато землі золочівців понад річкою Лопань та хутір Туровський.

Скільки земель Слобожанщини належало в той час різним царедворцям, урядовцям та іншим царським сатрапам і поміщикам-феодалам, видно хоча б з того, що на території Охтирського полку село Веселе належало цариці Єлизаветі², села Велика Писарівка, Юнаківка та інші — князеві Голіцину³, село Рогань — баронові Дугласу, Левандалівка — баронові Левандалю⁴, село Дворічна — волоському феодалові Абазі⁵.

У другій половині XVIII ст. випадки захоплення козацько-селянських земель українськими і російськими поміщиками на Слобожанщині дедалі частішають. Наприклад, в 1765 р. багато таких фактів спостерігалось на території Сумського полку⁶. Як свідчать документальні дані, в 1766 р. значні площі землі у двох слобідках Бахмутського повіту, а також в селах Ковяги та Хотомля захопили поміщики Черноглазов і Романовський. В 1771 р. громадські землі в селі Хотомлі та місті Салтові загарбав поміщик Пасек. Самовільно відібрали громадські землі: в місті Золочеві —

поміщик Косов (1772 р.), в селі Хотомлі — поміщик Нестеров (1772—1773 рр.), в селі Мохначі — поміщик

¹ Матеріали для історії колопизації..., т. I, стор. 291.

² Филярет, назв, робота, від. II, стор. 185—186.

³ Там же, від. III, стор 177, 386—387.

⁴ Там же, від. II, стор. 279.

⁶ Матеріали для історії колопизації..., т. I, стор. 193.

⁵ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. №№ 1, 149, 172, 194, 215, 606, 736, 739. 828, 834, 841, 854, 872, 926, 953.

151

Шидловський—(1772—1774 рр.), в селі Циркунах — поміщик Молчанов (1772—1778 рр.), в містечку Вовчому— поміщик Гендриков (1780 р.).

У чугуївських односторонніх поміщиків Пасек захопив ліси (1772 р.). В селі Огульцях поміщик Ковалевський привласнив багато землі, що належала місцевій громаді.

Численні факти свавільного загарбання козацькою старшиною або поміщиками козацьких земель та лісів на території Сумського полку наведено в повідомленнях Комісії слобідських полків та провінціальних канцелярій .

Отже історичні документи переконливо свідчать про те, що землеволодіння української козацької старшини мало феодальний характер, займало головне місце в феодальному землеволодінні на Слобожанщині і зростало внаслідок розвитку феодально-кріпосницьких відносин. При цьому воно всіляко підтримувалося державною владою, як владою класу феодалів.

Слобідська Україна, разом з тим, була частиною Росії. Отже, цілком природно, що з самого початку заселення Слобожанщини тут з'являється землеволодіння російських військовослужилих людей, землеволодіння помісного характеру, яке перетворювалося в спадкове (вотчинне). Такого вотчинного характеру землеволодіння російських поміщиків і невеликої купки іноземців, зокрема, зростає тут у XVIII ст.

Землеволодіння козацьких старшин і помісне володіння формально між собою різнилися, однак в основі обидві ці форми землеволодіння мали феодальний характер, ставали однаковою — спадковим (вотчинним) феодально-кріпосницьким землеволодінням світських феодалів.

На Слобожанщині, як і по всій Україні та Росії, існувало також монастирсько-церковне землеволодіння, теж феодального характеру. Духовенство діяло вкупі з світськими феодалами, і між ними завжди існувала тісна взаємна підтримка. Люди духовного звання разом з українськими переселенцями йшли на Слобо-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, сир. № 1, 1765 р.

152

жанщину і влаштовувалися тут за здавна заведеною і в Україні і в Росії традицією, утворюючи в облюбованих місцях монастирі, приходські церкви, пустині і т. п.

Царський уряд всіма способами допомагав зміцненню православної церкви на Слобідській Україні. Він сприяв російському духовенству в справі будівництва монастирів та церков на Слобожанщині, охоче приймав православне духовенство, яке переселялося з Придніпров'я, і допомагав духовним особам влаштовувати свої церковно-монастирські, в тому числі й господарські, справи.

Про те, як утворювалося церковно-монастирське землеволодіння і кріпосницьке господарство на Слобідській Україні, дуже яскраво свідчать численні документальні матеріали, що збереглися до нашого часу.

Крупним землевласником на Слобожанщині був Святогорський монастир. Перші документальні відомості про нього відносяться до 20-х років XVII ст., проте є підстави гадати, що він був заснований ще до часів татаро-монгольської навали. В першій

половині XVII ст., коли на Слобожанщині, зокрема по берегах Дінця, жило мало людей, сили для боротьби проти татарських наскоків тут були незначні, і монастир міг використовувати природні багатства лише на обмеженій території поблизу монастиря.

Згодом, коли населення на Слобожанщині стало більше і з'явилася можливість організувати надійнішу оборону проти татарських та інших грабіжницьких ватаг, цей монастир захопив велику кількість навколишніх земель та угідь і закабалив чимало людей для обслуговування монастирських володінь.

Святогорському монастиреві належала обширна площа земель та різних угідь. Ці землі простягалися широкою (до 5 кілометрів) смугою обабіч Дінця — від гирла ріки Осколу до гирла рік Бахмута і Жеребця.

Недалеко від монастиря був перевіз через Донець на торські соляні промисли, він давав монастиреві значний прибуток. Коли прийшли українці та росіяни заселили Царборисів і заснували Маяки, вони відібрали частину монастирських володінь. Жителі Маяків

153

добилися від уряду також передачі їм місцевої переправи. І все ж таки у володінні цього монастиря в кінці XVIII ст. ще залишалось 27 000 десятин землі та 2000 кріпаків

За відомостями 1617 р., Савинова пустинь на Дінці (пустинями звалися тоді монастирі, що виникли віддалік від поселень) володіла землями та вгіддями між Савинським перевозом і річкою Чепеллю. Той же монастир в 1626 р. одержав від уряду для господарського зміцнення — «на свічки та ладан» — землі понад річкою Мокрим Ізюмцем, біля нинішнього міста Ізюма ².

Сумський Успенський монастир одержав від уряду помісти в 225 десятин землі та різні угіддя понад рікою Пслон, вздовж якої в 1672 р. розмістилися 80 дворів монастирських селян-кріпаків. Пізніше землеволодіння монастиря зростали за рахунок ділянок землі та угідь, які відписувала йому козацька старшина, а частково шляхом «купівлі» земель. За відомостями генерального межування, цьому монастиреві належали: в селі Чернеччина 648 десятин землі та 75 сімей кріпаків; хутір Чернеччина, в якому налічувалося 213 десятин землі та 82 кріпаки, що обробляли її; пустка Тихонівщиця площею в 13 десятин та село Черлеччина біля Краснопілля.

В 1654 р. монахи-переселенці з Придніпров'я одержали від російського уряду гору Охтир з усіма навколишніми землями ³. Заснований тут монастир у другій половині XVII ст. мав 1574 десятини землі та 80 кріпаків чоловічої статі.

В Сінному, Охтирського полку, був заснований монастир на кошти місцевої старшини. Сіннянський сотник віддав цьому монастирю ділянку своєї землі в 2 версти довжиною та 1 версту шириною і 100 сімей кріпаків. Син охтирського полковника М. Матвеев теж відписав на монастир значну площу землі. Згодом, у другій половині XVIII ст., цей монастир заволодів

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. I, стор 117, 135;

Д. І Багалій. Історія Слобідської України, стор 203.

² Д. И. Б а г а л е й. Очерки из истории колонизации..., стор 122.

³ Филарет, назв, робота, від. II, стор. ІМ

землею села Братениці, де налічувалося 3661 десятина землі, а також села Чернеччини, збільшивши свої земельні володіння ще на 453 десятини Крім того, Пинянському монастиреві належала слобода Мала Писарівна .

Краснокутський монастир, заснований козацькою старшиною на землі полковника Штепи, перед закриттям в кінці XVIII ст. мав у своєму володінні 1543 десятини землі та лісу, йому належало також 5 великих садів, 7 десятин орної землі, 6 десятин сінокосів, 3 десятини лісу ²

Валківський монастир, заснований російськими військовослужилими людьми в 70-х роках XVII ст., мав дарованих парафіянами та пожалуваних урядом земель близько 150 десятин³.

Курязький монастир був заснований в 70-х роках XVII ст. На цьому місці, вкритому старим, густим лісом, була колись розташована пасіка Василя Курязького. Цю землю купив у нього якийсь Тенетевський, а у останнього — харківський полковник Григорій Донець, який віддав її разом з суміжними козацькими лісами й землею місцевому монастиреві. З цього приводу на відкритті монастиря Донець говорив: «По власти, данной нам, мы отвели к этой монастырской земле вольный лес по речке Куряжу до вершины Ольхових. до речки Полової! или до Ольхового колодязя, а в ширину к стороне Харькова на полторн верстви, до Осинового ярка, за дорогу до речки Уди»⁴. Родина Донців з численних своїх маєтків подарувала пізніше Курязькому монастиреві 4 озера біля річки Чепель, ділянку землі з млином на річці Уди, Чепельську Дачу з лісом та сінокосами. В 1678 р. полковник Донець відібрав землі від двох мельників, запідозрених у повстанні проти влади, і передав ці земельні ділянки монастиреві. Відписували цьому монастиреві чималі ділянки земель та угідь також інші феодали.

¹ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 203.

² Там же, стор. 205.

³ Филарет, назв, робота, від. I, стор. 213.

⁴ Там же, стор. 54, 56.

155

Збагачуючись таким шляхом, Курязький монастир проявляв і власну ініціативу щодо поширення своїх володінь, збільшення в них робочої сили, тобто кріпаків, щодо зміцнення своєї влади в обширних маєтках. Навколишнє населення було дуже невдоволене загарбницькими прагненнями монастиря. Траплялися навіть випадки, коли жителі Харкова та інших найближчих поселень відбирали у монастиря передані йому полковником Донцем угіддя.

В 1686 р. Курязький монастир звернувся до царя з проханням спеціальним указом узаконити й закріпити за ним монастирські маєтки. Крім того, монастир просив, щоб царський уряд дозволив йому приєднати до своїх володінь найближчі села: Сінолицівку, Пісочин, Гаврилівну та Коротич. В 1687 р. цар надіслав у Куряж грамоту, якою підтверджував володіння всіма монастирськими маєтками. Нарешті, з даних перепису 1732 р. відомо, що цей монастир мав у своїй власності село Польове, де жило 267 монастирських кріпаків, суміжний з цим селом хутір Курязьк, хутір поблизу села Сінолицівки, хутір та слободу в селі Пісочині.

Харківський Покровський монастир, заснований в 1726 р., теж був не від того, щоб прихопити громадську земельку. З офіціальних даних про золочівські землі видно, що адміністрація монастиря захопила в урочищі Волноги землі так званої Березової долини, заселила їх своїми підлеглими селянами і завела чимале кріпосницьке господарство.

Покровський монастир багатів також за рахунок пожертвувань козацької старшини. Наприклад, село Рубанівка з людьми та землею було подароване монастиреві валківським сотником Рубановим, а села Пісочин і Замоський Кут—Голіциним. Покровському монастиреві належали під Харковом хутори: Клочки, Липецький, Немишлянський, Шаповалівський, Данилівський, Череватий; пустоші: Уставнікове, Кулен-

чівське, Гринців Ріг, поселення Гуки і Вопяківський хутір біля Змійова². А всього цей монастир в другій

¹ Д. І. Багалій Історія Слобідської України, сто р. 202, 203. Филарет, назв, робота,

від. I, стор. 228.

156

половині XVIII ст. мав 3076 десятин землі, 600 ревізьких душ, кілька млинів на 50 коліс, 3 винниці, багато худоби, кілька великих садів.

Значні земельні володіння були зосереджені і в руках Харківського Преображенського монастиря. З документів видно, що цей монастир зокрема захопив на золочівських полях урочище в долині Маладигиній і своїми підлеглими селянами заселив засноване тут село Манаровське

Піклуванням місцевої козацької старшини в 80-х роках XVII ст. був заснований Харківський жіночий монастир. Землі та угіддя були виділені йому з фонду общинних володінь з малим числом населення. Монашки не хотіли самі займатися господарством і виконувати важкі роботи і тому звернулися з проханням до царя, щоб він дозволив на монастирських землях селити переселенців з Придніпров'я, маючи намір згодом обернути їх на кріпаків. У лютому 1692 р. жалуваною грамотою монастиреві надавалося право «...для их монастырской нужды на монастырскую землю вольных людей им призывать и дворами селить тех людей, которые придут из заднепровских городов, самих свободных»².

Крупне землеволодіння і широко розгалужене господарство мав Зміївський Нікольський монастир, йому було пожалувано царем багато земель та угідь в 1678, 1679 та 1689 рр. Крім того, монастирські керівники ще «прикупили» чимало землі та різного добра в 1673, 1680 і 1689 рр. Зокрема, понад річкою Гомільшею було придбане село Гомільша з великою кількістю орних земель, сінокосів та інших угідь. В цьому селі було до 800 жителів, в тому числі 194 — чоловічої статі.

Нікольський монастир мав самого тільки лісу 5987 десятин³. Зберігся докладний опис господарства, яке належало цьому багатющому монастиреві в 1702 р⁴.

¹ Материялы для истории колонизации..., т. I, стор. 313.

² Там же, стор. 169.

³ Ф и л а р е т, назв, робота, від. I, стор, 197.

⁴ Материалы для истории колонизации..., стор. 174 —178.

157

Основні дані про його володіння дають можливість скласти уявлення про типове господарство крупного українського феодала, яких чимало було на Слобожанщині в XVII—XVIII ст. ст.

Крім самого монастиря та жилих будинків для монахів, було декілька господарських дворів у різних місцях обширних земельних угідь. Коло монастиря стояли три великі комори, повні збіжжя та іншого продовольства. В коморах були споруджені великі сушарні. Монастир мав також кам'яний погріб з кількома відділеннями, «а на тех погребях палати каменные повне». У дворі були стайня на 10 робочих коней, хлів для рогатої худоби, монастирська кузня і цегельня.

Поблизу, на березі Дінця, був розташований рибний двір, де зберігалися неводи, різний посуд та інше рибальське приладдя. Біля цього двору була споруджена броварня, де працювало троє козаків. Крім того, монастиреві належали місця рибної ловлі на Дінці та по другий бік ріки — на озерах Білому, Косачі, Коробові. Обабіч Дінця на кілька кілометрів простягалися належні монастиреві покоси.

Віддалік від монастиря, біля річки Гомільші, був ще один господарський двір, біля якого стояв млин па два камені. «Да на том же дворе 2 избы, а меж ними сени, винница, а в причале ей клеть, а сверх клетки сушило. Да по той же (реке) вверх другой мельничной заплот, на заплоте амбар, а в амбаре ступы... Да сверх по той же речки Гомольчой двор, подле двора мельничной заплот, на заплоте амбар, в амбаре камени два находу, третие ступи, что просо толкут, а две ступи, що сукна трут. Да на том же

дворе 4 избы и гумно возле двора да на гумне хлеба: ржи 30 копен, овса 20 копен, пшеницы 5 копен, гречки 15 копей, проса 10 копен, да на дворе 16 волов рабочих. И к тем дворам луги и сенные покосы, поле пахотное и всякое угодье да подле тех же дворов в лесу две пасеки... на единой пасеке пчелы 150 ульев, на другой — 100».

Далі в описі вказується, що на річці Ольшанці той же монастир мав ще одно господарство, в якому було 3 жилі будинки, 2 комори, стайня для коней,

15S

хлів для рогатої худоби. Па току в час опису стояло: жита 60 кіп, гречки 30 кіп, пшениці 15 кін, проса 20 кіп, стільки ж вівса; крім того, ячменю 40 кіп, гороху 10 кіп. В цьому ж господарстві був млин на 2 камені,

2 круп'яні ступи та дві ступи, в яких валяли сукно. Господарство володіло орними полями та сінокосами, пасікою на 60 вуликів.

Нікольський монастир мав у самому місті Зміїові

3 двори з жилими будинками, коморами, солодовні, млин. Йому ж належав двір з жилими будинками, коморами з запасами продовольства в місті Ізюмі і такий же двір у Балаклії. Власністю цього монастиря було велике господарство в Мохначі: млин, розташований в чотирьох будинках, в яких було на ходу 10 жорнів, 3 ступи для товчіння пшона, круп та обробки сукон, 2 великі комори з зерном.

Ще два належні цьому монастиреві господарства містилися понад річкою Гнилицею. В одному з них стояв млин, де мололи зерно на борошно, і були три ступи: в одній з них товкли пшона, у двох інших валяли сукно. Біля цього млина був двір, де стояли дві комори, повні хліба. На невеликій віддалі від того господарства містився ще один діючий млин з двома каменями, а біля нього будувався новий двір. У цьому господарстві налічувалося 68 робочих коней, 65 голів, великої рогатої худоби, 103 свині, 300 овець, 115 кіз.

В цьому ж документі дано великий перелік земель, угідь, хліба в копах і т. д. Крім того, Нікольський монастир мав кілька фруктових садів загальною площею 16 десятин та виноградник, який займав 4 десятини. Лишається ще додати, що все це широко розгалужене і добре поставлене господарство в основному велося руками монастирських кріпаків.

Чималі земельні масиви зосередилися в руках так званих пустиней, тобто дещо дрібніших монастирів, заснованих монахами в безлюдних або малозаселених місцевостях. Так, Аркадіївська пустинь мала в своєму володінні 236 десятин землі з сінокосами, 150 десятин лісу, 3 великі сади, а всього 633 десятини. Гороховатська пустинь заволоділа 728 десятинами землі,

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. 1, стор. 218.

15»

І і57 десятинами сінокосів і садів, 88 десятинами лісу. Всього було в ІІ власності 2344 десятини Дивногорський монастир, Острогозького полку, мав чимало землі, лісу та інших угідь в місцях, де ріка Богучар впадає в ріку Дон. Крім того, на початку XVIII ст. уряд подарував монастиреві слободу Селявін, в якій жило 100 сімей селян ².

Значними земельними площами на Слобожанщині, як і по всій Україні, володіли церкви і так зване біле духовенство. Для прикладу можна указати, що на початку 50-х років XVII ст. великі площі земель вздовж рік Харкова та Лопані належали белгородській Миколаївській церкві. Духовенство цієї церкви скаржилося урядові Олексія Михайловича на харківських поселенців, що вони самовільно зайняли в 1654 р. землі, а також користуються раніш захопленими церквою водними та лісовими угіддями. Щоправда, белгородському духовенству не вдалося відстояти зайнятих харків'янами земель. Уряд визнав за доцільне, з військово-політичних міркувань, затвердити земельні простори за українськими поселенцями. Однак наявність

церковних володінь по берегах указаних рік лишається безсумнівною.

Серед вищого духовенства були досить крупні землевласники. Приміром, белгородський митрополит, маючи земельні володіння на Куртині, як значиться в «Смотренной книго Ахтырского полка» 1686 р. володів на території цього полку селом Грайвороном³. Царський духівник піп Надаржинський одержав у власність село Тростянсьць та ще сам багато накупив землі. Балаклійський піп з дозволу полковника Чернігівця привласнив собі значну ділянку землі та оселив на ній 20 сімей переселенців, згодом зробивши їх своїми кріпаками. В описі церковного майна за 1624—1769 рр. вказано, що Харківському собору належало багато землі, лісу, річних угідь⁴.

¹ Д. І. Багалій. Історія Слобідсько) України), стор. 204.

² Там же, стор. 203.

³ Материалм для истории колонизации.... т I, стор. 142.

Ф и л а р е т, назв, робота, від III, стор. 113, від. IV, стор. 116, від. II, стор. 16—17
160

Всі сільські попи теж мали землі, які давав їм уряд з фондів місцевих громадських земель. Загалом землеволодіння кожного попа становило в ті часи по деяких селах від 30 до 70 десятин. Ось кілька типових прикладів: в селі Дерновому попові належало 30 десятин, в Краснопіллі при Успенській церкві було 33 десятини землі, при церкві в селі Пушкарнім — 63 десятини, в селах Золочеві, Довжину, Великій Писарівці, Мурафі у власності церкви було по 66 десятин, при Миколаївській церкві в Охтирці було 52 десятини землі, а при Покровській — навіть 74 десятини¹.

Церковне землеволодіння, як бачимо, не було великим порівняно з монастирським. Однак, коли зважити, що церкви були в сотнях сіл, то стане ясно, що і монастирі і церкви тримали в своїх руках загалом величезну площу землі.

Такі найголовніші риси виникнення і росту насамперед феодального землеволодіння на Слобожанщині, як основи багатства і влади козацької старшини та російських поміщиків, які згодом стали вотчинниками.

Основним видом господарства на Слобожанщині було землеробство. Воно було тут засноване українськими і російськими переселенцями, що споконвіку належали до землеробів. Численні документи свідчать, що поселенці з першого дня свого перебування на Слобідській Україні насамперед старалися зорати та засіяти певну ділянку поля. Так, перші поселенці Чугуєва навесні 1638 р. зразу ж зорали незайману цілину і засіяли її ячменем, вівсом, просом та іншими культурами, а з раннього літа основну увагу звернули на підготовку ріллі до засіву озимини. Поселяни Острогозька теж з самого початку життя на нових місцях прагнули налагодити своє землеробське господарство. Так само діяли жителі Сум, Охтирки, Харкова, Салтова, Балаклії та інших міст і сіл. Коли, наприклад, харківський воєвода Селіфонтов звернувся до поселян з закликом будувати нову кріпость, пере-

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. II, стор. 136, 154, від. III, стор. 29, 148, 156, 158, 180, 206.

н. 4-622

161

селеиці відповіли, що поки вони не обсіються і не забезпечать себе хлібом, кріпості споруджувати не зможуть¹. З цього видно, що землеробство слобожани вважали економічною основою свого існування.

В XVII—XVIII ст. на Слобожанщині сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, а з олійних і технічних культур — коноплі та льон². В XVII ст. переважно сіялись озимі жито й пшениця, решта ж культур — ярі, а в XVIII ст. у звязку з деяким поліпшенням землеробства стали культивуватись і озима і яра

пшениця.

У відомостях про врожай зернових у СлобідськоУкраїнській губернії за 1785 р. указано, що в Сумській, Білопільській та Недригайлівській округах сіяли тільки яру пшеницю, а в Харківській, Золочівській, Валківській та Богодухівській — жито озиме і яре.

З офіціальних даних видно, що в 1785 р. на колишніх землях Охтирського, Ізюмського, Сумського та Харківського полків було зібрано жита озимого 202 267 чвертей³, а ярого 17 273 чверті, пшениці озимої 43 413 чвертей, а ярої 218 935 чвертей; з ярих культур: ячменю 477 710 чвертей, вівса 705 615, проса 325 426, гречки 523 330, гороху 15 814 чвертей⁴.

Ці відомості свідчать про те, що за сто з чимось років з часу поселення на так званому «дикому полі» слобожани досягли значних успіхів у землеробстві. Зростанню землеробства передусім сприяла велика допомога Російської держави і російського народу як в освоєнні українськими переселенцями нових земель на Півдні, так і в захисті їх від нападів турецько-татарських загарбників.

Поряд з землеробством все ширше розвивалося городництво та баштанництво. У своїх городах, як зазначено в описі 1767—1773 рр., слобожани садили буряки, капусту, моркву, салат, редьку, ріпу, гарбузи,

Материали для истории колонизации..., т. I, стор. 22.

¹ Там же, т. II, стор. 225, 228, 250.

⁸ Одна чверть дорівнює 2 гектолітрам.

⁴ Москва, Центральный государственный архив древних актов (ЦГАДА), розд. 16, спр. 1000, арк. 8—91.

огірки, цибулю, часник, пастернак, петрушку, кріп, хрін, кукурудзу, сіяли мак

В другій половині XVIII ст. на Слобожанщині стала культивуватися картопля. За наказом уряду, її завозили сюди з Росії, роздавали селянам та поміщикам по кілька сот картоплин для посадки. Відомості, які (береглися в архівних документах, свідчать про те, що картопля тут, як і в інших місцях країни, прищиплювалася дуже повільно. Наведемо декілька окремих прикладів. В Ізюмській провінції 1770 р. картоплі було посаджено 66 пудів 15 фунтів, врожаю викопано 115 пудів 19 фунтів²; в 1771 році посаджено 31 п. 1 ф., накопано врожаю 37 п. 3 ф.³. В острогозькій провінції 1770 р. посаджено 147 п. 21 ф., накопано врожаю 550 п. 17 ф.⁴; в 1771 р. посаджено 510 п. 32 ф., накопано врожаю 680 п. 2 ф.⁵; в 1772 р. посаджено 527 п. 7 ф., накопано 708 п. 12 ф.; із 1773 р. посаджено 454 п. 7 ф., накопано 404 п. 2 ф.⁶. В 1785 році було зібрано в Лебедині біля 50 пудів, у Валках біля 48 та в Охтирці біля 31 пуда картоплі⁷.

Люди на той час, не знаючи великої цінності цієї культури, неохоче бралися за її розведення. До того ж не знали про те, що її потрібно полоти, обгортати, і ому на перших порах її врожаї були дуже низькі, і)днак, це був важливий почин, що швидко привів до широкого розповсюдження на Слобожанщині, як і по всій країні, цієї цінної продовольчої культури.

Подібно до жителів Придніпров'я, слобожани займалися ще й садівництвом. У своїх садах вони розводили яблуні, груші, сливи, вишні, агрус, порічки, малину та ін. З середини XVII ст. в Чугуєві, а пізніше і в деяких інших місцях Слобожанщини почали садити виноград. У всіх селян і козаків по містах і селах були садки. Особливо великі площі землі були зайняті

¹ Материали для истории колонизации..., т. II, стор. 228.

Філіал ЦДІА, Харків, ф. 378, спр. 192, арк. 1—5.

^{II} Там же, ф. 379, спр. 316, арк. 2—3.

¹ Там же, ф. 379, спр. 1154, арк. 1—23.

Там же, спр. 1455, арк. 1—11.

“ Там же, спр. 1581, арк. 1—10.

¹ ІПЛДА, розряд 16, спр. 1000, арк. 18—91.

1G3

садами світських та духовних феодалів. Чимало обширних і плодючих садів було в Люботині, Новій Водолазі, Коротичі. Хороший сад мав Святогорський монастир; тут був і виноградник в 400 ліз. Охтирському Троїцькому монастиреві належали три великі фруктові сади та один виноградник. 5 великих садів загальною площею 33 десятини були власністю Сумського монастиря. Зміївський монастир мав навіть 16 садів з яблунь, груш, слив, смородини та один виноградник на 4 десятини.

Слід відзначити, що російський уряд прагнув поширити виноградництво на Слобідській Україні. Це видно хоча б з того, що в середині XVII ст. в Чугуєві було засаджено для потреб царського двору три виноградні сади загальною площею 6 десятин. З зібраного винограду тут виробляли вино, яке вивозили до Москви.

Велике місце в господарстві слобожан займало скотарство: розводили коней, велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. Крім того, майже в кожному господарстві була й птиця — кури, гуси, качки, індики, голуби та ін. Про наявність у жителів Слобожанщини великої кількості худоби свідчать, зокрема, відомості про угін її татарами під час нападів на цей край. Наприклад, в 1680 р. татарські грабіжники, за офіційними даними, захопили у слобожан 1271 коня, 3113 голів великої рогатої худоби, 17 386 овець та кіз¹, а в 1691 р. угнали з собою 358 коней, 3272 голови рогатої худоби, понад 2270 овець та кіз².

До середини XVII ст. на Слобожанщині було поширене грубошерсте вівчарство, пізніше тут потроху почали розводити тонкорунні вівці. Особливо багато овець мали жителі Дергачів. Про це свідчать такі дані: під час нападу в 1680 р. татари пограбували в одному цьому селі до 7000 овець³.

Таким чином, землеробське господарство на Слобожанщині було досить різноманітним. Незважаючи на спустошливі татарські напади та існування кріпос-

¹ Материалы для истории колонизации.. т. II, стор. 101.

⁵ Там же, т. I, стор. 162—163.

³ Там же, стор. 89.

164

ішцького ладу, який дуже гальмував розвиток продукіпшінх сил, воно безупинно зростало.

Академік Зуєв, який відвідав Слобожанщину в ІУ НО—1782 рр., на підставі своїх спостережень писав, що земля тут «дуже родюча і її більше всього обробляють; так що куди не поїдеш, всюди вона вкрита хлібним колоссям, або баштанами, або садами».

Поряд з землеробством слобожани займалися різними промислами, які мали важливе значення для розвитку господарства та для економічних зв'язків з різними районами країни. Деякі промисли на Слобожанщині були в руках людей, які прийшли сюди з України та Росії ще до заселення краю. Невипадково в указі царя Михайла Федоровича від 1639 р. говорилося, щоб Максим Лодиженський перед поселенням групи українців у Чугуєві взяв на облік «подгородные и дальные земли, и сенные покосы, и рыбные ловли, и леса, и бортные ухозя, и перевесы, и всякне угодыя»

Невідомою частиною землеробського господарства було млинарство. Його розвиток обумовлювався постійно зростаючою потребою в борошні. Тому водяні і вітряні млини будувалися в поселеннях водночас з першими господарськими спорудами. В млинах ставили крупорушки, ступи для товчіння проса і ступи, в яких валяли сукно. На перших порах уряд звільняв млинарський промисел від податків, коли ж минали пільгові строки, власники млинів, особливо козаки і міщани, мусили платити державі встановлений оброк (збір).

Спорудження млинів було в той час справою важкою і дорогою: доводилося будувати спеціальні греблі— «запруді», виготовляти потрібне устаткування, купувати млинарські камені. З скарги козаків на охтирського полковника Івана Перехреста ми довідуємося, що млин козака М. Ященка коштував 300 крб., млин Т. Мельниченка — 200 крб., млин Н. Обценка — 100 крб .

Звичайно, вкладати такі великі гроші в будівництво

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. II, стор. 15.

Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 163—167.

,165

млинів могли тільки козацька старшина, дворянство, духовенство та окремі багаті козаки.

В Сумах, Охтирці, Харкові та в інших містах Слобожанщини протягом перших років їх існування було збудовано по кілька млинів. Належали вони переважно козацькій старшині і монастирям. Під селом Дергачі в 1682 р. було споруджено 4 млини , а під Сумами — 10 млинів.

З перепису 1722 р. видно, що в Харківському полку у Дашкова було 2 млини, у Абази — 2, у Шидловського — 6, у Кропоткіна — 8, у Дуніна — 6, у Жиключера — 2, у Стахонова — 1 млин²; у сотника містечка Рублівка, Охтирського полку, був млин на два камені. Піп того самого містечка теж мав власний млин³. В описі церковного майна зазначається, що Харківському собору належав великий млин на ріці Лопані за Дергачами, на якому працювало 19 кріпаків⁴. У Сіннянського монастиря було 3 млини®, Гороховатська пустинь мала 2 млини: в одному було два камені й одна ступа, в другому — один камінь і одна ступа.

В 1756 р. в Харківському полку налічувалося понад 150 млинів. Більш як сто з них належало козацькій старшині, тридцять з чимось—заможним козакам і близько п'ятнадцяти — духовенству⁶.

Млинарство було одним з особливо прибуткових промислів. Тому козацька старшина, дворяни і духовенство докладали всіх сил, щоб обмежити ініціативу та права козацтва і міщанства у цьому промислі. У згаданій скарзі на охтирського полковника Перехреста говориться, що у двох козаків села Боромлі (М. Бученка та М. Босова) одібрав млин Перехрест, а в третього (Н. Обценка) — сотник Ємельянов. Якщо ж обставини не дозволяли феодалові привласнити чийсь млин, то він, як це зробив у Змійові поміщик Зорич з млином

¹ Филарет. назв, робота, від. II, стор. 140

Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 165.

^s Филарет, назв, робота, від. III, стор. 275.

Там же, від. II, стор. 16—17.

“Там же, стор. 209.

⁶ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 31, сто®. 377, арк. 7—8, 10, 27, 38, 39, 45, 48, 52, 53—54, 55-56.

166

місцевого жителя Лаврінова, руйнував йогощоб маги можливість монопольно експлуатувати населення з допомогою власного млина.

У зв'язку з зростанням землеробства і всього господарства на Слобожанщині розвивалося і млинарство. За неповними даними, в кінці XVIII ст. в Охтирській провінції було 209 млинів, у Сумській—160, в Ізюмській — 53, в Острогозькій — 24, в Харківському комісарстві — 107, у Вільшанському — 53, у Мереф'янському — 39 млинів².

Давнім промислом, успадкованим від прадідів, принаймні з часів Київської Русі, було на Слобожанщині бджільництво. Ще до масового заселення Слобожанщини

пасічництвом займалися тут мисливці, які влітку приходили в квітучі південні степи з України та з Росії. В указі царя Михайла Федоровича від 1639 р. згадувалися серед інших угідь «бортные ухозя», тобто своєрідні пасіки. Це означає, що на Чугуївщині такі промисли як борті досить часто зустрічалися вже в першій половині XVII ст. В документах, де говориться про заснування міста Сум, також вказується, що навколо Сумина городища в лісах були «бортные ухозя». Цими бортними промислами до заснування Сум займалися путивльські люди³, а згодом до цієї справи взяли і сумчани.

Історичні документи свідчать, що в другій половині XVII ст. багато жителів Харкова займалися пасічництвом. Так, в 1658 р. харківський воєвода Офросімов писав цареві, що влітку харків'яни жили переважно в лісах, на хуторах та на своїх пасіках, а в місті майже нікого не лишилося⁴. Можливо, що воєвода трохи перебрав міри, однак з цього листа незаперечно випливає, що бджільництво як промисел було дуже поширене серед харків'ян.

В 60-х роках XVII ст. харківський воєвода Сухотін відібрав пасіки у кількох жителів села Бабаї та утво-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 856.

² Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 165.

³ Матеріал для истории колонизации..., т. I, стор. 15.

⁴ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет, т. I, стор. 226.

167

рив з них царську пасіку. Цей факт свідчить, що бджільництвом на Харківщині займалися не тільки селяни, а й певні державні органи для царських потреб. З листування чугуївського воєводи видно, що царські пасіки в 60, 100 і 150 бджоляних вуликів існували в Чугуєві². В околицях Суджі в 1665 р. налічувалося близько 20 пасік³. З відомостей про пограбування татарами міст і сіл Слобожанщини в 1680 р. довідуємося, що в селі Удах, яке належало харківському полковникові Донцю, було спалено 30 вуликів, у жителів міста Богодухова та суміжного села Павлівни пограбовано 2043 вулики, у Валках—661, в Перекопі—260 вуликів⁴. У маєтках слобожанських дворян в 1722 р. налічувалося бджоляних вуликів: у Кропоткіна — 150, у Дашкова—70, у Дуніна—60, у Шидловського—30⁵.

Взагалі з документальних даних видно, що на Слобожанщині здавна бджільництвом займалися більш заможні козаки та селяни, а згодом пасіки були завезені у всіх маєтках козацької старшини, російських дворян, монастирів. Як уже говорилося, були навіть створені пасіки для задоволення потреб царського двору. Продукти бджільництва в основному йшли на внутрішні потреби самих господарств. Рядові козаки та селяни лишки меду і віск вивозили на ринок.

Значне місце в господарстві Слобожанщини займали гуральництво та броварство. Цей промисел здавна був розвинутий в Росії та на Україні. Після заселення Слобожанщини він був занесений і сюди. В міру розвитку місцевого землеробства у козацької старшини, дворянства, духовенства та у багатьох заможних козаків збиралася зайвина хліба. Збувати його десь поблизу не було кому, бо з півночі та заходу Слобожанщину оточували хлібні повіти Росії і Лівобережної України.

В той же час значний попит і на Слобожанщині і в

¹ Матеріал для истории колонизации..., т. I, стор. 20.

Матеріали для истории колонизации..., т. II, стор. 89—91, Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 161.

⁸ Там же, стор. 44—49.

Матеріали для истории колонизации..., т. I, стор. 84—93.

⁸ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 164.

Росії був на такі продукти, як горілка, пиво, мед. До того ж такий напій, як горілка, зручніше й економічно вигідніше було перевозити в барилах на далекі віддалі. Ці обставини і сприяли поширенню гуральництва та броварства на Слобідській Україні.

Умови розвитку цього промислу були не однакові для різних соціальних груп населення, в різних областях та в різні часи. Коли в 1652 р. українські переселенці заснували Острогозьк, тим з них, хто записувався на козацьку службу, надавалося право безподатково і нати горілку, варити пиво і мед як для власного вжитку, так і на продаж у визначених урядом місцях. Ці пільги, особливо для козацької старшини та деяких інших багатих людей, час від часу поновлювалися російським урядом і залишалися в силі до другої половини XVIII ст. В описі міста Острогозька за 1767—1773 рр. говориться, що «старшини и мещанство из лучших имеют у себя выпные заводи и, высиживая вино, между собою продают и в дозволенные места отвозят в продажу...»¹

Поселенцям міста Сум в 1652 р. було дозволено варити пиво й мед, але тільки для власних потреб; горілку ж заборонено було викурювати. В Охтирці і в Харкові козакам-поселенцям уряд дозволяв безподатково займатися цим промислом протягом кількох років; коли минав визначений строк, на козаків і селян, які виготовляли на продаж пиво, мед і горілку, накладали певні податки.

В 1669 р. російський уряд, відзначаючи вірність слобідських козаків союзів з Росією, наказав припинити збирання ряду податків, в тому числі й з гуральництва та броварства. Протягом наступних десятиріч цей податок кілька разів відновлювали й скасовували, але кінець кінцем він зберігся на користь держави.

Проте державне оподаткування гуральницького та броварницького промислів не було серйозною перешкодою для їх розвитку. Наприклад, у Харкові вже в 60-х роках XVI ст., тобто через якихсь 10 років після заснування міста, налічувалося 505 казанів для ва-

і Материалы для истории колонизации..., т. II, стор. 232.

ріння пива, меду та викурювання горілки¹. Швидко зростав цей промисел також в Охтирці, Сумах, Ізюмі. Він існував і в сотенних містечках.

З офіціальних матеріалів за 1756—1757 рр. ми довідуємося, що по містах і селах Харківського полку в той час існувало 243 винокурні, в яких було понад 500 казанів. Власні винокурні тоді мали всі полкові і навіть сотенні старшини, заможні козаки та міщани і чимало представників духовенства².

Важливим промислом, що забезпечував потреби населення Слобожанщини та суміжних областей і певною мірою впливав на формування всеросійського ринку, було солеваріння. Ще в першій половині XVII ст. почалося добування солі на Торських (нині Словянських) озерах. Через брак опублікованих досліджень про ці промисли, ми користуємося тільки окремими даними і обмежуємось кількома загальними висновками.

В 1653 р. на Торських соляних промислах працювало 400 чоловік. Вони, як говориться в офіціальному документі, прибули сюди «без жон и без детей, не на житьс, для соляпова варенья. Л изб де у них и крепостей у соляпова варенья никаких нст, стоят обозом, а атаман де у них черкашенин Йван Лысой, города Платавы, а наваря де, государь, оне соли, пойдут к себе. А иные де, государь, черкасы приезжают для солянова ж варенья и живут на Тору недели по 2 и по 3»³.

З кожним роком на соляні промисли приїздило все більше людей з Росії та України, зокрема з усієї Слобожанщини. Нерідко в літню пору сюди прибувало по 5—10 тисяч чоловік. Частина цих людей виварювала сіль для власних потреб, більшість же добували її на продаж⁴.

Люди їхали на ці промисли, маючи при собі хліб та всяке інше продовольство, і неодмінно припасали зброю для оборони на випадок нападу татар у дорозі

¹ Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 164.

Філіал ЦДІА, Харків, ф. 31, спр. 377.

³ Воссоєдинение України с Россней. Документи и материалы, т. III, № 167, стор. 318.

⁴ Материали для нсторни колонизации..., т. I, стор. 43.

170

або па самих промислах. Люди везли з собою казани, жаровні, корита, відра та інше приладдя для добування солі. Дрова для цих промислів заготовлялися в суміжних з Горськими озерами лісах.

Поступово частина промисловців, багатіючи, заводила постійні солеварні, будували коло них собі житла і залишалася тут жити осіло. Звичайно, не всім промисловцям вдавалося розбагатіти і стати власниками солеварні на один або кілька казанів та жаровень. Немало солеварів зазнавали великих втрат під час татар, ських наскоків або розорялися з якихось інших причин і йшли в кабалу до багатіїв.

Основну частину робочої сили на соляних промислах становили селяни-кріпаки, які втікали на Слобожанщину з російських і українських сіл, а почасти козацька біднота, яка на солеварнях заробляла собі на харчування та на необхідний одяг і взуття.

З середини XVII ст. в Торі появилися державні солеварні. В березні 1664 р. за наказом російського уряду тут були на казенні кошти збудовані солеварні на 100 казанів та жаровень, коло яких працювали «служилі люди», найняті козаки та робітні люди. У червні того ж року уряд послав на солеварні 88 стрільців для охорони промислів, а на казенні солеварні 215 робітних людей і 15 цілувальників, тобто збирачів мита та інших податків на казну. В тому ж році навколо промислових будівель була заснована їорська кріпость.

Загальне уявлення про технічну оснащеність і розмір видобутку на соляних промислах в Торі дає нам опис Степана Титова, зроблений з розпорядження уряду в 1665 р. Промисли містилися між соляним і прісним озерами. Тут, захищені з двох боків озерами, а від степу — земляними і дерев'яними спорудами, були розташовані жилі будинки, комори, де зберігалася сіль, та самі солеварні. В офіційному описі державних солеварень говориться, що тут було 3 курені, «на сохах ошичены и покрыты лубьем». Ці курені мали 46 сажнів в довжину і 3 сажні впоперек. В куренях стояло 40 печей; в кожній з них був замуrowаний соле-

¹ ЦГАДА, Белгородський стіл. № 998, арк 122.

171

варний казан. В куренях було 40 корит, 30 садівниць. Сіль вибирали цебрами і черпаками, а зберігали її в дерев'яних коморах

В 1666 р. на Торських соляних промислах працювали жителі Цареборисова, Чугуєва, Нового Оскола, Острогоська, Усерда, Сум, Харкова, Змійова, Охтирки, Колонтаєва та інших міст. В тому ж році тут виварювали сіль у 325 казанах, коло яких працювало 647 робітних людей ².

Державні солеварні, особливо на перших порах, забезпечувалися робочою силою не тільки з числа стрільців та інших рядових служилих людей, але й з державних приписних селян. Про таких приписних людей у згаданому вже описі сказано, що «всяких чинов люди на великого государя соль варили попеременно». Поселяни Цареборисова, Чугуєва та багатьох інших міст і сіл зобов'язані були щороку давати хури для перевозу солі з Тора в глиб Росії. Документи свідчать, щов 1666 р. чугуївські жителі (українці і росіяни) вирядили 94 чоловіка з хурами перевозити сіль з Торських промислів у Белгород ³.

Існувало на Слобожанщині і приватне добування солі, але воно було дрібне — на один-два казани, рідко коли більше. В приватних солеварнях працювали самі хазяї; заможніші з них наймали собі на допомогу кілька бідних селян або козаків. У «Записці торським жителям», датованій 1685 р., є деякі відомості про обсяг продукції приватних солеварень та її збут. Так, з 43 осіб, перелічених у цій записці, лише один — якийсь Мартин Павлов — мав одну хуру для перевозки солі, четверо з них мали по дві хури, шестеро — по три. Більшість приватних солеварів мали по 7—8 хур для перевозки солі. Серед них чимало було таких, що вивозили добуту сіль 10—14 возами. Промисловець Андрій Довгий мав для цього навіть 30 возів, а Овсій Афанасьєв ще більше — 42 вози.

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 43—44.

⁸ А. Піймано в. Главные моменты в истории землевладения Харьковской губернии, К., 1883, стор. 9.

³ Філіал ЦДІА, Харків, ф. Чугуївської приказної ізби, скр. 33, док. 10.

⁴ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 130—132.

172

Російський уряд, піклуючись про поширення роботи державних солеварень, певною мірою сприяв і розвиткові приватного солеваріння. Він підтримав ініціативу українських козаків, які відкрили нові соляні промисли в Бахмуті на рубежі XVII—XVIII ст.. Розвиткові промислів сприяло й те, що уряд допомагав населенню Тора в будівництві військово-оборонних споруд для захисту від татарських нападів, посилав сюди військові загони, зброю, порох та ін.

І все ж таки державні солеварні перебували в тяжкому стані, бо виробництво ґрунтувалося на праці приписних селян, тобто кріпаків. Вже з перших років іноді доводилося тимчасово припиняти роботи на Торських промислах. У вже згаданому описі 1665 р. є повідомлення: «...а ныне на Торских озерах на великого государя соли не варят: работников нет, а по сказке Степана Перцова, что те работники с Торских озер разбежались, а иные по нарядам из городов не присланы...»².

Російський уряд був змушений не тільки організовувати військову охорону промислів, а ще й постійно турбуватися про забезпечення державних солеварень робочою силою. І в XVII ст. і навіть у XVIII ст. доводилося щороку позмінно призначати людей з різних сіл і міст для роботи на соляних промислах. Наприклад, з Харківського полку на Бахмутські соляні промисли в 30—50-х роках посилалося щороку багато селян і козаків³.

Яку кількість солі щороку виварювали на Слобожанщині та вивозили в міста і села країни, про це сумарних відомостей ми не маємо. Проте окремі дані дають можливість зробити висновок, що в ті часи виварювалося її досить багато. Приміром, на державних солеварнях в 1665 р. було видобуто 5158 пудів солі, а в наступному році — понад 9300 пудів, з них вивезено в Белгород 7211 пудів.

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 28, стор. 5.

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 44.

³ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 31, спр. 28, 41, 58, 59, 92, 117, 134, 144 та ін.

⁴ Д. И. Б а гал ей. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Х., 1893, стор. 76.

173

Про обсяг видобутку приватних солеварів можна судити з уже згадані «Записки юрським жителям» 1685 р. В ній зазначено, що з травня по жовтень того року приватні солевари вивезли в різні міста 347 хур солі. Якщо припустити, що в середньому на кожному хуру накладали по 50 пудів солі, то вийде, що цими хурами вивезено 17 350 пудів солі.

Торську сіль споживало населення Слобожанщини, Лівобережної України, Курідини, Воронежчини, попит на неї безупинно зростає. Це привело до розширення Торських промислів і стимулювало розвиток нових Бахмутських соляних промислів.

Серед промислів, якими займалися слобожани, досить поширеним було рибальство. Воно фактично існувало по всіх річках «раю. Однак найбільш поширеним було дрібне рибальство на Дінці та на озерах понад Дінцем. Значного розвитку воно набуло ще в XVII ст. В «Записці юрським жителям» 1685 р. відзначається, що чимало жителів Тора займалися рибними промислами. В тому році лише 6 рибпромисловців вивезли з Тора в різні міста на продаж близько 90 хур риби².

В північно-західних районах Слобожанщини, де були великі ліси, розвинулося добування дьогтю і смоли. Значні промисли такого роду здавна існували в Сумських лісах. З листа белгородського воєводи від 1653 р. ми довідуємося, що на Слобідській Україні цим промислом займалися, крім сумчан, також жителі Путивля, Ворожби, Сміли, Сорочинців, Веприка³. В цьому листі воєвода повідомляв, що промислові люди здавали в казну як податок по одній бочці дьогтю. Коли зважити на те, що офіційно цей податок становив /п продукції кожного дігтяря, то можна сказати, що промисли були дрібні. Разом з тим з листа ясно, що таких промисловців було чимало і що вони — всі разом — виганяли багато сотень бочок дьогтю.

Згодом більшість цих та інших промислів забрали в свої руки козацька старшина і дворяни. Наприклад,

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. I, стор. 130—132.

² Там же, стор. 130—131.

³ Там же, стор. 21.

174

г. лісі села Березового в маєтку Я. Кропоткіна в 20-х роках XVIII ст. був значний смолокурний завод. З документальних даних видно, що з цього підприємства в 1728 р. намічалось вивезти 500 бочок смольчуги в Орел. З цього випливає, що продукція смолокурних заводів Слобожанщини вивозилася і в Росію.

Поширеним промислом на Слобожанщині було п добування селітри, яку переважно використовували для виробництва пороху. Селітра добувалася в буртах. Документальні дані свідчать, що в 40-х роках XVII ст. селітряні варниці знаходилися біля Чугуєва. 15 серпня 1664 р. на чугуївські варниці напали татари, зруйнували їх і захопили в неволю 16 робітних людей². Чотирма роками пізніше поблизу Чугуєва добував селітру Степан Тевяшов.

На перших порах добуванням селітри переважно займалися козаки та дехто з селян. Однак згодом козацька старшина і дворяни заволоділи цими прибутковими промислами. В першій чверті XVIII ст. заходами уряду Петра I селітряне виробництво значно поширюється, особливо в кріпосницьких господарствах старшини і дворян — Донців, Ковалевського, Квітки, Шидловського, Капніста, Данилевського, Кропоткіна та ін.

У XVIII ст. казна взяла в свої руки монополію на купівлю селітри. В географічному описі міста Охтирки від 1769 р. говориться: «...в уезде во многих войсковых (козацьких. А. С.) слободах и некоторых владельческих селениях селитренное варено партикулярными (окремими. А. С.) заводчиками производится по данным им из Артиллерийской конторы указам, п вывариваемая селитра ими отвозится в Москву в ту контору»³.

Подібні селітряні промисли існували і в інших повітах Слобожанщини, яка була тісно зв'язана з військовим господарством всієї Росії. Ці промисли та варниці довгий час були основними джерелами задоволення внутрішніх потреб країни, аж поки не було освоєне виробництво селітри з природних покладів.

1Багалій Історія Слобідської України стор. 166

2 Филарет назв. Робота від IV? Стор.54

3Материалы для истории колонизации..., т. II, стор. 224.

175

Порад з промислами розвивалися на Слобожанщині також різні види ремесла. Власне, вони тут не зароджувалися, а переносилися сюди переселенцями з України та Росії. Розвиткові ремесел сприяло те, що населення не зазнавало тут таких утисків, як на Україні в умовах панування польських магнатів і шляхти.

Дедалі ширше почали розвиватися на Слобожанщині ремесла: ткацьке, чинбарське, чоботарське, лимарське (шорництво), кравецьке, ковальське, слюсарське, гончарське, деревообробне та ін. Ткачі виробляли полотно, сукно, коци (килими); шаповали виготовляли повсть, кереї (плащі з капюшонами); чинбарі вичинювали шкури для виробництва взуття, кожухів, упряжі; кравці та лимарі шили свитки, кожухи, робили сідла та упряж; ковалі і слюсарі виробляли різні господарські й побутові металеві речі; столяри, теслярі, бондарі виготовляли скрині, діжки, рами, гонти; стельмахи майстрували вози, карети, колеса та ін.; гончарі виробляли для широкого вжитку різний посуд; ювеліри-сріблярі робили різні прикраси для городян.

Ремісні майстерні були створені по всіх полкових і сотенних містах; з кожним роком більше їх виникало й по селах. В описі міст і містечок Слобідсько-Української губернії за 1767—1773 рр., зокрема відзначається, що в Охтирці здавна жили ремісники, які виготовляли срібні та мідні предмети вжитку, а також слюсарні, ковальські, шкіряні, шевські, кравецькі, керамічні, теслярські та інші вироби. У Валках існували ремесла: ковальське, шевське, кравецьке, ткацьке, теслярське, гончарське, бондарське, шаповальське, шкіряне та лимарське². В Мерефі працювали ремісники: ткачі, шевці, ковалі, теслярі, чинбарі³. Навіть в такому невеликому містечку, як Хотомля, і то налічувалося чимало ремісницьких сімейств: 10 родин кравців, 16 — шевців,

8 — ковалів, 25 — ткачів і т. д.⁴.

Багато ремісників різних спеціальностей жило і працювало в Харкові. За даними перепису Хрущова, в

¹ Материалы для истории колонизации..., т. II, стор. 224.

⁵ Там же, стор. 229.

⁵ Там же, стор. 222.

⁴ Там же, стор. 196.

176

1732 р. в місті було 492 ремісники. Згодом їх стало так багато, що вони займали цілі вулиці і провулки. Про це свідчать самі назви вулиць — Коцарська, Чоботарська, Римарська, Кузнечна, або провулків — Слюсарний, Шляпний, Каретний і т. д.

За приблизними підрахунками різних дослідників, у кінці XVIII ст. на Слобожанщині налічувалося 6776 ремісничо-кустарних господарств, а в них людей обох статей — 33 834 чоловіка. В тому числі ткачів — 693 господарства, де жило 5190 чол., чинбарів і чоботарів — 817 господарств з 4377 чол., кравців та булочників-кулінарів — 573 господарства з 3082 чол., ковалів — 184 господарства з 979 чол., гончарів — 159 господарств з 596 чол. і т. д. .

Серед ремісників особливо славилися харківські коцарки та охтирські плахотниці. Вони самі пряли шерсть, власним способом виготовляли мінеральні і рослинні фарби для пряжі і майстерно ткали гарні й добротні коци-килими та плахти. Харківські ковалі були широко відомі як постачальники на ринок найкращих лемешів та чересел до плугів, які вони виробляли з тульського заліза. Добре чинили шкури, зокрема сапjanові, та шили гарне й міцне чоловіче і жіноче взуття богодухівські чинбарі і чоботарі.

В міру того, як засновувались і заселявались міста на Слобожанщині, збільшувалась в них і кількість ремісників. За традицією, набутою по містах Придніпров'я, тут теж стали створюватися подекуди ремісничі цехи. Перша звітка про виникнення цехів на Слобожанщині відноситься до 1671 р. Російський уряд, беручи до уваги наявність цехових традицій у переселенців і прагнучи використати їх «для государственной службы», дозволив ремісникам з числа нових поселенців засновувати цехи в містах. Наприклад, у грамоті белгородського воєводи від 9 березня 1671 р. зазначено, що за царським указом дозволено «городским уездным ремесленникам портняжнического ремесла учредить всем вместе цех и быть в нем цехмистром харковскому обы-

Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 166.

12. 4-522

1 77

ватулю Демяну Давидову» . За даними документа від 1685 р., серед ремісників Харкова в той час налічувалося 5 цехмістрів. Це свідчить про значний розвиток у місті різних галузей ремесла.

Цехи мали своїм завданням стежити за якістю виробів, за порядком на ринку, за матеріальним станом міських церков. Цехмістрові надавалося право розглядати дрібні, не кримінального характеру порушення правил виробництва або торгівлі, допущені членами цеху.

Ремісничі цехи, принаймні в Харкові, існували довго. Проте вони не набули тут такого великого значення, як на Україні в умовах польського панування. Там вони були зброєю боротьби українського міщанства проти агресивної політики польських магнатів. На Слобожанщині українські ремісники зовсім не відчували конкуренції з боку російських ремісників, а російський уряд на перших порах навіть надавав їм значні пільги. Податки на ремісників-слобожан теж були помірні в порівнянні з тими, що існували в підвладних Польщі областях України. В таких умовах діяльність ремісничих цехів на Слобожанщині в XVII—XVIII ст. мала «спокійний» характер.

З розвитком промислів і ремесла на Слобожанщині стали появлятися і зростати деякі підприємства мануфактурного типу. Дуже рано тут виникають цегельне та кахельне виробництва. Так, в Харкові в другій половині XVII ст. була одна цегельня, яка виробляла цеглу для будівництва Покровського монастиря.

Слід відзначити, що на Слобожанщині помітного розвитку досягла архітектурна справа, яку спільними зусиллями розвивали українські і російські зодчі. До другої половини XVIII ст. будинки цивільні і громадського призначення в основному споруджувалися з дерева за вимогами і в стилі звичайного українського, а почасти й російського дерев'яного зодчества (рештки таких будівель ніде не збереглися). Однак вже здавна потроху почали будувати цегляні споруди, передусім

¹ Д. И. БагалеиД. П. Миллер. Истори города Харькова за 250 лет..., т. I, етор. 58.

Головний корпус Харківського Державного університету. Архітектурне спорудження другої половини XVIII ст

для церковних потреб. Ще у 80-х роках XVII ст. російські і українські майстри збудували в Харкові Покровську церкву; ця будівля існує й понині і являє собою цікавий пам'ятник російсько-українського зодчества XVII ст.

У зв'язку з загальним господарським розвитком країни в другій половині XVIII ст. на Слобожанщині, як і по всій країні, поширюється цегляне будівництво в містах. В Харкові в цей час перебував російський архітектор Вельянов; помічник його Петро Ярославський та учні Горленський і Калиновський були місцевими жителями. В кінці 60-х років XVIII ст. Петро Ярославський разом із згаданими учнями Вельянова був відряджений для удосконалення архітектурних знань в Москву, до відомого російського зодчого Баженова. Про це Петро Ярославський у своєму звіті про відрядження писав: «По резолюции губернской канцелярии отправлен я был в Москву для основательного познания архитектуры теории и практики с двумя учениками Павлом Горленским да Максимом Калиновским, которой я, обучаясь и приспособляясь к строящимся и построенным зданьям, некоторую часть и понял, также прочертил правила перспективой по показанню господина архитектора Баженова» .

По закінченні навчання Петро Ярославський і Калиновський повернулися до Харкова (Горленський пішов на військову службу) і довгий час тут займалися спорудженням різних будинків. Вони разом з архітектором Вельяновим брали участь у спорудженні будинку (1767—1777 рр.) по Університетській вул. № 16, який нині являє собою головний корпус Харківського державного університету. Цей будинок споруджено за планом такого ж будинку в Новгороді. Хто був автором цього плану — в історичній літературі не з'ясовано.

Петро Ярославський з 1776 р. став архітектором міста Харкова, а з 1780 р.— архітектором Харківського намісництва. За його планами і під його керівництвом було споруджено багато будинків не тільки в Харкові та в містах Харківського намісництва, але й у містах

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 1132, арк. I.

Київського, Новгород-Сіверського, Курського намісництва. Зокрема в Харкові з його споруджень до нашого часу стоїть будинок бывшего провіантського складу па розі

вулиці Чернишевського та Театрального скверу.

На Сумщині в другій половині XVIII ст. був широко відомий архітектор А. А. Паліцин, теж учень московських зодчих. Він був поміщиком села Попівки і належав до числа передових дворян. Він споруджував будинки в Сумах, у дворянських садибах. Численні цегляні будинки, зроблені під його керівництвом, довго зберігалися на Сумщині, а деякі з них стоять у Сумах і понині.

В другій половині XVIII ст. на Слобожанщині, як і в усій країні, збільшується кількість споруджень мурованих будинків у містах для урядових установ, для житлових потреб заможних городян, для церков і монастирів. Внаслідок цього набагато зріс попит на цеглу і посилилося будівництво цегелень.

Цегельні часом виникали лише тимчасово для забезпечення спорудження певної будівлі. Наприклад, в описі слобідсько-українських міст в 1767 р. вказується, що в Хотомлі цегельня побудована на час спорудження місцевої церкви². В той же час існували постійно діючі цегельні.

Досить сказати, що вже в 1765 р. в Харкові працювало 9 цегелень. Пять з них належали поміщикам Щербініну, Норову, Куликовському та Дуніним і обслуговувалися їх кріпаками, а на чотирьох цегельнях працювали вільнонаймані робітники.

Останній факт свідчить, зокрема, про те, що на Слобожанщині, як і в Росії, в ті часи в надрах кріпосництва вже виникають і починають потроху розвиватися зародки капіталістичних відносин

В другій половині XVII ст. була зроблена спроба створити на Слобожанщині залізоборне підприємство. В 1661 р. боровенський козак Михайло Пруник виявив біля річки Боровни залізну руду. Разом з іншим коза-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 1132.

² Матеріали для истории колонизации..., т. II, стор. 198.

181

ком — Корнієм Васильєвим — він витопив з цієї руди залізо і про своє відкриття повідомив російський уряд. Белгородський воєвода послав до місця виявлення руди тульського майстра-ливарника Павла Петигорця та белгородського коваля Федота Свинця. Вони встановили, що поклади місцевої руди займають площу в 500 сажнів довжиною і 250 сажнів шириною. Була ще раз випробувана якість руди і розпочато добування заліза. Однак залізоплавильне виробництво тут не розвинулося, мабуть, через те, що поклади руди виявилися недостатніми для економічно доцільної експлуатації.

У зв'язку з заходами Петра I в справі розвитку господарства в 1716 р. на казенні кошти була збудована в Охтирці тютюнова фабрика. До неї було приписано 550 душ селян довколишніх сіл для праці на плантаціях; з 50 десятин наділеної землі щороку збирали понад 7000 пудів тютюну.

Тютюнова мануфактура була обладнана примітивним устаткуванням. Працювали на ній робітні люди з росіян і українців, яких спочатку інструктував голландець², знавець тютюнової справи. В 1722 р. царський уряд цю мануфактуру віддав купцеві Маслоу, який володів нею 11 років. В 1733 р. вона перейшла до рук канцелярії Охтирського полку. Тютюнова фабрика в Охтирці існувала до 1768 р., хоч і була нерентабельною. Зваживши на це, уряд вирішив перевезти фабрику до столиці. За указом сенату все її устаткування вивезли в Петербург, де була заснована нова, потужніша тютюнова фабрика³.

Збереглися відомості про те, що російський уряд намагався завести на Слобожанщині шовківництво. В 1757 р. сенат видав указ, в якому роз'яснював, що в Росії зростає попит на шовкові та парчеві вироби, тимчасом шовку в країні майже не

виробляють і ного дово-

¹ А В Табачная промьшленность в России. Отечеств. записки, 1843, май, стор. 12; Кулишер. Очерки истории русской промышленности, 1922, стор. 105.

² Грум-Гржимайло. Табачная промышленность т. II, стор. 229.

³ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 106; Д. И. Б а гал ей.

Очерки из русской истории, т. II, 1913, стор. 7.

182

диться за дорогу діну ввозити з Персії. Сенат наказував повідомити поселян «Української лінії», щоб вони садили тутові дерева, розводили тутових шовкопрядів та засновували шовкові фабрики. Всіх підприємців з купецтва, які заведуть такі фабрики, уряд звільняв від військової служби та постой; крім того, на 10 років звільнялися від податків ті жителі, які вироблятимуть і продаватимуть шовк .

Проте, незважаючи на такі пільги, охочих зайнятися шовківництвом на Слобожанщині не знайшлося, і уряд був змушений повернутись до цієї справи через декілька років.

Пізніше, в 1773 р., за вимогою російського уряду були заведені тутові сади в Новій Водолазі, Валках, Краснокутську та в інших місцях. Через деякий час під Харковом було посаджено 1000 коренів тутового дерева. Уряд деякий час вживав заходів до підготовки інструкторів, які б допомагали населенню в поширенні шовківництва; з цією ж метою коштом держави на Слобожанщину надсилалося устаткування для обробки шовку. Хоч ці заходи й не дали сталих наслідків, все ж вони певною мірою свідчать, що Слобожанщина була тісно звязана з господарським розвитком Росії.

В селі Глушково (нині районний центр Курської області), заселеному українцями в 1669 р.², була заснована перша на Україні суконна фабрика. Її поява теж була звязана з економічною політикою російського уряду за часів Петра I. Поміщики І. Добровський та В. Корчмін в 1719 р. дістали від уряду дозвіл відкрити фабрику. Виробництво сукна на цьому підприємстві почалося в 1722 р.

В 1726 р. «за нерозмножение оной фабрики» уряд відібрав її від старих власників та віддав поміщикові Нілову. Трохи згодом, в 1732 р., вона була передана поміщикові Полуярославцеву, від якого в 1741 р. перейшла у відання казни. В 1752 р. ця фабрика з приписаними до неї селами була віддана поміщикові К. Матвееву. Новий господар одержав на ній багато сукна та

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 31, спр. 406, арк. 1.

² Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 117.

183

шерсті, за що мусив був сплатити в казну 30 953 крб. 79 коп.

Глушківська фабрика, яка мала ще назву Путивльської, була типовою посесійною мануфактурою. Вона розміщала в кількох будинках. Виробничий процес поділявся на кілька операцій, які виконували різні люди: одні чесали шерсть, другі пряли, треті «сновали» мотки, четверті ткали сукно, п'яті валяли сукно в ступах на млині, шості стригли ворсу, сьомі фарбували матеріал і т. д.

Відомості про стан Глушківської мануфактури в XVIII ст. показують, що вона була досить значним підприємством для свого часу. Тут виробляли сукно переважно для казни — на військові мундири. Частина виробів цієї фабрики продавалася на ринку в російських і українських містах.

В 1727 р. на Глушківській фабриці було 56 ткацьких верстатів; біля кожного з них працювало по 8 робітних людей². На 30 верстатах виробляли сукно, а на 26 верстатах — стамед. В 1760 р. на фабриці було вже 100 верстатів, а число прядильних коліс збільшилося до 650.

Про обсяг продукції цієї фабрики може дати уявлення прибутковий запис

фабричної контори за 1726 р. з 12 верстатів було знято 12 «половинок» сукна; з них 10 були по 30 аршин довжиною та по 3 аршини

2 вершки шириною; дві «половинки» мали по 30 аршин в довжину та по 3 аршини 4 вершки в ширину. Та перед тим було знято приблизно такого ж сукна

3 23 верстатів. Крім того, з 4 верстатів було знято

4 штуки стамеду по 89 аршин довжиною та 1/4 аршина шириною³.

Про випуск продукції фабрикою в кінці XVIII ст. дозволяють судити такі конторські відомості. На 1 січня 1797 р. на складі фабрики було 9298 аршин сукна.

¹ А. Лапгіо-Данилевский. Русские промышленные и торговые компаний в первой половине XVIII ст. СПб, 1899, стор. 24—25.

⁸ Любомиров. Очерки по истории русской промышленности, 1937, сгр. 33.

³ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 2, спр. 565, арк. 1.

184

В січні було вироблено 3844 аршина сукна і за той же час в ступах оброблено 668 «половинок», пофарбовано в темнозелений колір 5 «половинок», в червоний — 76 «половинок». На 1 лютого того ж року на складі фабрики було 96 751 аршин сукна, на 1 квітня — 114 793 аршини, на 1 червня— 132 897 аршинів¹.

. До фабрики з самого початку були приписані державні селяни та поневолені козаки довколишніх сіл для праці на ній. В одній скарзі про це говориться, що «в 1719 г. как устроился Путивльский суконный завод близ села Корьжа, и их всей той сотни казаков определено к оному заводу в подданстве и вольности их и против прежнего состояния у них отняты». Далі в скарзі вказується, що власники фабрики брали з підданих козаків різне продовольство, заставляли їх жінок і дітей прясти шерсть на мануфактурі². З приводу цього ж закріпачення генерал-фельдмаршал Голіцип в 1728 р. писав: «С 1720 г. Иван Матвеев съш Дубровский, который имел суконную фабрику в Рыльском уезде, оною Корьжского сотнего с казаками и их гюдпомощниками и с подданством завладел насильно».

Окремі дані свідчать, що на Глушківській мануфактурі працювало досить багато людей. В 1727 р. тут налічувалося 455 чоловік³.

За даними дослідника Любомирова, в 1760 р. на ній фабриці працювало 1357 чоловік обох статей; з них українців— 1050, росіян — 307⁴. Головну масу становили приписні державні селяни, які були зобов'язані щороку певний час відробляти по черзі на фабриці. На більш відповідальних операціях тут працювали також вільнонаймані ткачі — росіяни, українці, навіть декілька іноземців⁵.

Сировину — шерсть для виробництва сукон — приставляли для цієї фабрики з Слобожанщини, Лівобережної України та деяких повітів Росії. Глушківська

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 2, спр. 565, арк. 2, 10, 13.

² Сборник РИО, 1894, т. 94, № 177, стор. 589—598.

³ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 2, спр. 565, арк. 1.

⁴ Любомиров, назв. работа, стор. 46, 48—50.

⁵ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 2, спр. 565, арк. 2, 3; спр. 756, арк. 47, 48, 49.

мануфактура — яскравий приклад єдності процесу розвитку господарства в Росії і на Слобожанщині.

Існував і скляний завод в слобідці Богородицькій біля Святогорського монастиря. Завод був побудований цим монастирем в 1720 р. На ньому працювало 10 родин монастирських кріпаків. Продукція його продавалася на Слобідській і Лівобережній Україні та в Росії

Господарство на Слобожанщині, як і по всій країні, в XVII—XVIII ст. ст. в основному було натуральним. Однак починаючи з XVII ст. товарне виробництво помітно проникає в феодально-кріпосницьке господарство, а також в господарство

селян і рядових козаків. Ці зміни в основному були наслідком того, що феодали для поліпшення свого добробуту купували речі, які не вироблялися в їх господарствах, а трудяще населення міст і сіл прагнуло розвинути ремесла, щоб на виручені гроші сплатити зростаючі податки державі та оброки поміщикам. Цей процес був тісно зв'язаний з утворенням всеросійського ринку і зростанням зовнішньої торгівлі Російської держави.

Торгівля з іншими областями України та Росією, а також зовнішня торгівля налагоджувалась на Слобожанщині з перших днів заселення її міст і сіл. Розвивалася місцева торгівля продовольчими товарами та виробами господарсько-побутового вжитку. Для цього по містах і селах відкривалися крамнички, шинки, магазини, розгортався продаж товарів з рук на вулицях і площах. Про розвиток внутрішньої торгівлі, тісно зв'язаної з ростом розподілу праці, зокрема, вказується в офіційному опису м. Ольшани 1767 р. «Город заимствует для своих нужд от других городов солью, рыбою и разными, кроме сермяжных, сукнами, тож шелковыми и бумажными материалами, овечьєю волною и овчинами, а напротив того снабдевает оныя от себя высажиаемым винокуренным вином, медом, рогатым скотом, свиным салом, а по части овощми — яблоками и грушами и огородными овощами»². Наприклад, у Мирополі в 1671 р. торгувала 61 крамничка. Найчастіше

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 252.

Материалы для истории колонизации..., т. II, стор. 201.

186

належали вони місцевим попам, дячкам і подячим, козацьким старшинам, різним міщанам, які переселилися сюди з Придніпров'я. Посилювалися торговельні зв'язки Слобожанщини з Доном, з південноросійськими повітами та з Лівобережною Україною. Перші поселенці Чугуєва дістали в 1638 р. дозвіл від уряду на безмитну торгівлю з донськими козаками. В 1641 р. жителям цього ж міста було надане право на безмитну торгівлю з Придніпровською Україною².

По містах і містечках Слобожанщини відкривалися щотижневі торги та річні ярмарки. В 1659 р. харків'яни звернулися до уряду з проханням про дозвіл відкрити в місті щотижневий торг та річний ярмарок з тим, щоб на харківський ярмарок могли приїздити за товарами люди з Росії та різних областей України. Незабаром харків'яни одержали царську грамоту, в якій дозволялося місцевим та приїжджим людям торгувати різним крамом щотижня в четвер та на річному, так званому Успенському, ярмарку 15 серпня³.

За таких же умов відкривалися щотижневі торги і річні ярмарки по всій Слобожанщині. Дозволяючи розгортати торгівлю, уряд надавав слобожанам тимчасові пільги. Наприклад, в указі карпівському воєводі про допомогу українським поселенцям в цьому повіті 1660 р. говорилося: «...велеть им торговать с нынешнего... году беспошлинно 3 года, а впредь пошлин... с них имать не велеть до ... указу...»⁴.

В 1665 р. надані українським поселенцям торгові привілеї були скасовані і на козаків, селян та міщан були накладені оброчні, митні, шинкові, мостові та інші податки. Однак, відзначаючи заслуги слобожан Харківського, Охтирського та Сумського полків в 1669 р., Острогоського — в 1670 р. в боротьбі проти зрадника Брюховецького на Україні та у відсічі татарським грабіжникам, цар Олексій Михайлович скасу-

¹ Д. И. Багалей. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Х., 1893, стор. 80.

² Филарет, назв, робота, від. IV, стор. 70—71.

³ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет..., т. I, стор. 228.

⁴ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 36.

вав ці податки, наказав припинити стягнення недоїмок, а гроші, зібрані за попередні 4 роки — 3120 карбованців, повернути тим людям, що їх виплатили.

В 1684 р. спеціальною царською грамотою уряд знов підтверджував пільги українським слобожанам, тим самим заохочуючи нових людей переселятись на Слобожанщину та краще виконувати військову службу.

В 1700 р. уряд Петра I, готуючись до Північної війни, наказав збільшити по всіх слобідських полках особовий склад козаків за рахунок козацьких підпомічників та підтвердив промислово-торговельні пільги. Зокрема козацькій старшині було надано на відкуп (за 213 крб. на рік) право збирати мито з приїжджих до міста людей. Ці пільги сприяли й економічному розвитку Слобожанщини, зокрема розвитку торгівлі. Про те, як швидко зростала тут торгівля і наскільки плодотворним було її значення, досить яскраве уявлення дають місцеві ярмарки.

Ярмаркова торгівля на Слобожанщині почалася ще в другій половині XVII ст. Проте ярмарки тоді були малолюдні і їх оборот був невеликий. Число ярмарків та їх обороти помітно більшають з початку XVIII ст.

За відомостями канцелярії Слобідсько-Української губернії від 1779 р. про ярмарки на Слобожанщині ² та іншими документальними даними, місцеві ярмарки щодо розміру торгівлі та асортименту товарів можна охарактеризувати як великі, середні та малі. В документах дано опис ярмарків у Харківській, Сумській, Охтирській та Ізюмській провінціях. Великих ярмарків на Слобожанщині було 6. З них чотири в Харкові: Хрещенський — 6 січня (тривав 20 днів), Троїцький (15 днів), Успенський — 15 серпня (20 днів) і Покровський — 1 жовтня (17 днів) та два ярмарки в Сумах — так званий Федорівський збірний — в лютому або березні (20—30 днів) та Введенський — 21 листопада (25 днів). Було 10 середніх ярмарків: чотири в Охтир-

¹ Н. Чижевский. Старозаимочные земли, 1883, стор. 100—101.

² Материалы для истории колонизации..., т. 11. стор. 398—413.

188

ці, стільки ж в Ізюмі та два в Сумах (Троїцький і Успенський), які тривали протягом пяти-семи днів.

На всі ярмарки приїздило багато селян з найближчих міст і сіл. Вони привозили на продаж продукти землеробства та різних промислів, а також худобу, птицю та ін. Ремісники місцеві та з сусідніх міст і містечок продавали свої вироби — тканини, кожухи, свитки, взуття, килими і т. д. Продукцію своїх маєтків та вирощену худобу і птицю збували українські і російські поміщики, духовенство. У відомості 1779 р. сказано, що на великі багатолюдні ярмарки в Харкові і Сумах жителі навколишніх повітових міст привозили на продаж «хлеб разного рода, птицу, мясо, сало, масло коровье и овечье, шерсть овечью ж, глиняную посуду, мед, патоку, горячее вино, садовые и огородные овощи, масло конопельное и прочие съестные припаем»¹. Далі в цьому ж документі зазначається, що на ярмарки слобожани везли багато речей господарського вжитку — діжки, скрині, колеса та цілі вози, гонти, дьоготь та інші вироби.

У відомостях про ярмарки в Купянському повіті указано, що місцеві господарства тут продавали та купували рогату худобу, коні, вівці, хліб, шерсть, селянське полотно, сукно, різні ремісничі вироби, свитки, кожухи, килими, взуття і т. д., напої місцевого виробництва та різноманітні харчові продукти.

Такий же в основному був асортимент товарів по всіх малих, середніх і великих ярмарках Слобожанщини.

На великі ярмарки завозилося багато виробів промисловості Росії, Лівобережної України, навіть почасти з-за кордону. Зокрема на харківські та сумські ярмарки з Тули,

Павлова та інших міст привозили «железо — полосовое, ободное, резное, листовое, веретельное, связное, наковальни кузнечные, сталь, свинец и олово не в деле... медь листовая не в деле»². Надходили й такі вироби, як цвяхи, дверці, заслони залізні та чавунні до грубок, пили та пилки для трачів і сто-

¹ Материалы для истории колонизации..., т. 11, стор. 402

² Там же, стор. 401.

189

лярні, сокири, всякі ножі, виделки, заступи, пістолі, для них дріб і свинець, казани чавунні і мідні, жаровні, дзвони, ваги з чавунними гирями та ін.

З Москви привозили хомути, голоблі, сідла, сапі, шлеї, уздечки, віжки тощо; з Орла, Белгорода та інших міст — ремінні вироби, мотузки, вовняні та нитяні панчохи, мило. З Суздаля та інших підмосковних міст надходило тонке полотно, крашенина різних сортів та ін. . З російських фабрик доставляли різні сукна, шовкові тканини, хустки і хустинки, галантерею, панчохи, валянки, капелюхи, шапки, різне взуття, хутро та хутрянні вироби. З ювелірних виробів московських майстрів на ярмарках продавалися: різний посуд з срібла, золота та інших металів, годинники, люстри, сервізи, вироби з уральського та іншого каміння і хрусталу. З Дону та Волги привозили рибу, риbachу ікру.

З Москви відправляли на Слобожанщину такий важливий культурний товар, як друковані книги: твори з історії вітчизни та всесвіту, літературу морально-виховного характеру, романи; були тут і церковні книги.

Нарешті на ярмарках у великому виборі продавалися різні вина, прянощі, фініки, виноград, мигдаль, горіхи, маслини, турецький тютюн та інша бакалія. Ці товари почасти привозили з Константинополя через Ростов на Дону, Таганрог, Херсон, Станіслав та інші міста.

На ярмарках Слобожанщини купували різні товари, худобу, харчові продукти не тільки місцеві жителі. Сюди приїздило також чимало купців з інших областей України, з Росії, а нерідко й з Криму та Польщі. Вони закуповували тут і вивозили овечу вовну, овечі шкури, сало. Крім того, чимало продуктів винокурного виробництва — горілки, пива, меду—купці вивозили на Дон, в Крим, в Новоросію. На ярмарках Слобожанщини, особливо в літню і ранню осінню пору, закуповували також багато рогатої худоби, овець, коней і відправляли в різні міста Росії.

Дуже приблизна сума річного обороту самих тіль-

¹ Материалы для истории колсшизации..., т. II, стор. 400.

190

ки харківських ярмарків в другій половині XVIII ст. дорівнювала 825 000 крб. .

На Слобідській Україні в цей час відбувалося да 275 річних ярмарків.

Широка торгівля з усіма частинами країни свідчила про зростання товарності сільського господарства, промислів та ремесла на Слобожанщині.

В широкій сітці торгівлі, в тісних економічних зв'язках Слобожанщини з основними господарськими районами Росії та України знайшов яскраве відображення процес формування всеросійського ринку, в якому Слобожанщина була невідомою частиною.

Розвиткові торгівлі на Слобожанщині сприяли тісні, органічні зв'язки всього господарства з господарством України та всієї Росії.

Таким чином, господарство на Слобідській Україні у висвітлюваний період з самого початку мало кріпосницький характер. Незважаючи на тяжкі місцеві умови, зв'язані з потребою освоювати майже безлюдні землі, відбивати часті й спустошливі напади татар, кріпосницьке господарство тут певний час розширялося. Ще у XVII ст. в ньому зароджуються і зростають товарні відносини, а у XVIII ст. появляються капіталістичні елементи. Зміни в економічному розвитку приводили й до соціальних

змін в житті слобожан.

На перших порах основною масою українського населення Слобожанщини було козацтво. Щодо свого економічного стану воно поділялося на три групи. Заможніша його частина була на полковій службі і становила озброєну частину слобідських козацьких полків. Сімі козацтва, належного до цієї групи, мали свій будинок, по декілька пар робочої худоби (волів та коней), по кілька десятків, а то й сотень овець і т. ін. Кожен такий козак був власником кількох десятин орної землі, саду, пасіки.

На кожного полкового козака було розписано від двох до пяти підпомічників. їх обов'язком було матеріально забезпечувати козаків необхідним для служби спорядженням і продовольством. Наприклад, коли в

Д. 1. Багалій. Історія Слобідської України, стор. 179.

19L

20-х роках XVIII ст. загін козаків Охтирського полку був виряджений в Гилянський похід, то, як вказувалося в спеціальному повідомленні, підпомічники забезпечили своїх козаків верховими кінями та обозними волами і для кожного воїна підготували запас продовольства: сухарів по 5—6 мішків, борошна пшеничного по 2 мішки, пшона I—2 мішки і стільки ж цукру. Крім того, полкові козаки, ідучи в похід, одержали від своїх підпомічників казанки мідні, заступи, свердла, долота та інше спорядження.

Обоз козацького загону під час походу теж обслуговувало певне число підпомічників; вони ж водночас були й резервом, з якого в міру потреби поповнювалися козацькі полки в поході й на полі бою.

Крім полкових козаків та підпомічників, була ще третя група людей, тісно зв'язаних з козацтвом — так звані підсусідки. Вони, мабуть, вербувалися з числа зубожілих козаків і селян. Підсусідки не мали свого майна. Вони жили в господарствах старшин, козаків та підпомічників, працювали на них, за що ті їх харчували й одягали. Ця група людей, залежних від своїх хазяїв, являє собою щось подібне до батраків пізнішого часу.

В «Екстракті про слобідські полки» 1734 р. цих людей, що жили на території Ізюмського полку, охарактеризовано так: «За подсоседками прежде сего во владении земель и никаких угодий не было и ныне нет для того, что оные, за крайнюю свою скудостью, проживают в чужих дворах и имеют пропитание работою. А егда кто станет имуществен, и такие определяются в службу полковую и тогда они землю пашут и прочим угодьям владеют в общем всех граждан владении»².

В тому ж документі вказується на наявність такої групи людей і у Харківському полку. І тут підсусідки ніяких власних земель і угідь не мали, а жили «во старшинских, и казачьих, и подпомещичьих домах при пасеках, при скоцких, и овчарных, и винокурных заводах, и при мельницах, и пропитание имеют от своего

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 27 (к. 2), спр. 9, арк. 831.

² Матеріали для історії колонізації..., і. II, стор. 154 — 155

192

зарабатывания» Хоч автор «Екстракту» і вказує, що заможні («имуществени») підсусідки могли переходити на козацьку службу, проте рідко траплялися такі випадки, щоб хтось із них став заможним і набув права записатися в полкові козаки. В основному підсусідки перетворювалися в кріпаків козацьких старшин та декого з заможних козаків.

До полкових козаків записувалася певна частина підпомічників. Наприклад, в 1700 р. за наказом Петра I багато заможних підпомічників були записані на полкову козацьку службу.

Про загальну чисельність кожної з трьох указаних груп козацтва дано відомості в згаданому «Екстракті» від 1734 р. В ньому сказано, що у всіх п'ятьох слобідських

полках налічувалося близько 23 000 підпомічників обох статей і до 29 000 підсусідків обох статей. У козацьких старшин, яких налічувалося до 200 родин, було близько 7000 підпомічників, а у 3369 родин козаків—майже 16 000 підпомічників. В середньому на козацьку родину припадало близько 4-х підпомічників, тобто по одній сім'ї, а на одну родину козацької старшини—35 підпомічників, або 8—9 сімей.

Серед старшин особливо багато підпомічників мали полковники: у сумського полковника було 55 дворів підпомічників, а всього 355 чоловік, у охтирського полковника—89 таких дворів, а всього 250 чоловік, у охтирського обозного—23 двори, де жило 105 чоловік, і т. п.

Є в згаданому «Екстракті» і вказівки про загальне число підсусідків у полках. Так, у сотників і козаків Сумського полку було 15 215 підсусідків, в Ізюмському—1665, в Охтирському полку—підпомічників і підсусідків разом 7560 чоловік².

Це соціальне групування козацтва безперервно мінялося. Насамперед підсусідки перетворювалися в кріпаків старшин та деяких багатих козаків. Немало підпомічників і полкових козаків теж закабалювалося та, ставало кріпаками. Закріпачення козаків спостеріга-

¹ Материалн для истории колонизации..., т. II, стор. 154.

² Там же, стор. 58—59.

13. 4-522

193

лося ще в XVII ст. Із іюданії охтирцями скарзі цареві на свого полковника І. Перехреста в 1692 р. говорилося, що він віддав село Певнев з козаками у власність своєму родичеві С. Бугаєнкові . З листування князя М Голіцина від 1723 р. ми довідуємося, що козаків села Радомлі закріпачив якийсь пан Петро. Мурафу та ще ряд сіл разом з козаками і селянами сам цар Петро I віддав у власність Кантеміру та іншим волоським феодалам.

Крім указаних прошарків, серед жителів Слобожанщини було багато селян. Частина з них підлягала тільки державі, а частина була закріпачена й закріплена за козацькою старшиною та російськими дворянами.

Серед державних селян більшість мала господарства, які могли їм забезпечити лише найнеобхідніші засоби існування. Тільки невелика група державних селян мала значне господарство і різні цінності. Наприклад, в середині XVII ст. селянин Василь Романенко, житель села Боромлі, був настільки багатий, що подарував для місцевої церкви срібних та інших речей на 280 крб. ². Це велика сума грошей як на той час. Такі заможні селяни, як і багаті козаки, мали по кілька пар коней, волів, корів, по кілька десятків або сотень овець, десятки десятин землі, пасіки та ін.

Після появи населення на Слобожанщині з бідної частини переселенців утворювався прошарок селян-кріпаків, залежних від козацької старшини, поміщиків, духовенства і монастирів. Переважна більшість кріпаків на Слобожанщині, число яких тут, як і по всій країні, з кожним роком зростало, мала стільки землі, худоби та іншого майна з ласки їх панів, скільки було мінімально потрібно для їх існування як робочої сили. Серед поміщицьких селян був лише зовсім незначний прошарок заможних.

Протягом висвітлюваного періоду в основному зростало на Слобожанщині кріпосницьке господарство. Козацька старшина, російські поміщики та духовенство

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор. 163—169.

² Ф и л а р е т, назв, робота, від. III, стор. 127.

194

все більше користувалися працею кріпаків Вже в кіпці XVII ст. у Вовчому (тепер Вовчанськ) сотник харківського полку Степан Петровський примушував своїх селян працювати в його господарстві один день на тиждень і виконувати такі роботи, як

оранка, сімба, косовиця, возіння хліба, дров та ін. В селі Руських Тишках, біля Харкова, кріпаки підпрапорного Гіротасова відбували панщину по 2 дні на тиждень. В селі Липнях, під Харковом, у господарстві осавула Авксентьєва та підпрапорного Черняка селяни ходили на панщину по 2—3 дні на тиждень. В селі Микитівні, Охтирського полку, в маєтку полковника Перехреста селяни робили на пана по 3 дні на тиждень.

Козаки та селяни, кріпаки різних сіл, належних Перехресту в 90-х роках XVII ст., скаржилися урядові на свого полковника-кріпосника, що він їх безжалісно експлуатував і грабував (у скарзі перелічувалося 25 випадків здирств)

В жалуваній грамоті від 28 жовтня 1709 р., даній бригадирові слобідських полків Осипову, говорилося, що колишні селяни-кріпаки полковника Перехреста, які передавалися у власність Осипову, свідчили, що «на Йвана Перехрестова работали они: пашню пахали, дрова секли и возили и иную всякую работу работали; а поборов давали ему на всякий год по 12 рублей (82 двора крестьянских и бобильских с. Лутиц); на 703 год вместо денег дали они ему 50 четв. ржи яа орехов 25 четв; да жены их дают со всякого двора по мотку ниток, да по гусю, да по курице русской на год»².

В ревізії 1702 р. про селян маєтку Кропоткіна в селі Довжик писалося, що вони хлібом та «прочими поборами не платят, токмо на него, Кропоткина, работают, хлеб сеют, жнут, сено косят и прочие работы р а бота ют»³.

Нарешті, й серед козаків були такі, що мали по кілька кріпаків. Приміром, в таблиці Харківського пол-

¹ Материалы для истории колонизации..., т. I, стор 163.

¹ Филарет, назв, робота, від. II, стор. 157—158.

³ Там же.

13

195

ку за 1722 р. зазначено, що у козаків було 8 дворів закріпачених селян, де жило 24 кріпака чоловічої статі

Духовенство нічим не поступалося перед світськими феодалами у кріпосницькому пригнобленні селян. Наприклад, в Хорошівському жіночому монастирі, заснованому в 1665 р., підлегли йому селяни відбували «послушенство» по два дні на тиждень². В Аркадіївській пустині, в Троїцькій слобідці підлегли селяни гатили греблю для млина, косили сіно теж по два дні на тиждень³. В селі Монастирському селяни відбували панщину Троїцькому монастиреві по три дні на тиждень. Кріпаки Зміївського монастиря працювали на монастирському полі, виробляли кахлі та цеглу на цегельні, варили пиво на броварні і т. п.

І монастирське і церковне духовенство вело своє господарство руками селян-кріпаків. Сільські попи використовували у власному господарстві на кабальних умовах своїх же парафіян. Більш крупне духовенство мало у своїй власності землі і кріпаків, і порядки в їхніх маєтках були не менш суворими, ніж у світських феодалів.

У кожному монастирі Слобожанщини були, як ми бачили, сотні, а нерідко й тисячі селян-кріпаків. І все монастирське добре організоване господарство підтримувалося в порядку і багатіло завдяки напруженій праці кріпаків. У другій половині XVIII ст. так само, як це було заведено у світських феодалів, монастирські кріпаки ходили на панщину, тобто працювали на свій монастир, по 4—5 днів на тиждень.

Закінчуючи коротке висвітлення на окремих фактах питання про кріпосницький характер господарств козацьких старшин, російських дворян, монастирів та білого духовенства на Слобожанщині в XVII—XVIII ст. ст., наведемо для повноти картини деякі відомості з таблиця Харківського полку 1722 р, про кількість наявних на території полку кріпаків. Як видно з цього документа, у генерала Дашкова був 681 двір селян-кріпаків, а в

¹ Матеріали для історії колонізації..., т. 1, стор. 196.

² Там же, стор. 210.

³ Там же, т. I, стор. 213.

⁴ Там же, стор. 227.

196

них ревізьких душ, тобто людей чоловічої статі, 1797 чоловік, у поручика Кропоткіна відповідно 308 дворів і 1884 чол., у ротмістра Дуніна — 220 дворів і 1141 чол., у полковника Квітки — 171 двір і 986 чол., у полковника Шидловського — 156 дворів і 775 чол., у полкового судді Квітки — 117 дворів і 479 чол., у полкового обозного Ковалевського — 65 дворів і 397 чол., у полкового осавула Рубана — 62 двори і 344 чол., у бригадира Осипова — 40 дворів і 223 чол., у ротмістра Стамбула — 27 дворів і 223 чол., у полковника Абази — 22 двори і 83 чол., у полковниці Куликовської — 60 дворів і 210 чол., у городничого Голуховича — 23 двори і 141 чол., у Донця — 13 дворів і 63 чол., у сотників цього полку — 230 дворів і 1078 чол., у підпрапорних — 127 дворів і 602 чол. Крім того, монастирі і вище духовенство на території Харківського полку в 1722 р. володіли 116 дворами селян-кріпаків і 511 ревізькими душами, сільські попи — 27 дворами і 156 кріпаками чоловічої статі

Кріпосницьке господарство на Слобідській Україні у XVIII ст. поступово ширилося і зростало, тобто закріпачувалася все більша кількість селянсько-козацьких мас, тяжчим ставало їх пригноблення. Селян-кріпаків все більше обтяжували вимогами виконувати найрізноманітніші натуральні і трудові повинності. В міру того, як кріпосники посилювали експлуатацію мас, царський уряд законодавством закріплював це гноблення. Тут до речі буде відзначити це хоча б коротко.

Указами про заборону переходу селян і кріпаків з одного полку до другого і т. п. в 1734, 1736, 1738, 1748, 1749, 1765 та в інших роках кріпосництво не запроваджувалося; ними закріплювалися в основному ті відносини, які встановлені були всякими кабальними заходами старшин і поміщиків. Крім того, ці укази сприяли поширенню закріпачення на нові верстви залежних селян. Указом 1783 р. юридично було остаточно оформлено кріпосництво на Слобожанщині.

Таким чином, на Слобідській Україні закріпачення селянства виникло в основному так само, як і по всій

і Матеріали для історії колонізації..., т. 1, стор. 196—197.

191

країні, як і в інших країнах. Прб це К. Маркс писав: «Там, де існувала панщина, вона рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини» .

Про зростаюче гноблення селянсько-козацьких мас з початку XVIII ст. свідчать численні документи полкових та інших установ ².

Це, звичайно, затримувало розвиток спеціалізації виробництва, гальмувало поширення суспільного поділу праці. Отже, справжні будівники народного господарства країни — селянсько-козацькі трудящі маси — повинні були виявляти величезну ініціативу, надзвичайну винахідливість і гнучкість, щоб, незважаючи на гніт феодалізму і кріпосництва, дедалі поліпшувати господарство, вести його вперед. Іноді це вдавалося робити з трохи більшим успіхом, якщо уряд намагався вжити ділових заходів, спрямованих на розвиток господарства країни. В той час у надрах кріпосницького ладу Слобожанщини, як і всієї країни, вже почався процес розкладу, все частіше з'являлися елементи капіталістичних відносин.

У вітчизняній історичній літературі невірно відображені наслідки соціально-економічних змін на Слобожанщині. І. С. Аксаков, говорячи, зокрема, про участь козацтва в торгівлі, намагався переконати, що «козак не став купцем, і торгівля його

обмежилася продажем сільських виробів, здобутку власної праці, власного жнитва, ручного домашнього ремесла». Д. І. Багалій, підтримуючи цей погляд і силкуючись довести безбуржуазність українського народу, твердив, що промислово-торговельні справи на Слобожанщині фактично були в руках російських купців. Але в дійсності було не так. Поряд з російським зростало на Слобожанщині й українське купецтво, частково з чумаків, які сотнями пудів возили сіль в Слобожанщину, Україну і Росію, як це було показано вище. Крім російських купців, по містах і селах було немало «доморощених» прасолів, які скуповували і продавали на ринку великі партії шерсті

¹ К. М а р к с, Капітал, т. I, 1952, стор. 236.

[†] Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 4, 200.

та ін. Відомі ймення десятків таких крупних купців, як А. Д. Скрипник, І. Т. Ващенко, І. Г. Решетько та ін.

Відомо також, що багато козаків прагнуло вийти в купці та ремісники-промисловці. Такі прагнення особливо проявлялися в другій половині XVIII ст. І треба сказати, що вони знаходили певну підтримку в урядових колах, чого аж ніяк не зустрічали українці Придніпров'я у польських магнатів.

Збереглися, наприклад, відомості про те, що генералгубернатор Чертков одержав від значної групи слобожан прохання, щоб їм дозволили записатися до купецьких гільдій і міщан. З цього приводу 12 березня 1783 р. Чертков писав урядові: «Купеческая торговля, состоящая донныне в руках немногих и то более иногородных великорусских купцов, записавшихся в здешнее ж купечество, падет тем преимущественнее на природных страны сея обитателей, какие, восчувствовав свои прибитки, тем более к прилежанию ее в цветущее состояние поощрения восчувствуют».

З списку слобожан, які хотіли перейти в купецтво та міщанство Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма, Лебедина, Богодухова, Валок та інших міст, ми бачимо, що висловили бажання записатися в купецтво однодворців — 40, військових обивателів, тобто козаків,—112 чоловік; крім того, просили дозволу перейти в міщани 2645 козаків. Документальні дані свідчать, що уряд задовольняв такі прохання.

З офіціальних відомостей про склад населення в Харківському намісництві за матеріалами ревізії 1782 р. (без Острогозької провінції) бачимо, що в цьому намісництві було: купців — 308, міщан — 7620, військових обивателів привілейованих ²—128 502, без привілеїв— 7949; підданих черкас власницьких, тобто українців-кріпаків,— 185 710; «экономических» — 7655, невідомого стану — 225, двірцевих— 1106, виморочних— 757, описаних банком — 104, однодворців — 37 902, поміщицьких селян — 10 421, циган — 488,

¹ ЦГАДА, розр. XVI, спр. 1002, арк. 5, стор. 2.

⁸ За привілеями, вони мали право безподатково гнати і продавати горілку. розкольників з чугуївських козаків — 41 чоловік. Всього налічувалося 388 842 жителі чоловічої статі.

Ми не вдаємося в пояснення різниці між підданими черкасами, «экономическими», поміщицькими селянами та іншими групами,— всі вони, по суті, були кріпаками. Зауважимо тільки, що, коли врахувати купців, міщан, військових обивателів — привілейованих і непривілейованих, однодворців, циган і розкольників, яких разом налічувалося тоді 182 810 чоловік, то виявиться, що кріпаків було 206 032 душі чоловічої статі, тобто закріпачені становили понад половину всього раселення Слобожанщини.

Якщо останні дані свідчать про зростання закріпачення, то поряд з тим спостерігалися факти й іншого характеру: в 1782 р. по містах Слобожанщини налічувалося 308 купців і 7620 міщан, які в основному займалися ремеслами; через

чотири роки купців стало 507, а міщан-ремісників — 8827 чоловік². Отже, економічні й соціальні риси міст Слобожанщини досить помітно змінювалися. Якщо в XVII ст. козаки і міщани Харкова, Охтирки, Сум та інших міст, тобто майже всі міські жителі, в основному займалися землеробством, то під кінець XVIII ст. близько половини міського населення стали ремісниками або торговцями.

Істотні зміни, хоч і повільно, відбувалися також і в поміщицько-кріпосницьких господарствах Слобожанщини. Про це свідчать, зокрема, такі факти; в кріпосницькому господарстві Зміївського монастиря появляється 10 найнятих слуг³, у маєтку, який належав Харківському собору, працювало 19 наймитів⁴; в місті Харкові, поряд з поміщицько-кріпосницькими цегельнями, виникло 4 цегельні, які користувалися вільнонайманою працею⁵. Тут до речі буде навести слова В. І. Леніна про те, що «у питанні про розвиток капіталізму мабуть чи не найбільше значення має ступінь

¹ ЦГЛДА, розр XVI, 1782—1787 рр., сп.р. №1000, ч. I, арк. 25.

² Там же, арк. 788.

³ Матеріали для истории колонизации..., т. I, стор. 176.

⁴ Ф и л а р е і, назв, робота, від. II, стор. 16—17.

⁵ Д. И. Багалеи и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет, т. 1, стор. 235.
200

поширення найманої праці». Звичайно, подібних до наведених фактів у XVIII ст. ми зустрічаємо небагато, однак з кожним десятиріччям вони все частішають. Ці факти до певної міри свідчать про те, що на Слобожанщині, як і по всій країні, почався розклад кріпосництва.

Поряд з культурою матеріальною — всіма галузями господарства Слобожанщини, що зростали і розвивалися в тісному зв'язку з господарством всієї України і Росії, в нерозривному зв'язку з культурою російського народу розвивалася і духовна культура населення Слобідської України.

Українські переселенці, так само як і російські, ідучи на Слобожанщину, несли з собою традиції стародавньої руської культури, збагачені дальшими поколіннями. Хоч тривалий воєнний стан, потреба витратити багато сил на збройний захист від постійних нападів турецько-татарських загарбників дуже несприятливо відбивалися на культурному розвитку Слобожанщини, проте не могли його спинити. Могутність Російської держави, важливі реформи уряду Петра I в значній мірі сприяли піднесенню культури не тільки в Росії, але й на Україні, в тому числі й на Слобожанщині. Особливо плідотворну роль у розвитку культури в другій половині XVIII ст. відіграла діяльність М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева, М. І. Новікова, зростання шкільної сітки та бібліотек, відкриття університету в Росії.

Українська культура, як і російська, у висвітлюваний період складалася з двох культур — культури пануючого феодального класу і культури народу, що виражала інтереси і прагнення народних мас.

З часів масового заселення Слобожанщини тут в ряді міст при церквах створюються школи. Про першу таку школу в Охтирці до нас дійшли відомості від 1675 р. Є також повідомлення, що в 1700 р. існували школи в містечках Боромлі і Тростянці. За даними перепису Хрущова, в 1732 р. на Слобожанщині налічу-

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 3, стор. 500.

201

валося 131 церковно-приходська школа ..3 них в Сумському полку було 48 шкіл, в Ізюмському — 35, в Охтирському — 28, у Харківському — 20. У Сумському полку було шкіл: в Межиріччі — 7, в Сумах — 5; в Білопідлі, Лебедині та Будниках — по 4; в Павлівні, Ворожбі, Шпилівці, Річках, Рясному, Штепівці, Гринцові, Голубівці, Лупенівці, Бишкіні та в ін. — по одній. В Ізюмському полку: в Ізюмі — 5, в Печенігах

— 3, в Балаклії і Купянці — по 2; в Співаківці, Савинцях, Лимані, Зміїві, Костянтинівні, Водяному, Мохначі, Протопопівці, Височинівці, Геніївці, Шолудківці, Сенькові, Пристїні, Радківні, Цареборисові, Торі, Студенках, Боликлеєві, Нижнім Бурлуці, Шиповатій, Бурнуках, Комарівці та Дворічній—по одній школі. В Охтирському полку: в Охтирці — 4; в Коломаку і Краснокутському — по 2; в Тростянці, Камінці, Богодухові, Білках, Кириківці, Жигайлівці, Ясенівці, Новій Рябині, Матвіївні, Яблучному, Олексіївському, Купевасі, Каплунівці, Губарівці, Огородному, Казіївці та Микитівні — по одній школі; у Харківському полку: в Харкові — 4; в Соколовій, Перекопі, Липнях, Хорошеві, Валках, Дергачах, Пісочині, Хотомлі, Золочеві, Одренках, Довжику, Рогозянці, Старій Водолазі, Веселому, Новій Водолазі та в Малій Водолазі — по одній школі.

Якщо порівняти кількість шкіл з кількістю населення, то в 1732 р. на Слобожанщині, при населенні 306 112 чоловік, одна школа припадала на 2455 чоловік.

Учителями в церковних школах були дяки, яких у згаданому переписі налічується 372 чоловіка. В цих школах училися діти козаків, багатих селян, міщан і духовенства. За даними зазначеного перепису налічувалося учнів: в школах Сумського полку— 115, Ізюмського — 118, Охтирського — 67, Харківського — 66 дітей. Ці дані слід вважати за неточні, зокрема в них відсутні відомості з Острогозького полку. В той же час ми бачимо, що ці дані невеликі. Однак, як на ті часи, ці показники все ж таки були значними.

Церковні школи були трикласні, тобто з трирічним

¹ Матеріали для исторни колонизации..., т. I, стор. 204—276. Текст перепису не має кінця, не вистачає відомостей по Остро-гозькому полку.

202

курсом навчання. В першому класі дітей навчали читанню по букварю, в другому — письму та читанню часослова, в третьому учні вдосконалювалися в письмі та читанні псалтиря. Класні вправи з письма виконувалися крейдою на дошці або чорнилами на папері. Вправи з читання проводилися вголос. Школярів учили також співати. Ці школи давали елементарні знання та вміння читати й писати, що на той час безумовно мало позитивне значення.

На жаль, ми не маємо відомостей про долю цієї шкільної сітки в другій половині XVIII ст. У зв'язку з дальшим закріпаченням козацтва і селянства кількість початкових шкіл з кожним роком зменшувалась, хоч число середніх учбових закладів, як побачимо далі, зростало.

В 1726 р. з Белгорода в Харків була переведена архієрейська школа, яка незабаром була перетворена в Харківський колегіум. Він працював при Покровському монастирі, який в основному утримувався на кошти належних йому кріпосницьких маєтків. Колегіум став центром освіти на Слобожанщині і одним із важливих учбових закладів країни. В 1727—1770 рр. в ньому налічувалося 420—440 учнів, а в 1780—1790 рр. — 500—550.

В перші десятиріччя з часу заснування колегіуму в ньому вчилися в основному діти духовенства: сільських попів, дияконів, дяків. Але уже в 1770 р. діти світських батьків становили тут 12% загального числа учнів.

Учбові програми колегіуму з середини XVIII ст. розширюються. Якщо спочатку в колегіумі викладалися граматики і синтаксис російської мови, піїтика, риторика, філософія, богослов'я, історія, грецька і латинська мови, то вже в 30-х роках серед навчальних предметів з'являються малювання, французька і німецька мови. Згодом учбові програми ще більш розширюються: запроваджується викладання природознавства. Однак навчання тоді мало схоластичний характер, що перешкоджало

загальному розвитку і успішності учнів. І все ж ця школа в тогочасних умовах приносила користь.

З Харківського колегіуму вийшло немало відомих діячів науки і літератури— письменник М. І. Гнедич, російський історик М. І. Каченовський, перший російський клініцист проф. Г. І. Базилевич, проф. Є. О. Мухін та ін.

У другій половині XVIII ст. культурний рівень населення Слобожанщини настільки зріс, що молодь стала виявляти прагнення здобути вищу освіту, виник також попит на кадри вищої кваліфікації. Це знайшло своє відображення у виступі в 1767 р. групи дворян Сумського повіту, які звернулися до уряду з проханням відкрити університет в Сумах. Подібні спроби були зроблені в 1784 р. в Катеринославі, а через два роки — в Чернігові. Однак відкриття університету в той час було справою нелегкою. Передусім цьому перешкоджав кріпосницький лад, який панував у країні, а крім того — брак професорських кадрів. Це особливо позначилося на відкритті та діяльності Московського університету. Отже прохання передової громадськості на Україні лишалося невиконаним до початку XIX ст.

У зв'язку з вимогами життя уряд був змушений погодитися на відкриття у країні шкіл середнього типу. Ще в 1765 р. уряд Катерини II указав на необхідність відкрити казенне училище в Харкові. В канцелярії Слобідсько-Української губернії були розроблені відповідні проекти, які сенат затвердив в 1767 р. Казенне училище, під назвою додаткових класів, було відкрите при колегіумі. Нове училище було призначене насамперед для виховання дворянських дітей. Діти дрібнопомісних дворян вчилися на казенний кошт. Багаті поміщики вносили за навчання своїх синів певну плату. В цьому училищі викладалися: математика, геометрія, малювання і креслення, геодезія, артилерія, російська, французька і німецька мови. Через 5 років було запроваджене викладання вокальної та інструментальної музики. У 80-х роках програму навчання ще трохи розширили: крім указаних вище предметів, стали викладати також фортифікацію, історію і географію².

¹ Календар на 1809 р., стор. 61, 64, 70, 72, 74, 75.

² Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет..., стор. 408.

204

В перші роки навчання в училищі, крім слухачів колегіуму, було близько 100 учнів, в 1773 р.—125, в 1785 р.—237, в 1795 р.—261 учень. Спочатку вчилися тут переважно діти дворян, але з кожним роком в училище все більше вступало купецьких синів та дітей ремісників, які вносили за навчання окрему плату. В 1785 р. серед 237 учнів казенного училища було 120 дворян, 50 дітей духовенства та 86 дітей купців, ремісників, чиновників. В 1796 р. число учнів збільшилося до 261; серед них 144 — діти дворян, а 117 — діти купців, ремісників і духовенства. Таким чином, соціальноекономічні зміни в країні позначалися й на складі учнів: в школу все більше проникало буржуазних елементів. Траплялося, що після довгих клопотань в училище приймали і синів військових обивателів, тобто колишніх козаків, та декого з багатих селян. Наприклад, в клас малювання був прийнятий син одного з таких лебединських жителів Лукьянов, який згодом став живописцем, та інші.

Тимчасом розвиток народного господарства вимагав все більшої кількості добре грамотних людей. Це примусило уряд спеціально зайнятися шкільним питанням. В 1788 р. вирішено було відкрити в губернських містах головні народні училища, а в менших — малі народні училища. Згідно з цим рішенням, в Харкові теж було відкрите головне народне училище; незабаром почали працювати й малі народні училища в Харкові, Сумах, Охтирці, Ізюмі. Головне училище будувалося й утримувалося на місцеві кошти: на потреби його так званий «приказ общественного призрения» щороку

мав видавати 909 крб. Крім того, намісництво асигнувало з місцевих доходів 2090 крб. та харків'яни зібрали і внесли на відкриття училища 471 крб.

Для училища на казенний кошт привезли з Петербурга підручники з арифметики, граматики, природознавства, географії, історії, букварі, посібник для чистописання, книга служби людини. Звідти ж були надіслані наочно-допоміжні приладдя: географічні карти, архітектурні рисунки, геометричні тіла, чучела тварин і птахів, готувальні, камера-обскура і т. п. — всього на 791 крб. Крім того, з столиці були направлені в Харків

205

чотири досвідчені вчителі: С. Туранський (математик), І. Єфєбовський (історик), -Г. Одинцов і П. Вакуловський (викладачі мови).

Відкриття головного народного училища в Харкові наочно показує, як у процесі загального розвитку шкільної справи в країні за допомогою Росії ширилася освіта й на Слобожанщині.

В 1798 р. головне, мале і казенне училища Харкова були об'єднані в одне Головне народне училище. Це було зроблено для того, щоб об'єднати їх матеріальну базу, учительські кадри і т. д. В 1779 р. в Харківському головному народному училищі вчилася 382 учня; серед них 142 — діти дворян, 240 — діти ремісників, чиновників і духовенства. На початку ХІХ ст. головне училище було перейменоване в Першу харківську гімназію.

Надіслання з Петербурга підручників та учбового наочного приладдя для Харківського головного народного училища не було одиничним фактом. Коли в Харкові з Белгородської архієрейської школи був утворений колегіум, в цей колегіум була завезена велика і коштовна, як на той час, бібліотека, в основному з російських видань. Ця бібліотека безперервно поповнювалася новими книгами й часописами з Києва і Львова, але найбільше творами російських авторів, виданими в Москві та Петербурзі. Коли відкрилося казенне училище, для нього з Москви й Петербурга привезли щось до тисячі різних підручників. Серед них були: російська граматика і риторика Ломоносова, основи математики Муравйова, геометрія і тригонометрія Румовського, підручники Анічкова, кілька томів «Трудов Вольного зкономического общества» і т. д.

З Москви надійшло 200 аспідних дощок з грифелями, 25 різних геометричних приладь, 50 великих малюнків з зображеннями рук, ніг і людських постатей, а також багато іншого наочного приладдя. Слід відзначити, що Російська Академія наук і Московський університет багато допомагали поширенню освіти на Слобожанщині і обміну досвідом, систематично і безплатно

¹ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет..., т. 1, стор. 427—429.

206

надсилаючи свої видання в бібліотеки Харківського колегіуму, казенного училища і головного народного училища.

Про таку допомогу академії та Московського університету свідчать багато документів, які зберігаються в Харківському історичному архіві стародавніх актів. З листування про поширення на Слобожанщині книг, виданих Московським університетом і «Вольним зкономическим обществом», видно, що їх наукові праці розповсюджувались на Харківщині в значній кількості.

З листування друкарні Московського університету ми довідуємося, що сюди надсилалося багато видань цієї друкарні. Серед них були буквар, підручник з арифметики Анічкова, «Риторика», «Судебник Йвана ІІІ», книги з російської історії Татіщева і Ломоносова, байки М. Хераскова, байки Майнова, збірник російських

прислів'їв та багато інших .

Про плідотворні турботи прогресивних кіл російського суспільства в справі розвитку Слобожанщини свідчить лист президента «Вольного Зкономического Общества» в канцелярію Слобідсько-Української губернії. «Учрежденное в Санктієтербурге Вольное Зкономическое Обіцество, — говорилося в листі, — почитаєт главным своим предметом изыскивать удобнейшие ередства к приведенню сельского в Российской империи домостроительства в лучшее состояние и прсподавать сельсини жителям полезные в том наставлений. В таком намерении издало оно уже в свет 25 частей трудов своих, из коих каждая часть продается за весьма малую цену. А именно по 30 копеек»².

В книгах «Вольного зкономического общества» давалися поради, як краще обробляти землю, поліпшувати сільськогосподарські культури, скотарство та ін., що безумовно відіграло прогресивну роль.

Слід відзначити, що бібліотечки з кількох десятків підручників, церковних книг та творів іншого змісту були по всіх церквах Слобідської України.

Цікава картина виявляється, якщо простежити місця

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 407, арк. 18— 19, 199—201 та інші.

² Там же, ф. 399, спр. 1226, арк. 1.

207

видань цієї літератури. Так, у бібліотеці харківського Покровського монастиря налічувалося 72 книги. З них 46 випущені у світ московськими друкарнями (в тому числі: «Уложение» 1649 року, «Евангелие учительное», «Ефрема Сирина поучение», «Симфония на послання», «Апокалипсис», «Прощица Питирима» і т п); 6 книг— київського видання; 2 книги, надруковані в Острозі, по одній книзі, виданій в Чернігові і Петербурзі . В Курязькому монастирі було 67 книг, в тому числі — 44 — з Москви, 13 — з Києва, 5 — з Львова, 3 — з Петербурга і 1 — з Чернігова².

Як бачимо, в місцевих монастирських і церковних бібліотечках найбільше було книг московського видання. Лише подекуди переважали київські видання. Так, наприклад, у бібліотечці Сумського монастиря всього була 61 книга; з них 28 надруковані в Києві, 22 — в Москві, 4 — у Львові, стільки ж — у Чернігові,

² — у Вільно, 1 — в Острозі³.

Наведені цифри показують, що основну частішу літератури давала Росія, зокрема Москва. В ті часи це зовсім не було наслідком комерційної конкуренції, а посиленням сприянням справі культурного розвитку Слобожанщини. Друкарні Академії наук, університету та інші друкарні Москви й Петербурга мали більшу потужність, ніж Київська і Львівська друкарні, тому вони й більше книжок надсилали на Слобожанщину.

В другій половині XVIII ст. в культурному житті Слобожанщини сталася видатна подія: в Харкові був відкритий перший театр. Як пише Г. Ф. Квітка в одному

з своїх оповідань, цей театр почав працювати в 1780 р. Організатором його був відставний артист Петербурзького театру Іваницький. Він набрав з харківської молоді трупу, до складу якої ввійшло 20 чиновників і учнів казенного училища; серед них було й кілька жінок. Вистави оформлялися як балети та дивертисменти. Найкращою балериною була дочка одного харківського маляра. Невідомо, в якому саме приміщенні молоді

¹ Ф и л а р е т, назв робота, від. I, стор. 45—48.

² Там же, стор. 63—68.

³ Там же, стор. 165—166.

208

аматори виступали з концертами. Невідома і доля цієї трупи.

Трохи пізніше — в 1791 р. — був відкритий у Харкові новий театр. Вистави він давав у дерев'яному залі, добудованому до головного корпусу університету. Сцену, декорації та інше обладнання для театру робив майстер-художник Л. С. Захаржевський. Труппа була створена з учнів казенного училища та чиновників харківського намісництва. Довгий час не було в трупі жінок. Г. Ф. Квітка розповідає, що на запрошення виступити в театрі акторкою на сцені харків'янки з жахом відповідали: «Боже мене борони бути акторкою!» «З нуждою зароблятиму на шматок хліба, а на безслав'я не піду». Тому протягом довгого часу жіночі ролі в театрі виконували загримовані хлопці — учні казенного училища.

В театрі грав оркестр того ж казенного училища; диригував оркестром учитель Максим Прохорович Концевич.

Першою виставою була комедія Княжніна «Без обеду домой еду». Спектакль відбувся в перший день так званого Успенського ярмарку і пройшов з успіхом.

Незабаром в Харківський театр вступив любитель театрального мистецтва, колишній сержант Орловської губернської роти Дмитро Москвичов; свою дружину Єлизавету він теж залучив на сцену. Через деякий час до молодих любителів театру приєднався колишній придворний актор Константинов, що приїхав у Харків. Так поступово склалася харківська група артистів, в якій налічувалося 6 чоловіків і 3 жінки. Цей театр працював до 1796 р. Вистави проходили з великим успіхом. В репертуарі були переважно комедії Княжніна — «Сбитенщик», «Хвастун», «Без обеду домой еду», Сумарокова — «Костюм», «Скупой»; Фонвізіна — «Недоросль», Вєрьовкіна — «Так и должно» та ін. Ставилися і деякі твори Вольтера.

Слід відзначити, що харківські театри в основному показували глядачам комедії російських письменників та опери російських композиторів, тобто відображали

¹ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова..., т. I, стор. 481.

14. 4-52.!

209

переважно російську дійсність. У песах висміювалися пороки, властиві пануючим класам. Харківський театр з самого початку тримався принципів російського театру Волкова.

З невідомих причин в кінці 1796 р. театр був закритий, його приміщення в університетському дворі розібране, артисти розіхалися по інших містах. Однак поштовх до розвитку театральної справи в Харкові був зроблений, і це незабаром дало плідотворні результати.

На Слобожанщині мала місце спроба створення літературного гуртка. В 60-х роках XVIII ст. відомий архітектор Сумщини Л. Паліцин організував такий гурток з освічених дворян. Гурток час від часу збирався в будинку самого організатора в селі Полівці. На зборах читалися реферати на літературні теми, обговорювалися нові друковані твори російських письменників. Цей гурток іноді відвідував Г. С. Сковорода. Учасники гуртка поставили питання про відкриття університету на Слобожанщині. До нашого часу не дійшли літературні твори членів цього гуртка, проте можна сказати, що Слобожанщина зробила свій внесок у справу розвитку української літератури і народної творчості.

Одним з ранніх проявів літературного життя на Слобожанщині є книжка Орновського. Автор, ймовірно, був переселенцем з Задніпров'я; він добре знав польську мову і був у близьких стосунках з харківським та ізюмським полковником Г. Донцем. Прагнучи запобігти ласки у полковника, Орновський присвятив йому панегірик, що був надрукований у Києві в 1705 р. Цей твір є типовим вираженням ідеології класу феодалів. Г. Донець з козаків вибився в полковники і став крупним феодалом. Приєднавшись до касти старшин, він всіляко відмежовувався від козацтва.

Плазуючи перед полковником, Орновський у своїй книзі намагався довести, що Донці походять не з простих козаків, а з старовинного польського шляхетського роду.

Відомі ще декілька панегіриків, авторами яких були вчителі і учні Харківського колегіуму. Так, в 1727 р. вчитель-ритор колегіуму Філіппович написав панегірик

Біографія Орновського невідома.

210

главі церкви на Слобожанщині Тихорському, розсипаючись в похвалах за його участь в заснуванні колегіуму. В 1739 р. професор філософії колегіуму С. Вітинський написав панегірик цариці Анні Іванівні з нагоди здобуття російськими військами перемоги над Туреччиною.

Певним позитивним явищем в культурному житті Слобожанщини була творчість Семена КлимовськогоКлимова, який жив у першій чверті XVIII ст. Він був рядовим козаком Харківського полку, але користувався великою популярністю і пошаною серед козацтва, як красномовний оповідач, вдумливий порадник і автор кількох патріотичних творів. Про Климовського говорили, що він «не менее семи греческих мудрецов был славен и почетен между его собратьями казахами»

Климовський написав віршами і прозою ряд творів. З них відомі: «О великодушии и правде», «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их», «О смиреннии высочайших». Йому приписують прозові твори: «О дивных всероссийского монарха (Петра I) делах», «О пришествии короля шведского Карла XII внутрь Украины и об измене Мазепы» та вірші, на слова яких створено дуже популярні на Слобожанщині як і на всій Україні пісні — «Не хочу я нікого, тільки тебе одного», «їхав козак за Дунай».

У творі «О пришествии короля шведского Карла XII внутрь Украины и об измене Мазепы», автор виступає як поборник єдності українського і російського народів. Він висловлює обурення проти зухвалих загарбницьких спроб шведського короля і зрадника Мазепи, проти їх чорних планів.

У творах «О дивных всероссийского монарха делах» і «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их» показана діяльність Петра I. Високо оцінюючи реформи російського царя, Климовський в той же час не плазує перед монархом, а закликає його не зловживати своєю владою.

В передмові до видання творів Климовського В. І. Срезневський справедливо зауважив, що «в протилежність звичайному раболіпному тону південно-русь-

¹ «Пантеон российских авторов», вид. П. П. Бекетова, СПб, 1801.

14

211

ких віршів XVIII ст. твори Климова являють зовсім інше. Описуючи особливості, необхідні для монарха, доброчесності, йому властиві, та восхваляючи ці доброчесності, автор далекий і від похвал монархам взагалі і від прославлення того, кому він підносить свою книгу» .

Турботою про долю пригноблених мас перейняті поезії «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их» і «О смиреннии высочайших». Автор їх вважав, що доля народних мас залежить від царя, який мусить бути їм батьком добрим, дбайливим, а насамперед— справедливим. За виразом письменника, правда має бути душею царя. Подібно до того, як тіло без душі «недействительно, мертво есть и гнило», так і цар без правди «есть мертвый, недействительный»². Вимагаючи від царя правосуддя, С. Климовський писав: «Лучше в нищих с правдою глад и хлад терпети, нежели, царем бив, правди не имети»³.

Але цар, на думку козака-письменника, має бути не тільки правдивим, добрим до людей, а й суворим до тих, хто чинить утиски народу,— таких гнобителів треба страчувати. Цар, який не захищає пригноблених від гнобителів, «зря народ стениящий,

сей властелин не есть сггец о детях болящий». Вказуючи цареві на його великі обовязки, С. Климовський нагадував, що царське становище — тимчасове:

Ныне глава в короне блистает, утро червню пищу смерть сию представляет; днесь в порфире, утро во тьме трупом обпечений, вместо золотой одежды всяк привознесеный, днесь славою аки пламень возносится горе, утро яко же мала искра гаснет вскоре; днесь престал яко солнце славою блистает, утро бура смертна тот на прах разбивает⁴.

Ці два вірши рукописною книжкою було подаровано Петрові І. Невідомо, як реагував Петро І на нраво-

¹ В. И. Срезневский. Климовскпй-Климов. «Казах стихотворец» и два его сочинения. Х., 1905, стор. 4.

² Там же, стор. 23.

Там же, стор 24.

⁴ Там же, стор. 37—38.

212

С. Климовський.

учення Климовського, можна сказати лише, що ця книжечка зберігалася в імператорській бібліотеці.

Таким чином, Климовський, як син народу, у своїй творчості певною мірою відбивав інтереси народних мас. Очевидно, у звязку з тим, що в творах Климовського так чи інакше зачіпалися соціальні питання, їх було надруковано аж в ХІХ ст.

На Слобожанщині довгий час проживав відомий український філософ і письменник Г. С. Сковорода. Він народився в 1722 р. в сімі небагатого козака в селі Чернухах на Лубенщині. В 1739—1740 рр. Сковорода вчився в Київській Могилянській академії і виявив великі здібності у навчанні. Однак незабаром його було взято до Петербурзької придворної хорової капели. Та молодого філософа не вабило порівняно безтурботне життя придворного співака. Пославшись на хворобу, Сковорода звільнився з хору і в

1744 р. повернувся до академії.

Восени 1750 р. з невідомих причин Сковорода залишив академію. Він в той час був високоосвіченою людиною, знав досконало не тільки вітчизняні мови — українську і російську, а й старогрецьку, латинську і німецьку.

З 1751 р. Г. С. Сковорода служив при російському послі Вишневському у Відні та подорожував по закордонних містах. Повернувшись приблизно через три роки на батьківщину, він став викладачем піітики в Переяславському колегіумі. При викладанні цього предмета Сковорода користувався власним твором «Рассуждение о поэзии и руководство к оной новым образом». Відкидаючи принципи складання «силлабического» вірша, він поклав в основу свого посібника теорію Ломоносова, Тредьяковського, Сумарокова про «силлабо-тонический» вірш. В процесі навчання Сковорода старався розвинути в учнів замість догматизму свідому ініціативу в оволодінні знаннями. Довідавшись про таку методику і цілеспрямованість викладання основ поезії, вище духовенство зажадало щоб Сковорода спалив свій посібник і почав вчити учнів старим

215

принципам поезії. Він відмовився виконати вимогу начальства і за це був вигнаний з училища .

Деякий час Г. С. Сковорода був вихователем дітей у одного з поміщиків на Полтавщині. В 1758 р. на таку ж посаду він приїхав до одного поміщика в Харків. В тому ж році Сковорода став викладачем катехізису в Харківському колегіумі. У вступній лекції він говорив: «Любезныи ученикы, не бойтеся, поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого лице не могли вы за ужасом смотреть на фавйра»². Адміністрація колегіуму, помітивши, що Сковорода закликає своїх учнів до критичного мислення і до протесту проти насильства, відсторонила філософа від занять³.

Духовенство боялося талановитості і вільнодумства Сковорода і намагалося одягнути його в рясу, взяти в церковні лещата, відірвати від народу. Ще під час перебування філософа в Київській академії духовенство запропонувало йому посаду попа. Сковорода відкинув цю пропозицію. В кінці 50-х років XVIII ст. белгородський єпископ Іоасаф запропонував Сковороді стати монахом, обіцяючи йому вищий духовний сан. Філософ, відмовляючись збільшити собою кількість духовенства, яке він презирливо називав «фарисеями», сказав: «Еште жирно, пейте сладко, одевайтесь мягко и монашествуйте»⁴. В 1764 р., коли Сковорода був у Києві, до нього звернулася група монахів Печерської лаври з такими словами: «Нам известны твои таланты, святая Лавра примет тя, аки мати свое чадо, ти будешь столб церкви и украшение обители», на що філософ відповів: «Я столботворения умножить собою не хочу, довольно и вас, столбов неотесанных»⁵.

Майже тридцять останніх років свого життя Сковорода безперервно мандрував по Україні та Росії, довгий час перебував на Слобожанщині—був у Харкові, Ізюмі, Сумах, Острогозьку та в інших містах і селах.

¹ Г. С. С к о в о р о д а. Собрание сочинений, 1912, т. 1, стор. 4. ⁵ Г. С. Сковорода. Сочинения, 1894, стор. 178.

³ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр 413.

¹ Г. С. С к о в о р о д а. Собрание сочинений, 1912, т. 1, стор. 12. Там же, стор. 23.

...

Г. С. Сковорода.

Сковорода завжди знаходив про що сердечно поговорити з людьми і всіх приваблював своїми бесідами. Особливо любив бути серед селян та міських трудівників. Всюди він проповідував свої погляди, особливу увагу звертаючи на необхідність ширити освіту в народі. Помер Г. С. Сковорода 9 листопада 1794 р. в селі Іванівці (тепер Сковородинівка) під Харковом. На надгробному памятнику, за проханням Сковороди, начертана епітафія: «Мир ловил меня, но не поймал». Ці слова означають, що світ кріпосників і церковників не спіймав Сковороди в свої тенета—він залишився народним поетом і філософом.

Г. С. Сковорода був надзвичайно обдарованим українським філософом і письменником XVIII ст. Він написав ряд філософських трактатів, багато віршів, пісень, байок. Серед філософських творів визначними є «Разговор называемый алфавит или букварь мира», «Наркисс» («Узнай себе»), «Разговор дружеский о душевном мире» та ін.

Філософські погляди Сковороди дуже суперечливі. Він писав: «Весь мир состоит из двух натур — одна видимая, а другая невидимая». Отже він вважав, що світ, який людина бачить, який взагалі існує, є лише «зовнішність», або «тінь», внутрішню суть його становить «божественне начало». З ідеалістичних позицій розглядав Г. С. Сковорода і людину. На його думку, людина теж має дві складові частини: зовнішність, або тіло, і внутрішню суть—«божественне начало».

Поряд з тим Сковорода йшов по матеріалістичному шляху слідом за М. Ломоносовим. Він вважав, що існуючий світ ніхто ніколи не створював, що він не має початку і кінця ні в просторі, ні в часі, що існуючий світ являє собою безліч «коперніканських» світів—цей безконечний круговорот вічної матерії.

Погляди Сковороди на соціальні питання знайшли своє відображення в багатьох його творах. Основну увагу і любов письменник приділяв народним масам. В той же час він ненавидів всяких експлуататорів. Про

¹ Г. С. Сковорода. Сочинения, 1894, стор. 185.

219

тих, хто живе чужою працею. Сковорода своєрідно говорить у вірші «Всякому городу»:

Всякому городу нрав и права,
Всяка имеет свой ум голова,
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков...
Петр для чинов углы панские трет.
Федька-ікупец при аршине все лжет.
Тот строит дом свой на новий манер.
Тот все в процентах, пожалуй, поверь..
Тот непрестанно стягает грунта,
Сей иностранны заводит скота.
Те формируют на ловлю собак,
Сих шумит дом от гостей, как кабак...
Строит на свой тон юриста права.
С диспут студенту грешит голова.
Тех беспокоит Венерин Амур.
Всякому голову мучит свой дур.

Звертаючи громадську увагу на ряд соціальних груп, які жили за рахунок трудящих, презирливо зауважуючи, що «всякому голову мучит своїй дур», Сковорода співчутливо говорить про бідування ремісників-трудящих, на чіє невеличке майно часто зазіхають грабіжники:

Плачется горько наиболее..."

Бондарь, кравец, маляр, плотник и скляр.

Ткач кричит: горе, телерь я пропали

Хтось мои цевки и бедра покрал...

Соціальним темам Сковорода присвятив тридцять байок, які він списав у збірничок для свого друга Панаса Кіндратовича Папкова . З листа Сковорода до Пайкова ми довідуємося, що ці байки були написані в різних селах і хуторах навколо Харкова, зокрема 15 — у селі Бабаях в 1774 р.

У своїх байках, як і у філософських трактатах, Сковорода приділяв особливу увагу природним властивостям людини, а також праці. У байках «Бджола і Шершень» та «Зозуля і Дрозд» Сковорода підкре-

¹ Г. С. Сковорода. Сочинения, 1894. «Басаи харьковския».

220

слював свою велику повагу до праці, а тим самим і до працюючих людей. В казці про оленицю і кабана він висміював тих, хто пнувся до великих чинів, не маючи для цього потрібних знань. Письменник вважав, що здібності даються лише природою, разом з тим у байці «Дві курки» він говорив, що досвід, практика відіграють велику роль у розвитку природних властивостей людини. В цих поглядах Сковорода є багато вірного. Однак він часто змішував природні властивості людини з продуктом соціального порядку. Він не розумів того, що людина являє собою не тільки продукт природи і обставин, але що вона є також перетворювачем природи і творцем обставин.

Письменник невірно трактував роль народних мас і вождів у суспільному житті. В байках про голову і тулуб, про вітер і філософа, про брусок і ніж він віддавав перевагу керівним особам, а не народним масам.

У висвітленні соціальних питань Сковорода не пішов далі щирих уболівань про долю трудящих. Він це насмілився закликати маси до боротьби проти експлуататорів

піснях і думках слобожан розповідається про тяжкі переживання людей в час прощання з рідним краєм, про хвилювання, звязані з далекою подорожжю на Слобожанщину, бо люди не знали, що їх чекає в дорозі та на новому місці. В одній пісні цей настрій передано такими словами:

Та не спав я нічку не одну,
Не буду спати ще й другу,
Чогось мені трудно,
На серденьку нудно...¹

І все ж такі нестерпні умови життя на батьківщині під владою панської Польщі, під гнітом іноземних загарбників та «своїх» феодалів змушували людей кидати домівку і йти в далекі краї. Про це так говориться в одній пісні:

Та йдуть люди, поселяни Все з дочками та з синами.
Покидають ґрунти свої,
Преславнії вжитки...²

Переселенці часто вирушали в дорогу напровесні, щоб на новому місці встигнути засіяти ярину, посадити городину, в теплу пору збудувати собі житло. І переселенців хвилювала думка: чи підуть весняні дощі, чи сприятлива буде весна. Ці сподівання відбитовані в пісні:

Та віють вітри все буйнії,
Йдуть дощі все тучнії,
Землю зворушають,
Травою устилають,
А цвітами украшають...³

¹ М С у м ц о в. Слобідсько-українські історичні пісні, К. 1914, стор. 9.

² Там же, стор 8.

³ Там же.

223.

Крім усних оповідань про життя переселенців, слобожани склали багато дум і пісень, присвячених боротьбі з татарами і турками. Були широко відомі на Слобожанщині думи про плач невільників на турецькій каторзі, про втечу трьох братів з неволі турецької — з Азова, думи про Івана Сірка, про Сірчиху та її сина Петра, пісня про Романа Сірка², про Слобідську Гусарію³ та ін.

В думі про втечу трьох братів з неволі турецької— з Азова — розповідається:

Із-під города з-під Азова то не великі тумани
установили.

Як три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,

Із города з Азова з тяжкої неволі У землю християнську до батька, до матері, і до роду утікали.

Два брати кінних,
А третій брат, менший, піша-пішаниця,
За кінними братами уганяє...

Менший брат, ідучи пішки, дуже втомився та попросив, щоб хтось із старших братів підвіз його на своєму коні. Старші брати відмовили йому: коням буде важко і ворожа погоня зможе їх наздогнати. Старші брати дісталися додому, а менший загинув з голоду в дорозі. На розпитування батьків, де третій, найменший брат, старший брат відповів, що не знає, однак середній правду сказав:

., Отець да і мати старшого енна кляне, проклинає,
Із очей зганяє.

Середульшого сина ситить, жалує, поважає,
За гостя приймає...⁴

Так народ у своїй сумній думі ганьбить тих, хто свого брата не підтримує в скрутну хвилину. Народ

¹ Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, стор. 88—93.

² М. С у м ц о в, назв, робота, стор. 13.

² Там же, стор. 15.

⁴ Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, стор. 106—113.

224

закликав до зміцнення братерства і дружби людей у спільній боротьбі проти турецько-татарської небезпеки.

Сповнена глибокого суму також дума про Сірчиху та її сина Петра. В ній розповідається Про переживання жінки-матері в особі мерешанської жінки — дружини відомого запорозького кошового Івана Сірка.

Довго не бачила вона свого чоловіка, двох синів сама вигодувала. Стали вони добрими козаками. Та ось спіткало матір велике горе: надійшла звістка, то старшого сина татари вбили, а біля неї менший син помирав. Старенька Сірчиха

К сирій землі крижем упадає,

Словами промовляє:

Що вже тепер на моїй голові три печалі пробував:

Первая печаль, що я сім год пробувала —

Сірка Івана в очі не видала;

Другая печаль, що Сірченка Петра на світі немає,

Третя печаль, що Сірченко Роман помирав .

Однак слобожани складали не тільки сумні пісні, в яких розповідали про тяжку боротьбу з татарами-загарбниками. Чимало було створено й бадьорих пісень, хоча б про того ж Івана Сірка. Як відомо, запорозький кошовий отаман Іван Сірко був грозою для кримських татар та їх ханів. Не один раз завдавав він тяжкої поразки зухвалим загарбникам. І про це слобожани радісно співали:

Та ми думали, ой та ми ж думали,

Що то місяць в степу ой зіхожає,—

Аж то козак Сірко, та козак же Сірко На битому шляху та татар оступає ².

У XVIII ст. слобожанами було створено кілька нових пісень. До них належить і пісня про Слобідську Гусарію. Як уже говорилося, в 60-х роках XVIII ст. Слобідсько-Українські козацькі полки були ліквідовані. Частина козаків була записана в гусарські полки, більшість же козацького населення була перетворена в так

¹ М. С у м ц о в, назв, робота, стор. 11

² Зварицкифі. Малоросійські народні пісні, стор. 651, 652.

і5. 4-522

225

званих військових обивателів. Невдоволення козацтва такими перетвореннями вилилось у виступи в Ізюмі та в інших містах; з цього ж приводу в народній пісні говорилося:

Усіх хлопців в гусари забрали,

Мене молодого охвіцером записали,

Та дали ж мені коня вороного.

Та послали мене поперед війська всього.

Та звеліли мені серед полку стати.

Та сказали мені у сурмочки грати.

Ой ви грайте, сурмочки, грайте.

Мені молодому жалю не завдавайте... .

Такі найголовніші соціально-політичні події в житті Слобожанщини XVII—XVIII ст. ст., які знайшли своє відображення в народній творчості.

Як бачимо, культурне життя Слобідської України, незважаючи на довголітню загрозу турецько-татарської агресії та на тяжкі кріпосницькі умови, хоч і повільно, але неухильно розвивалося: зростала освіта, появився театр, помітний крок вперед зробили архітектура, література, народна творчість та ін. Найхарактернішою рисою цього процесу було те, що культурне життя і розвиток слобожан органічно були зв'язані з культурним життям і розвитком українського і російського народів.

М. Д р а г о м а н о в. Політичні пісні, т. II, стор. 206.

СПІЛЬНА БОРОТЬБА СЕЛЯН СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ

<

Володимир Ілліч Ленін у своєму творі «До сільської бідноти» (1903 р.), кажучи про класову боротьбу на селі, відзначив, що в часи кріпосництва вся маса селянства боролася проти своїх експлуататорів, класу феодалів, яких захищав і всіляко підтримував царський уряд.

Однак спроби селянства визволитися з-під влади гнобителів зазнавали невдач. Це пояснюється пригнобленим становищем селян, їх темнотою, а головне — відсутністю робітничого класу, здатного очолити боротьбу народних мас проти феодално-кріпосницького гніту.

«Селяни не могли об'єднатися,— писав В. І. Ленін,— селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників...»¹

Та, незважаючи на невдачі, селяни не мирилися з своїм тяжким становищем, не втрачали надії скинути ярмо експлуатації і з новими силами піднімалися і боролися за кращу долю, чим вносили значний вклад у розвиток суспільства.

¹ В. І. Л е н і н. Твори, г. 6, стор. 373.

Ленінські положення про прогресивне значення селянських повстань в епоху кріпосництва розвинув далі І. В. Сталін. В розмові з німецьким письменником Е. Людвігом у грудні 1931 р. й. В. Сталін дав вичерпну оцінку історичного значення селянських повстань під проводом Болотникова, Разіна і Пугачова, визначив природу цих повстань, їх ідеологічну основу, пояснив причини їх невдач.

«Ми, більшовики,— говорив й. В. Сталін,— завжди цікавились такими історичними особами, як Болотников, Разін, Пугачов та ін. Ми вбачали у виступах цих людей відбиття стихійного заворушення пригноблених класів, стихійного повстання селянства проти феодалного гніту. Для нас завжди становило інтерес вивчення історії перших спроб таких повстань селянства. Але, звичайно, якусь аналогію з більшовиками тут не можна проводити. Окремі селянські повстання навіть в тому разі, якщо вони не є такими «розбійними» і неорганізованими, як у Степана Разіца, ні до чого серйозного не можуть привести. Селянські повстання можуть приводити до успіху тільки в тому разі, якщо вони поєднуються з робітничими повстаннями, і якщо робітники керують селянськими повстаннями. Тільки комбіноване повстання на чолі з робітничим класом може привести до мети.

Крім того, говорячи про Разіна і Пугачова, ніколи не треба забувати, що вони були царистами: вони виступали проти поміщиків, але за «хорошого царя». Адже такий був їх лозунг» .

Ленінсько-сталінська оцінка характеру та історичного значення селянських повстань в Росії цілком і повністю стосується і до селянсько козацького руху на

Слобожанщині. Власне, селянсько-козацький рух на Слобожанщині був невідомою частиною класової боротьби в Російській державі в цілому.

У попередніх розділах не раз підкреслювалося, що на Слобожанщині панував феодально-кріпосницький лад. Козацька старшина разом з російськими дворянами та воєводами, підтримуваними царизмом, поши-

¹ й В. Сталі н. Твори, т. 13, стор. 113.

223

рювали і зміцнювали кріпосництво і кріпосницький гніт на Слобожанщині.

Однак в українській історіографії питання класової боротьби на Слобожанщині, як і на всій Україні, довгий час висвітлювалися невірно. Українські буржуазно-націоналістичні історики всіляко намагалися пропагувати облудну думку про відсутність антагоністичних класів і класової боротьби серед українського народу. Вони не хотіли визнати споконвічних братерських звязків між українським і російським народами; вони замовчували існування давніх і тісних економічних і культурних звязків між Україною і Росією і заперечували плідотворний вплив російської передової культури на розвиток української прогресивної культури. Буржуазні історики намагалися приховати факти спільної боротьби російського і українського народів проти іноземних ворогів, так само як і факти спільної боротьби трудящих України і Росії проти своїх класових ворогів.

Буржуазний історик ГІ. Головинський у своїй книзі «Слободские казачьи полки» намагається переконати, що причиною масових втеч селянства і козацтва на Слобожанщину був хибний спосіб управління. Буржуазний історик Шиманов у своїй роботі «Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии» твердить, що класове розшарування тут виникло не в звязку з розвитком феодально-кріпосницьких відносин, а внаслідок царських реформ. Зокрема немовби особливо велику роль відіграла на Слобожанщині реформа 1732 р. Цим самим Шиманов заперечує вирішальне значення внутрішнього процесу, а головне значення надає зовнішньому впливу.

Буржуазний історик Д. І. Багалій у книзі «Історія Слобідської України» робив спробу довести, що виступи селян були обумовлені не кріпосницьким ладом, а грубим поведженням окремих поміщиків з своїми кріпосними. Отже, на його думку, селянські виступи були явищем цілком випадковим. Ці погляди збігалися з антинародними поглядами буржуазно-націоналістичного історика М. Грушевського.

Лише радянські історики, керуючись марксистсько-ленінськими настановами, вірно висвітлюють історичну

роль і значення селянських рухів, які вибухали в XVII—XVIII ст.ст. в Росії, зокрема на Україні та Слобожанщині.

В українській радянській історичній літературі питання історії селянських виступів на Україні в XVII — XVIII ст. ст. певною мірою висвітлюються в працях К. Г. Гуслистого та КІ. Стецюк. В книзі «Вплив повстання Степана Разіна на Україну» К. І. Стецюк на значному і яскравому матеріалі показує розгортання спільної боротьби селян Росії і України проти феодально-кріпосницького гніту 60—70-х років XVII ст. Автор наводить ряд фактів, які свідчать про великий вплив повстання Степана Разіна на боротьбу селян проти кріпосництва в усій Україні, особливо в Слобідській.

В роботах К. Г. Гуслистого «Коліївщина» і «Гурбаївське повстання» на переконливих фактах показано звязки цих повстань XVIII ст. з селянськими рухами на Слобожанщині. Зокрема відзначається вплив повстання під проводом О. Пугачова на селянський рух в Слобідській Україні.

Гноблене населення Слобідської України складалося з козаків-підпомічників, підсусідків, підданих селян (в офіціальних документах вони звалися «пашенними

мужиками»), міських дрібних ремісників і торговців; були ще робітні люди, які працювали на торських і бахмутських солеварнях, на буртах та інших промислах. Підсусідки повністю були закабалені козацькою старшиною та багатими козаками. Козаки-підпомічники не тільки працювали для військових потреб старшини і полкових козаків, але й постійно відбували різні повинності, особливо в старшинських господарствах. Тяжкі панщинні роботи доводилося виконувати селянам. Як уже було показано, їх примушували працювати на світських і духовних феодалів — орати, сіяти, жати та косити, молотити, з возом їздити, будувати та лагодити поміщицькі й монастирські будинки і т. д.

В перший час по закінченні пільгових років «послушенство», тобто панщина, тривало один—два дні на тиждень, згодом на панщині стали відробляти по три—чотири, а подекуди і більше днів на тиждень. Класові

230

і

суперечності іще більше загострювалися внаслідок агресивної політики царизму. В перші роки заселення Слобожанщини в більш значних містах царський уряд поставив воєвод, які всіляко пригноблювали місцеве населення, збираючи з нього все більше податків, обмежуючи козацькі права.

Все це й приводило до дедалі ширшого розгортання класової боротьби на Слобожанщині. Трудящі, українці і росіяни, Слобідської України не тільки боролися проти феодално-кріпосницького гніту в своєму краї, вони брали активну участь і в народних повстаннях, які відбувалися в країні. Класова боротьба на Слобідській Україні була невідомою складовою частиною класової боротьби на Україні і в Росії, тобто загальної класової боротьби в країні.

Спільна боротьба українських і російських трудящих мас проти кріпосників-гнобителів фактично велася з часів виникнення феодалного гніту на Русі. Ця боротьба тривала і протягом наступних століть. Коли керівник селянської війни в Росії Іван Болотников організував похід селян на Москву в 1606 р., на допомогу його армії прийшов загін українських селян з Чернігівщини. Наступного року, коли загін донських козаків поспішав на допомогу Болотникову до Тули, до нього приєднався загін запорозьких козаків. В міру наростання і посилення класової боротьби в країні єдність російських і українських трудящих мас, які брали в ній участь, все більше зростала й міцніла.

Класова боротьба на Слобожанщині, як і по всій країні, в міру свого розвитку набувала різних форм і напруження. Трудящі боролися одночасно проти експлуатації козацької старшини, церкви і монастирів, а також проти царських бояр. З 50—60-х років XVII ст., тобто з тих часів, коли поселенці ще користувалися особливо широкими пільгами, до нас дійшло багато звісток про зростання феодалного гніту та загострення класових суперечностей. Досить навести кілька характерних прикладів.

Святогорський монастир, загарбавши багато земель і угідь, всякими способами намагався закабалити маяцьких і торських поселенців: стягував з них різні

231

побори, примушував відробляти повинності за користування лісом, місцями рибної ловлі, землею під посіви, брав плату з проїжджих і прохожих за переправу через Донець на торські соляні промисли і за проїзд назад.

Маяцькі і торські жителі, зазнаючи утисків, вели боротьбу проти монастиря. В 1663 р. Святогорський монастир скаржився царському урядові, що маяцькі, торські, цареборисівські жителі та промислові люди свавільно користуються монастирськими лісами, вивозячи звідти будівельний матеріал, дрова та ін.. а в річці і озерах ловлять рибу — «насильством и лес им посекали и пчельники и всякне угодыя (монастирські. А.

С.) запустили» .

Торські жителі відібрали у монастиря захоплену ним переправу через Донець. Умови далекої південної округи допомогли трудящим у боротьбі: царський уряд не зміг покарати їх за це «самоуправство». Монастир мусив був дещо поступитися селянам і козакам згаданих поселень.

Трохи пізніше Курязькцьй монастир скаржився, що харків'яни «в тех их монастырских урочищах позанимали себе займища, к монастырю учинили тесноту великую, владеют полем и всякими угодыями и под монастырем лес рубят...»². Уряд, козацька старшина не могли стерпіти, щоб під самим боком у полкового міста Харкова селяни і козаки обмежували власність монастиря, тому харківський полковник Г. Донець силоміць «захистив» монастирську власність від селян і козаків.

Козаки, селяни і міські трудящі в міру своїх сил чинили опір царським воєводам. В 1660 р. в чолобитній до царя харків'яни скаржилися, що харківський подячий збирав з них надмірно великі податки. В скарзі вказувалося, що коли хтось із бідних людей продав коня або хату, щоб на вторговані гроші купити собі хліба, то цим людям наказують у приказі записуватися, «да с той продажи от лошадей и от хаты пошлины по гривне берет приказной избы подьячий Терентий Талаев твои государеви пошлины».

В 1668 р. острогозькі козаки скаржилися цареві, що

¹ Ф и л а р е т, назв, робота, від. I, стор. 135.

⁷ Там же, стор. 74—75.

232

місцевий воєвода різними поборами перешкоджає населенню торгувати. Далі в чолобитній говорилося, що воєвода приневолює козаків працювати в його господарстві

Збереглися документи, з яких видно, що козаки та стрільці міст Білопілля, Алешні і Чугуєва скаржилися на місцевих воєвод, що ті не видають їм належного утримання за вартову службу.

Звичайно, царські воєводи нерідко свавільно поводитися з місцевим населенням, і цареві не раз доводилося їх приборкувати. Однак в основному воєводські утиски щодо слобожан були проявом загальної політики царизму. Тим то чолобитні реального значення для трудящих не мали.

В другій половині XVII ст. в Росії стався ряд народних виступів проти феодално-кріпосницького гніту, серед яких найбільшим було, повстання під проводом Степана Разіна в 1667—1671 рр. Це повстання почалося на Дону і розлилося хвилею на значній території Росії, причому певною мірою охопило й Лівобережну Україну, особливо Слобожанщину.

Степан Разін навесні 1670 р. підняв козацьку голоту Дону і рушив з нею на Волгу, маючи намір рікою досягти до Москви, щоб там вчинити народний суд над поміщиками-кріпосниками. Виступ Степана Разіна став сигналом до заворушень селянських мас в багатьох областях країни. Тоді ж Разін почав розсилати свої «прелестные письма», в яких закликав трудящих обширного краю до повстання проти кріпосництва. «Прелестные письма» Разіна поширювалися й на Слобожанщині, зокрема в Харкові. В одному документі вказується, що Разін, готуючи під Царицином судна до походу, вичікував приходу загонів повсталих з Росії, а також з Слобідської України.

Багато українських селян і бідного козацтва з різних місцевостей вирушили на допомогу повсталим російським братам. Цікаві архівні матеріали, що характеризують селянсько-козацький рух на Слобожанщині у зв'язку з селянською війною під проводом Степана

¹ К. С т е ї ю к. Вплив повстання Степана Разіна на Україну.

К-, 1947, стор 52-53.

233

Разіна, наводить у своїй книзі КСтецюк частиною їх мн тут і скористаємося.

Торгові люди з міста Чебоксар — Іван Колокольников, Федір Халтурін та ін.— розповідали, що коли навесні 1670 р. вони їхали в Тамбов по Дону і Хопру, то бачили, як на човнах групами по три-чотири, п'ятьшість, а то й більше чоловік росіяни і українці поспішали «на Царицин к тому же Стенькс Разину с товарищи».

Піп з Дискова, який був на Дону під час повстання Степана Разіна, повідомляв, що він власними очима бачив, як рікою Доном безперестанку пливли на човнах донські та українські козаки, поспішаючи на Волгу до Степана Разіна. Московський стрілець О. Моїсеєв сповіщав воронезького воєводу, що «рекою Доном шшвут на низ в малих судах Черкаси, человек со сто». В липні того ж 1670 р. цьому воєводі переказали звістку про те, що до Царицина, до Степана Разіна, безперервно прибувають українці з різних міст і сіл. Воронезькі жителі, які були на Волзі під час просування загонів Степана Разіна до Сімбірська, повідомляли, щовони бачили багато українців у пішому та кінному повстанському війську.

На початку повстання на Дону, коли Разін з великими загонами повсталих успішно брав одно за одним міста в нижньому Поволжі і наближався до Астрахані, царський уряд вживав заходів до того, щоб ізолювали повстанців, не допустити до них втікачів і перешкодити постачанню їм хліба. З цією метою, зокрема, на шляхах з Слобожанщини на Дон і Поволжя були розміщені численні застави, яким наказувалося всіх проїжджих і прохожих затримувати, пильно оглядати їх майно, розпитувати звідки, куди і в якій справі подорожують, причому всіх запідозрених в приналежності до повстанців заарештовувати. В спеціальній царській грамоті суворо заборонялося купцям привозити хліб на територію, охоплену повстанням.

Царському урядові, однак, не зразу вдалося ириду-

¹ К. Стецюк. Вплив повстання Степана Разіна па Україну. К., 1947.

204

шити повстання. На Слобожанщині, як і по всій Росії, народні маси старалися допомогти повстанцям матеріально, підтримати їх власними силами. Так, населення Острогозького полку навесні 1670 р. послало повстанцям на Дон продовольство. Однак відкритих збройних виступів на Слобожанщині спочатку не було. Це пояснюється тим, що тут по містах і містечках знаходилися царські воєводи, які в контакті з більшістю козацьких старшин стримували селянсько-козацькі маси від заворушень.

Тим часом події на Волзі розгорталися все ширше. Повстанці на чолі з Разіним 24 червня 1670 р. взяли Астрахань. Налагодивши козацьку систему управління в місті, яке мало дуже велике значення для повстанців, Степан Разін в кінці липня з основною масою війська вирушив уверх по Волзі, збираючись іти на Москву, щоб знищити феодално-кріпосницький лад.

Коли Степан Разін прибув до Царицина, тут на козацькій раді (кругу) було вирішено наступати на Москву двома шляхами — Волгою і Доном. Головні сили повстанців Разін повів вверх по Волзі, а кілька загонів направив на Дон. Загін в 2000 чоловік під командуванням обраного отамана Якова Гаврилова, другий загін в 2500 чоловік на чолі з Фролом Разіним (братом Степана Разіна) і значні сили під командуванням Федора Шадра рушили на Дон. Всі вони мали завдання піднімати нові маси на повстання і, ламаючи всякі царські застави, просуватися вверх по Дону до центра держави та на Слобідську Україну.

Діючи за розробленим планом, загін повсталих козаків вирушив з Дону (з городка Вешок) на Слобожанщину. В ніч на 9 вересня 1670 р. козаки-повстанці підійшли до

Острогозька. Отаман цього міста-кріпості послав місцевого селянина Івана Козачка до острогозького полковника Івана Дзиковського із звісткою про прибуття загону. Дзиковський, знаючи, з якою прихильністю ставляться козацько-селянські маси до повстанців, наказав своїм козакам таємно від воєводи впустити прибулих до міста.

Дзиковський не випадково пропустив повстанців у місто: він був у таємних зв'язках з Степаном Разіним

235

і надсилав продовольство з Острогозького полку на Дон для потреб повстанців. Участь Дзиковського з осавулами та деякими сотниками у повстанні козацько-селянських мас свідчить про те, що окремі козацькі старшини на Слобожанщині, як і по всій Україні, вороже ставилися до царської влади, гостро засуджуючи її політику обмеження раніше даних привілеїв.

Не зайвим буде навести дуже показовий факт. 11 вересня 1669 р. цар Олексій Михайлович в указі на імя Острогозького полку відзначив, що цей полк па чолі з полковником Дзиковським не тільки не підтримував зрадницьких виступів Виговського, Брюховецького та Дорошенка, які намагалися відірвати Україну від Росії, а навіть активно боровся проти цих ворогів народу. В указі підкреслювалося: «... ты, полковник, со всем посполством полку своего нам, великому государю, нашему царскому величеству служили верно безовсякие шатости и измены и на изменничьи никакие прелести не прельщались и к изменникам не приставали, а над ними, изменники, и над татари чинили промыслы и поиски...». Тепер же разом з донськими козаками Разіна, разом з російським селянством Дзиковський на чолі своїх козаків і селян охоче виступив проти царських воєвод. Це яскраво свідчить про бажання Дзиковського та острогозьких повстанців діяти разом з російськими трудящими проти спільних ворогівкріпосників.

Повстанці Разіна, таємно впущені в місто, діючи спільно з острогозькими вартовими козаками, заарештували воєводу Мезенцева, приказного Івана Горелкова і митних відкупщиків. Приказного Горелкова повстанці зразу ж убили, а воєводу Мезенцева віддали на суд козацького кругу (ради). Скликаний негайно козацький круг вирішив воєводу стратити, а його майно конфіскувати на користь полкової казни. Влада в місті була передана полковникові Дзиковському.

У той же день на зборах всього населення Острогозька був прочитаний лист Степана Разіна, в якому говорилося: «Пишет вам Степан Тимофеевич всей

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 29, спр. 98.

236

черни. Кто хочет богу да государю послужить, да и великому войску, да и Степану Тимофеевичу, и я выслал казаков, и вам бы заодно изменников выводит и мирених кровопийцев выводит. И мои казани, како промысл станут чинить, и вам би итить к ним в совет, и кабальные и апальння шли би в полк к моим казанам»¹.

Коли закінчилося читання листа, виступили острогозький стрілець Федір Наугольний, група ремісників і дрібних торгівців, всього до 50 чоловік. Всі вони заявляли, що охоче приєднуються до повстанців. Наугольного тут же обрали сотником нового загону повстанців. На кругу також одностайно було вирішено всім полком приєднатись до повстанців і вирушити до сусіднього міста Ольшанська, щоб умовити його жителів підтримати повстання.

Іван Дзиковський виділив для цього 400 козаків Острогозького полку на чолі з полковим подячим Марком Жуковцевим, обозним Микитою Волнянкою та сотниками Василем Григоровим і Яковом Чекмезом. Цей загін разом з острогозькими козаками-повстанцями негайно вирушив у дорогу.

На другий день, 10 вересня 1670 р., острогозькі козаки прибули до Ольшанська.

Населення міста, не вагаючись, приєдналося до повстанців. «А ольшанцы де... с ними не бились, а воеводские животы разграбили»,— перелякано сповіщав про це коротояцький воєвода в Москву, Ольшанці за допомогою прибулих острогозьких козаків знищили органи царської влади, стратили воєводу Беклемішева та інших «начальників» міста. Влада в місті перейшла до рук виборних людей з числа місцевих жителів.

Допомігши ольшанцям розправитися з царськими урядовцями, острогозькі повстанці повернулись додому. 11 вересня Дзиковський знов скликав круг. Відзначивши заслуги острогозців у допомозі ольшанцям, полковник заявив, що вони й надалі мають допомагати жителям різних міст Слобожанщини знищувати ненависну

¹ Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 г. Вид. Центрархіву, стор. 309.

237

владу царських воєвод. На раді ухвалено було йти до Коротояка і допомогти населенню цього міста скинути владу царського воєводи.

Однак Дзиковський і очолювані ним повстанці поводитися дуже безтурботно. Більшість полкової старшини на чолі з Гарасимом Карабутом, російські дворяни і вище духовенство Острогозька, які вороже ставилися до повстання, лишилися на волі, без ніякого догляду. Це прискорило поразку повстання. Ворожі кола зуміли повернути на свій бік частину воєводського гарнізону, не втягнуту в повстання. Скориставшись слушною годиною, коли повстанці перед збором в похід до Коротояка відпочивали по хатах, Карабут заарештував Івана Дзиковського та його помічників — обозного, сотників, козаків загону Степана Разіна і багато інших учасників походу до Ольшанська. Лише порівняно невелика частина повсталих встигла втекти з міста в степ.

Дружина заарештованого полковника, Євдокія Дзиковська, негайно послала місцевого коваля з листом до донських козаків, в якому повідомляла про арешт повсталих і просила врятувати їх. Але посланця перехопили царські військові люди, і лист не дійшов до адресата.

Цар Олексій, довідавшись 15 вересня про повстання в Острогозьку, а через два дні про повстання в Ольшанську, наказав белгородському воєводі Ромодановському кинути свої війська проти повсталих міст, повстання придушити, а впійманих активних учасників «питать накрепко и огнем пожечь, а которые в том воровстве по сыску обьявятся пущие заводчики, и тех всех... велети казнити смертию».

Коли Ромодановський прибув з військами до Острогозька, реакційні сили цього міста за підтримкою коротояцького воєводи придушили повстання. Керівників його — Івана Дзиковського, Марка Жуковцева, Якова Чекмеза, Василя Григорєва, Микиту Волнянка за наказом Ромодановського 29 вересня було розстріляно на площі Острогозька. 22 жовтня, з наказу царя, кат відтяв голову Євдокії Дзиковській. Сімі страче-

¹ К. С г е ц ю к, назв, робота, стор. 63.

38

них, в тому числі і четверо дітей Дзиковських (старшому синові минуло 17 років), були заслані в Сибір. Багато козаків-повстанців з відтятими руками і ногами повішали навколо міста, над рікою Тиха Сосна.

Організаторів і виконавців цієї кривавої розправи над відважними борцями проти кріпосницького гніту пар «милостиво» нагородив: «За вашу службу велели вам дать нашего государевого жалования — тебе, протопопу, сукна карамазинового доброго пять аршин, пару соболей добрых; священникам всем по портншу сукна полукарамазинового, по паре соболей, а вам, Герасиму и Феокисту, по портищу сукна

карамазппового да по паре соболей добрых». Гарасим Карабут¹ який дістав в нагороду кусок сукна, був ще підвищений у чині: він став наказним острогозьким полковником².

Придушення повстання в Острогозьку і Ольшанську, жорстокі розправи з учасниками повстання не могли припинити народної боротьби проти кріпосництва. 27 вересня Фрол Разін з загоном повстанців в 3000 чоловік прибув до Коротояка і обложив його. Населення обложеного міста прихильно поставилося до повстанців. Один з сучасників, Федір Волчков, розповідав: «А грацкие-де люди нпхто не хотел с ними, воровскими казаками, битца, которые живут на Коротояке»³. Але значний військовий гарнізон міста не допустив міське населення виступити на допомогу повстанцям Разіна. Повстанці штурмували місто з другої години дня до сьомої години вечора. Тим часом з тилу зайшло військо Ромодановського з Острогозька. Втративши багато людей, Фрол Разін був змушений відійти вниз по Дону.

Так спроба Фрола Разіна вивести свій повстанський загін вверх по Дону до центра країни і підняти там народні маси на боротьбу проти кріпосництва зазнала невдачі. Зате дії другого загону, який вирушив на Слобожанщину, мали певний успіх. Цей загін повстанців, чисельністю до 1000 чоловік, складався з донських

¹ К. С т е ц ю к, назв, робота, сюр. 64.

⁵ Полное собрание законе®, т. I, стор. S51.

³ К. С т е ц ю к, назв, робота, стор. 65.

239-

і запорозьких козаків; на чолі його стояв отаман Олексій Григорович Хромий (його ще називали — Леська Черкашенін), родом з опошнянських козаків, з Полтавщини. Цей повстанський загін 1 жовтня 1670 р. прибув до Маяків і за допомогою місцевого трудящого населення зайняв Маяцьк і Царсборисів. Місцеві органи царської влади були знищені. На кругах жителів міст були обрані отамани. Зокрема, в Цареборисові був обраний отаманом Омелян Субачов.

До повстання приєдналися солевари з "Горських озер. Загін повстанців значно збільшився за рахунок місцевого населення. Олексій Хромий, залишивши певний гарнізон у Цареборисові, з значними силами повстанців вирушив до Балаклії, Змійова і Чугуєва.

Белгородський воевода Ромодановський поспішив направити значні військові сили для зміцнення гарнізонів ще не зайнятих повстанцями міст. Наприклад, був посилений гарнізон у Белгороді, зосереджені додаткові війська у Валуйках і т. д. Для забезпечення опору проти повстанців у Цареборисів і Маяцьк були послані отаман Андрій Волков з донськими козаками та осавул Матвій Гвинтівка з загоном запорозьких козаків. В Чугуєві були зосереджені, крім місцевого гарнізону під командуванням приказного Семена Милкова, Харківський полк на чолі з Григорієм Донцем, Сумський полк на чолі з полковником Гарасимом Кондратьєвим і полк рейтарів (кінноти) під командуванням Михайла Гопти. Ці військові сили мали своїм завданням ліквідувати всякі спроби поширити повстання на нові міста і взагалі надійніше захистити владу кріпосників на Слобожанщині. Однак Ромодановському не зразу вдалося здійснити свої плани.

Не встиг харківський полковник Г. Донець 13 жовтня прибути в Чугуїв, як йому довелося негайно повернутися в Харків, бо там сталося заворушення проти кріпосників. Чугуївські стрільці, козаки, ремісники і селяни (росіяни і українці), підбадьорені чутками про хвилювання в Харкові, і собі вчинили повстання. Сотник розвідувального загону, посланий до Чугуєва з Печеніг, де в той час стояли загоми полковників Кондратьєва і Гопти, доповідав, що «...воровские шпаки

приказного Семена Милкова взяли, а казаков, которых они, полковники, в Чугуев

наперед себя послали, разбили... И чугуевские-де... жители все замешались и за присыльнши казаками их полков гоняли»

Слідом за повстанцями в Маяках, Цареборисові та Чугуєві протягом першої половини жовтня спалахнули повстання в Зміївві, Балаклії, Мереві, Колонтаєві, сталися заворушення в Харкові, Охтирці та в інших містах. Ромодановський змушений був визнати, що «...казаки своим воровским собранием почали расширяться и в указанных городах жители пристают к ним многие беспрестанно»².

Ромодановський поспішав зосередити свою каральну експедицію в Острогозьку. Він поповнив її новими загонами кінноти (рейтарів і драгунів) і піхоти і, зібравши понад 5000 добірного війська, вирушив на Чугуїв. Саме в той час Ромодановський одержав наказ царя направити двохтисячний загін військ на допомогу тамбовському воєводі, однак у зв'язку з напруженою обстановкою на Слобожанщині цього наказу він не виконав.

Тимчасом сталися нові загрозливі для царської влади події. З приходом до Змієва повстанців на чолі з Олексієм Хромим це місто на деякий час стало центром розгортання боротьби трудящих, українців і росіян, проти кріпосництва на Слобожанщині. Звідси розсилися по містах і селах Слобожанщини невеликі групи повстанців, які повинні були закликати народ до повстання, розповсюджувалися «прелестные письма» Олексія Хромого.

15 жовтня в Богодухів прибуло четверо повстанців з числа торських солеварів; вони стали відкрито закликати селян, козаків і міщан приєднатися до повстання під керівництвом О. Хромого. Органи царської влади заарештували повстанців. У відповідь на це богодухівці зібралися на раду і, домовившись про план дій, силоміць визволили ув'язнених.

Олексій Хромий, як уже сказано, поширював по

¹ К. Стецюк, назв, робота, стор. 67. Там же, стор. 68.

16. 4-S22

241

містах і селах Слобожанщини свої листи, в яких закликав козаків, селян, міщан до повстання. Так, в листі від 15 жовтня, надісланому харків'янам, він писав: «В пынешнем во 178 году, в октябре в 15 день, по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича и по грамоте ево, великого государя, вышли мы, великое войско Донское, з Дону Донцом ему, великому государю, на службу, потому что у него, великого государя, царевичев не стало и от них, изменников бояр, и мы, великое войско Донское, стали за дом пресвятыя богородицы и за ево, великого государя, и за свою чернь. И вам бы, атаманом молотцом Грицко Полковник, со всеми городовыми людьми с мещанами, стать с нами, великим войском Донским, заедино за дом пресвятыя богородицы и за ево, великого государя, и за всю чернь, потому, чтоб нам всем от них, изменников бояр, в конец не погибнуть».

Населення Харкова і навколишніх сіл прихильно ставилося до закликів повстанців. Харківський полковник Г. Донець у своїх листах до полковників Г. Кондратьєва та М. Гопти скаржився на те, що місцеве населення, зокрема Харківського повіту, його не слухає — не виконує його наказів. Не сподіваючись власними силами запобігти виступу селянсько-козацьких мас і міщан, Донець зажадав допомоги. Прислане з Чугуєва військо, куди входили зєднані сили каральної експедиції, дало можливість Г. Донцю відвернути повстання в Харкові та в повіті.

Посланці від зміївського штабу повстанців ходили по містах і селах Слобожанщини, читали населенню листи С. Разіна, О. Хромого і самі закликали повстати проти кріпосницьких порядків; вони розгортали свою діяльність також і на Полтавщині. Ширилися чутки, що Олексій Хромий збирається з своїм військом

вирушити через Валки, Мурафу, Колонтаїв до Опошні, де жила його сім'я. 20 жовтня 1670 р. воєвода Ромодановський писав царю: «А вору-де Алешке Хромому з войском на сих днях итить через Валки ж к Мурахву

¹ Киестьянство и националы в революциошном движенив 1660—1671 г., стор. 309.

242

на Колонтаев и в Опошне для того, что-де он, Алешка, бывал житель Опошенской и жена его ныне в Опошне и чтоб ему, идучи черкасскими городами, собрать войска и итить войною под твои, великого государя, украинные города»

Ромодановський, вживаючи заходів до того, щоб не допустити поширення повстання і придушити його, вимагав від Лівобережного гетьмана Д. Многогрішного та його брата вистежувати і заарештовувати посланців від штабу повстанців, заарештувати родину Олексія Хромого в Опошні та всіляко запобігати виступам селян і козаків на Лівобережжі. Разом з тим Ромодановський наказував Д. Многогрішному вислати загін добірних військ для ліквідації повстанського руху на Слобожанщині.

На початку листопада 1670 р. відбулися вирішальні бої між військом Ромодановського та головними силами повстанців під Зміївим і Маяками. Велика перевага і в кількості людей і в озброєнні була на боці царських військ, очолюваних Ромодановським. Повстанці зазнали поразки: багато їх загинуло в боях, частина ж відступила в Донські степи.

Тяжкий бій, зокрема, довелося витримати 5 листопада відступаючому загоні повстанців в 500 чоловік на Дінці, в так званому Ріпинському Юрті. Загін на чолі з козаком Чортомликом віз в бударах по Доншо багато продовольства на Дон. його оточила каральна експедиція царських військ в кілька тисяч чоловік. У нерівному бою багато повстанців разом з отаманом Чортомликом загинуло, а частина прорвалася в степи, залишивши каральникам 20 будар, 74 великих і малих човни².

З того часу антикріпосницький рух на Слобожанщині пішов на спад. Реакція, піднявши голову, по-варварському розправлялася з трудящими росіянами і українцями, причетними до повстання. В Маяцьку було повішено 13 донських козаків і осавула Зиновія Воронова. З місцевих жителів покарано на смерть вибор-

¹ К С т е ц ю к, назв, робота, стор. 6У,

⁵ Там же, стор. 70.

16

243

ного маяцького отамана Омеляна Субачова, Івана Духніна, Томилу Горлова, Богдана Маслова. В Цареборисові відтяли голову названій матері Степана Разіна, вдові Матроні Говарусі, повішали її сина Якова та зятя Івана Москаля. Сотників—змійського Панкрата Рябуху, балаклійського Андрія Огня та богодухівського Тимофія Решетилова після того, як повідтинали їм руки і ноги, теж повішали. В тих же містах було покарано на смерть багато міщан, козаків і селян. 52 поранених повстанці, захоплені в полон, були повішені понад Дінцем та на шляхах. Немало було страчено волелюбного народу в Чугуєві, Мохначі та в інших містах і селах Слобожанщини.

У зв'язку з тим, що багато учасників повстання повтікало в степи, кара обрушилася на їх жінок, дітей, старих батьків. В цих розправах над невинними жертвами особливо відзначився начальник карального загону стольник Григорій Косогов. Цар Олексій, розуміючи, що нелюдські кари не залякають трудящих, а ще більше розпалять їх боротьбу проти кріпосницького гніту, вимагав від Ромодановського та інших воєвод «изменичьих жен и детей побивать и в воду сажать не велеть, а велети их всех привести к вере и отпускать в домъ их, кто где жил наперед сего». Однак воєводи і начальники каральних загонів не додержувались цих вказівок, катували і страчували не

тільки учасників повстань, але й їх дітей і жінок.

Придушивши повстанський рух на Слобожанщині, воєвода Ромодановський вжив заходів до зміцнення влади кріпосників та її захисту. По всіх містах було збільшено військові загони, посилено нагляд за поведінкою населення. Ромодановський так доповідав цареві: «И для шатости тех городов жителей велели мы... стоять по городам стольнику и копейного и рейтарского строю полковнику Григорию Косогову в Нижегородском, полковнику рейтарского строю Михайлу Гопту в Чугуеве, сумскому Герасиму Кондратьеву в Харькове»².

Хоч запеклому захисникові кріпосництва Ромода-
1 К. С т е ц ю к, назв, робота, стор. 70—71.
2 Там же, стор. 71.

244

новському і вдалося в листопаді 1670 р. придушити повстання на Слобожанщині, все ж становище тут довгий час лишалося напруженим.

Що слобожани не скорилися, що умови тут були сприятливі для нових повстань, — про це знав Степан Разін. Лікуючи на Дону свої тяжкі рани, він готувався ранньої весни 1671 р. підняти нові повстання і говорив своїм друзям, що має намір повести повстанців з Дону до Острогозька. Але вождеві селянської війни не вдалося здійснити свій задум. Степана Разіна схопили, відправили в Москву і стратили. Кріпосники здобули криваву перемогу над трудящими масами по всій країні, в тому числі й на Слобожанщині.

Придушення селянської війни, складовою частиною якої було повстання на Слобожанщині, не принесло спокою пануючим класам. Вийшовши переможцями з цієї боротьби, кріпосники докладали всіх зусиль, щоб закріпачити нові селянські маси і посилити кріпосницький гніт. Та як не старалися поміщики й феодала тримати в покорі трудящі маси, їм не вдалося пригасити протест проти гноблення, проти нестерпних умов життя.

Селяни Єндовищ, Острогозького полку, в 1689 р. в скарзі на свого сотника І. Хоруженка розповідали про неймовірно тяжке своє становище, яке примушувало їх тікати світ за очі. Вони писали, що сотник їх «разоряет и собирает с них деньги по три и по два рубля, и по полтине с человека, и те частые поборы собирает без великих государей указу и без мирского гиривора и теми поборами он, сотник, користуется сам; да он же приметком и нападками своими чинит им налоги и обиды многие, и заставляет их насильно у себя на дворе, на винницах и на мельнице, и на поле, и в лесу работать всякую работу; и животы их грабят, и двory их и разное строение силою жег в винницах, и сады у многих отнимал силою, и детей и братьев имел себе в холопство, и бил их, и от тех его побоев иные их братья и помиралы, и как он, Иван, ездит к Москве и в иные города к друзьям для своих дел и прихотей и с женой и с детьми, и с них, челобитников, насильно берет подводы, и берет у них сплюю их животы

245

и скотину, и посылает в иные города, иную нх скотину травит собаками и на награбленные и на отнятые их всякие животы, и на земляные уголья, и на сенные покосы, и на леса у них берет утеснением своим письменные крепости; а их дачи и леса отмежевал себе; а в которых мирских их мельницах были дробленные жеребья, и те жеребья поотнимал же; а от тех его, сотниковых, многих налогов, и разных нападков, и приметок, и всякого разорения все они оскудели и сбеднели, а иные из них разбрелись по иным городам» .

Таких дій козацької старшини і дворян, які викликали скарги на них селян, було немало.

Гірко жилося й неполковим козакам — підпомічникам та підсусідкам. З них

стягали натуральні і грошові збори на утримання козацької старшини, полкових козаків та полкових установ. Але всі ці побори робилися безконтрольно, без записів в облікові книги, і фактично були одним із засобів збагачення старшини. Тяжкі утиски примушували багатьох підпомічників і підсусідків переходити з одного полку до другого та тікати на Дон і Волгу².

В царській грамоті від 25 січня 1704 р. говориться про значні заворушення серед козацько-селянського населення, які відбувалися в Білопільлі та по навколишніх селах в 1696—1697 рр. У травні 1696 р. козаки сіл Глушця, Корижа, Глушкова, Тіткиного та Кобилок звернулися до белгородського воєводи із скаргою на путивльських поміщиків. Незважаючи на те, що всі вони служили козаками в Сумському полку, путивльські поміщики переписали їх і змушують відробляти панщинні повинності. Під час розгляду справи було доведено, що 403 чоловіка з тих, хто подав скаргу, справді були козаками.

Путивльські поміщики звернулись до царя із скаргою, що належні їм селяни Білопільля відмовляються відбувати панщину. Розряд наказав путивльському воєводі примусити селян коритися поміщикам, пере-

¹ П. Головинский, назв, робота, стор. 156—157,

Там же, стор 97.

246

ловити всіх непокірливих і з кожних двадцяти одного покарати арапниками, а решту — батогами.

Путивльський воєвода Клокачов поспішив виконати даний з Москви наказ: він пішов з військом по селах Білопільщини, люто розправляючись з населенням. В багатьох селах слобожани вчинили каральній експедиції збройний опір: обидві сторони мали убитих і поранених. Путивльський воєвода був змушений зменшити свій тиск на козаків.

Про ці події зараз же стало відомо в Москві. Уряд Петра I вирішив запобігти розгортанню антикріпосницького руху. На Слобожанщину з Москви виїхала для розсліду довірена особа. Справа закінчилася тим, що козаків приписали до Сумського полку, а землі, на які путивльські поміщики мали відповідні документи, визнали власністю цих дворян.

Феодално-поміщицький гніт в однаковій мірі терпіли росіяни і українці — жителі Слобожанщини. Спільними силами протестували і боролися вони проти гноблення. Ось характерне свідчення. Жителі міста Тора у своїй чолобитній писали в 1690 р.: «...бьют челом холопы ваши, торские жители, русские люди и черкасы, всем городом служим мы, холопы ваши, вам, великим государям, полковую и городовую службу многое время...»¹ Далі в скарзі указувалося, що надані урядом пільги від торських жителів раз у раз відбирають: за соляні промисли відкупщики збирають побори, які значно перевищують офіційно встановлені розміри; за проїзд торських людей з сіллю стягають проїзні мита в Ізюмі, Чугуєві, Змієві, Харкові та й по всіх інших містах. Від цих утисків і поборів, говорилося далі в цьому документі, багато жителів розорялися і були змушені тікати з Тора. Внаслідок цього «осталось в Соленом жителей русских и черкас 50 человек»².

В кінці XVII ст. — на початку XVIII ст. в країні загострюється класова боротьба. Як відомо, в ході перетворень, які відбувалися в Росії, зростали податки,

¹ Материалы для истории колонизации..., т. 1, стор. 155—158.

^a Там же.

247

посилювалася феодална експлуатація, людей часто мобілізували на різні будівельні роботи, селян приписували як робочу силу до підприємств. Цей тягар

певного міроюлігі на жителів Слобожанщини. З 1695р. багато слобожан, як і жителів інших областей країни, царські власті відправляли на різні роботи на воронезькі верфі, в Азов і т. д.

Як уже говорилося, в слобідські полки було записано багато підпомічників; в 1700 р. їх послали на війну проти шведів.

Внаслідок цього зростало незадоволення в низах населення, багато людей тікало в степи і на Дон. У країні кінець кінцем спалахнув ряд повстань: в Астрахані в 1705—1706 рр., на Дону в 1707—1708 рр. під керівництвом КБулавіна та в інших місцях.

В 1705 р. на Бахмутських соляних промислах сталася сутичка між робітними людьми і власниками солеварень. Прогнавши декого з хазяїв, солевари захопили соляні варниці в свої руки. В цих подіях брав участь козак Трьохізблянської станиці Кіндрат Булавін. Через деякий час уряд послав до Бахмута дяка Горчакова для розсліду. Однак солевари, підтримані загоном козаків, не допустили Горчакова проводити слідство. Цар Петро I вирішив покарати неслухняних, а разом з тим виявити втікачів, які переховувалися на Дону, і повернути їх на старі місця проживання. З цією метою була відряджена каральна експедиція під командуванням Ю. Долгорукого. 9 жовтня 1707 р. цій експедиції перетяв шлях загін повсталих бахмутських солеварів на чолі з К. Булавіним і розгромив її.

К. Булавін став писати і поширювати «прелестные, письма» — відозви до донського бідного козацтва, до селянства Воронежчини, Слобожанщини та інших областей країни, закликаючи винищувати кріпосників, відкупщиків та інших експлуататорів.

Заклики Булавіна скрізь зустрічали співчуття. Однак донська козацька старшина, підтримана козацькою старшиною Слобожанщини, не дала повстанню восени 1707 р. розгорнутися. К. Булавіну довелося з загоном повстанців вирушити на Запорожжя, де він був прийнятий в табори сіроми.

248

Весною 1708 р. КБулавін разом з донськими і запорозькими козаками відновив боротьбу проти козацької старшини на Дону. Повстанцям вдалося завдати поразки головним силам козацької старшини; 1 травня вони оволоділи Черкаськом. Тим часом стихійно розгортався селянський рух проти кріпосників на Воронежчині, на Тамбовщині та в інших місцях. У країні знов створилася напружена обстановка.

К. Булавін, намагаючись активізувати і поширити виступи народних мас проти феодально-кріпосницького ладу, повів повстанський загін під Азов, загін під командуванням Некрасова і Павлова направив до Царицина і на Саратов, загін на чолі з Голим — до Осрогоська і на Воронеж, загін Семена Драного—до Ізюма і на Слобожанщину. Як бачимо, в загальні плани КБулавіна, спрямовані на розгортання народної боротьби проти кріпосників, входила і Слобожанщина.

Отаман Голий, просуваючись з повстанцями вверх по Дону до Осрогоська, розповсюджував свої листівки, в яких повідомляв про наступ численних повстанських загонів у різних напрямках і закликав трудящих приєднатись до повсталих і підтримати їх зброєю і людськими силами.

В одній з відозв Голого, які розповсюджувалися і на Слобожанщині, говорилося: «А нам до черни дела нет. Нам дело до бояр и которые неправду делают. А ви, голотьба, и все, идите изо всех городов, конные и пешие, нагие и босые, идите, не опасайтесь: будут вам кони, и ружье, и платье, и денежное жалованье»

Уряд Петра I не гаяв часу: він створив великий каральний загін на чолі з В. В. Долгоруким (брат убитого повстанцями). Крім значних частин російських військ, до загону входили весь Осрогоський полк та по одному батальйону з Охтирського і Сумського слобідських полків. Каральна експедиція не пустила повстанців на

Слобожанщину. На шляху до території. Ізюмського полку, на річці Уразовій, 8 червня 1708 р. сталася битва. Хоч повстанці завдали міцних ударів.

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого, т. VIII, вып. 2, к. № 715.

249

ворогові (значних втрат зазнав батальйон Сумського полку, під час бою загинув також полковник Кондратьєв), все ж вони були переможені, а отаман Голий убитий

Незабаром, 6 липня 1708 р., козацько-старшинські елементи повстанського загону К. Булавіна, який стояв тоді під Азовом, вчинили заколот: вони намагалися схопити керівника повстання і віддати його царським катам. К. Булавін, обороняючись, останню кулю зберіг для себе і застрелився.

Зі смертю К. Булавіна повстанський рух не тільки не припинився, а, навпаки, ще більше поширився по багатьох південних повітах Росії. На Слобожанщині події обмежилися глухим заворушенням. Козацькі частини, які старшина міцно тримала в руках, та військові гарнізони, густо розміщені на Слобожанщині, не допустили до того, щоб це заворушення перетворилось в повстання. Однак немало слобожан, скориставшись нагодою, втекли від кріпосників — старшини і російських поміщиків — і приєдналися до повстанських загонів на Дону.

Після придушення селянсько-козацького повстання 1707—1708 рр. класова боротьба в країні не припинилася. Вона безперервно тривала й на Слобожанщині. Селяни, козацькі підпомічники, рядові козаки то тікали на Дон та в інші місця, то під різними приводами відмовлялися виконувати свої обов'язки; траплялися випадки нападів на поміщицькі маєтки. Зокрема в 1726 році козаки Ізюмського полку розорили слобідку Лисогорівку, яка належала графові Шереметьєву ².

В 30-х роках XVIII ст. на Слобожанщині стався ряд селянських виступів. Вони були викликані дальшим посиленням кріпосницького гніту, зокрема вимогами уряду все більше відправляти людей на будівництво нової «Української лінії», на вивіз хліба в казенні крамниці і т. ін.

Повідомляючи Охтирську полкову канцелярію (1732 р.) про втечу багатьох селянських родин з сіл

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого т. IX, вып. 2, стор. 739.

² Філіал ЦДІЛ, Харків, ф. 28, спр. 34, арк. 1—2.

250

і

Каменця та Тростянця, управитель поміщиків Надаржинських, Я. Пилипенко, писав, що взимку 1731 р. та навесні 1732 р. «паче услыша попрежнему, что итить на берестовскую линейную работу... и от непрестанных их проездов и через отвозку последнего хлеба в охтырские магазейны оскудали вовсе и в крайнею пришли нищету...» а тому «тайно и явно» тікали світ за очі.

Поміщики Надаржинські, довідавшись про втечу значної групи своїх селян з села Тростянця, наказали управителю Пилипенкові повернути втікачів. Їх вдалося наздогнати на Кириковському полі. Отаборившись і озброївшись вилами, косами, сокирами, кількома самопалами і шаблями, втікачі стали до бою. Серед них були Пилип Гинко, Петро Кузьменко, Іван Павличенко, Панько Герасименко, Логвин Гущенко, Іван Гашок. Панський посіпака Пилипенко побачив, що з своїми невеликими силами йому не вдасться подолати селян, і звернувся до кириківського сотника по допомогу. Однак загін, присланий з Кириківки, не допоміг Пилипенкові. Селяни, стійко оборонялися. Кілька панських людей було тяжко поранено. Відбивши атаки поміщицьких загонів, повстанці рушили далі. Пилипенкові вдалося захопити і

повернути до Гростянця лише одну родину втікачів.

В міру того, як відбувалися соціально-економічні зміни, зростали і класові суперечності. Це знайшло своє відображення і на Слобожанщині.

Боротьба селян Слобідської України проти посилення феодально-кріпосницького гніту продовжувалася і в 50—60-х роках XVIII ст., причому відбувалася вона в різних формах: в протестах проти запровадження подушного податку, у відмовах виконувати кріпосницькі обов'язки, у втечах, у виступах «самозванців», у збройних виступах і т. д.

З села Криничного, Охтирського полку, з маєтку князя Кантеміра 30 квітня 1765 р. втекло 150 селян. «С всеми их семьями и пожитками собрались ночью порою, не уплатя доимочных на 764 (крб. А. С.) и за

¹ Материалы для истории колонизации..., т. 1, стор 280—281.

251

нынешний год складних денег, своевольно ушли» , говорилося в «Доношений» Охтирської полкової канцелярії до Белгородської губернської канцелярії. Селяни-втікачі, пояснюючи причини, які примусили їх тікати, писали в ту саму губернську канцелярію, що вони виконували всі свої повинності вчасно і справно, платили подушні податки та інші грошові побори теж вчасно і без недоїмок, щороку давали багато фуражу. Однак, скаржилися селяни, тяжкі побори та вимоги все збільшуються. «И за того великого, положенного на них отягощенного работою, и за частими разными многими денежными и хлебными сборами, також за малоимением в том селе Крпничном пахотной земли и сенных покосов, от чего мы, именованные, пришли в немалую скудость...»³

23 квітня 1765 р. криничани звернулися до прикажчика Кантеміра з проханням, щоб той дав їм письмовий дозвіл на переселення в інше місце; прикажчик Чернявський у відповідь на це відібрав у селян багато різного майна: 21 «зпун сермяжний», 11 кожухів, 1 хомут, 2 сокири, одну пару сошників, 40 локтів полотна та багато іншого майна. «От чего ми,— заявляли криничани,—по нетерпимости оставя все свое жилище и всякне пожитки, из того села Криничного с женами и с детьми своими ВЫШЛИ»³.

Організаторами втечі крчничан були місцеві селяни Василь Великий і Леонтій Мигаль. Один із втікачів, М. М. Кабаненко, на допиті заявив, що селяни мали намір розійтися по слободах Ізюмського, Охтирського полків.

Під Краснопіллям, на території Сумського полку, втікачів наздогнав посланий Кантеміром загін в 200 козаків на чолі з хорунжим Линецьким. Між втікачами і переслідувачами сталася сутичка. Кілька козаків вистрелили в натовп втікачів. Обурені селяни «все вдруг с имеющими у них киями, кольем и остами брослись к ним и били их кто чем попало»,—розповідав селянин Кабаненко⁴.

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 406, спр. 410, арк. 12—13.

² Там же, арк. 10—11.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 2—3.

252

7

Переслідувачі були змушені відступити. Прикажчик Кантеміра побіг шукати військової допомоги. Тимчасом селяни-втікачі звернулися до княгині Юсупової, власниці слободи Ракитної, щоб вона їх прийняла на свою землю. Користуючись нагодою, княгиня пообіцяла втікачам деякі пільги і взяла їх під свою владу.

Ось ще приклад втечі, яка відбувалася за інших обставин. В селі Веселому, Сумського повіту, вісім родин селян, в яких налічувалося 29 душ кріпаків місцевого сотника Ямпольського, стали готуватися до втечі. Помітивши це, Ямпольський забрав у них всю худобу і наказав пильно за ними стежити. Тоді селяни звернулися по

допомогу до жителів сусідніх сіл. 20 квітня 1765 р. група селян з сіл Полівки, Виднівки та Чернетчини — Василь Дяченко, Семен Шевченко, Кіндрат Вороненко, Петро Кузьменко та багато інших, озброєні кілками, косами і т. д., напали на садибу Ямпольського у Веселому і розгромили її. Тим часом 8 селянських родин, які збиралися тікати, забрали з поміщицького двору свою худобу, захопили з поміщицьких комор 43 чверті хлібного зерна і виїхали з села. Селяни сусідніх сіл супроводили втікачів, охороняючи від небезпеки і можливої погоні, аж за 20 верст від Веселого .

У серпні того ж року група селян — жителів Полівки — напала на двір сотника села Веселого, побила місцевого отамана та інших старшинських посіпак, взяла з собою кілька селян, незадовго перед тим повернутих з втечі, і рушила до свого села.

Втеча селян від старшини і поміщиків, як одна з форм класової боротьби у XVII—XVIII ст. ст., стала дуже розповсюдженим явищем. Це примусило царський уряд вжити ряд заходів. В 1766 р. за царським наказом для комісарів Слобідсько-Української губернії була розроблена інструкція. В одному з її пунктів — «О пресечении побегов» — вказувалося, що в кожному поселенні треба «учредить сотских и десятских, определяя всякому сотскому по сту, а десятскому по десяти дворов; приказать особливо в войсковых

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф, 381, спр. 2, арк. 1—2.

253

местечках, дабы каждой в своем ведомстве, буде приметит имеющих намерение бежать, то б немедленно о таких деясной сотскому, а сотский комиссару рапортовали» . В інструкції давалися докладні вказівки, за якими саме ознаками можна передбачати втечу селян, яких заходів слід вживати до запідозрених в намірі тікати і т. д.

Однак ці заходи не давали бажаних для пануючого класу результатів. Досить сказати, що в Харківському філіалі Центрального історичного архіву лише в одному фонді № 399 налічується 68 справ, документи яких свідчать про величезну кількість випадків втечі селян ².

Особливо посилились втечі селян від своїх кріпосників в другій половині XVIII ст. -Селянська і козацька біднота тікала на Дон, на Волгу, в Новоросійські степи, а нерідко й до інших поміщиків, які давали людям бодай незначні тимчасові полегкості.

В умовах загострення класової боротьби в країні в другій половині XVIII ст. почали появлятися «самозванці». Вони переважно привласнювали собі імя Петра III. Віра в «хорошого царя» тоді ще панувала серед широких селянських мас. Раптова смерть царя Петра III і поширення в народі чуток про те, що Катерина II з своїми фаворитами відсторонили його від трону, сприяли породженню фантастичних здогадів про ці події. Невірно стали тлумачити маніфест від 18 лютого 1762 р. про вільності дворянства та про наступну секуляризацію (тобто перехід у власність держави) церковно-монастирських земель. Говорили, нібито «вільності» дворянству вже дано, нібито незабаром передбачалося, за царя Петра III, звільнити від кріпацтва церковно-монастирських, а згодом і поміщицьких селян.

Далі фантазія селян породила легенду, ніби Петра III за його наміри дати волю селянам хотіли убити Катерина II і дворяни, але він якось врятувався від смерті, переховується нині серед селян і вживає заходів до свого повернення на царський трон та до

¹ Матеріали для історія колонізації..., т. II, стор. 299.

г Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 80—82, 88, 91, 112, 117, 162, 171 і т. д.

254

звільнення селян від кріпосного права. Поширенням в народі таких легенд і пояснюються спроби кількох людей скористатися імям Петра III у класовій боротьбі.

Гноблені маси селян, козаки та інші верстви населення, яким скрутно жилося, всіляко підтримували тих» хто, називаючи себе Петром III, обіцяв дати волю нужденним і закріпаченим, полегшити умови життя всім трудящим.

Як відомо з історичних документів, першим «самозванцем» на Слобожанщині був Микола Кальченко» який в 1764 р. став видавати себе за царя Петра III.

1 грудня 1765 р. в селі Оськино, Коротояцького повіту, появилось три чоловіки, які перед селянами назвали себе: один — «императором Петром Федоровичем», другий — вельможею Румянцевим, третій — сином боярина Краснощокова. Жителі села Оськино зустріли їх гостинно і довірливо. Чутка про цих «знатних» людей швидко дійшла до жителів сіл Новосолдатське, Проволоки та ін. З цього приводу бригадир Зорич писав у своєму рапорті губернатору Щербініну, що селяни «о чем с ними говорили, то стоя на коленах. Онъш самозванец, злодей, обещался с тех однодворцев сложить подушный оклад на двенадцать лет и позволить им курить и продавать вино» . Начальство сусіднього міста Урива, довідавшись про появу самозванця, негайно послало сім вершників у село Оськино, щоб їх заарештувати. Прибулий загін застав самозванця та його «свиту» «в том селе Оськино у мужика на дворе и для охранения его до двух сот мужиков с дрекольем и копьями»². Ця охорона і не дозволила вчинити арешт.

З села Оськино самозванець виїхав на даних селянських конях до Воронежа. «Едучи до самого Воронежа по всех деревнях, — говорилося в рапорті бригадира, — была ему встреча, и все целовали руки, как духовные, так и светские, и носили его на руках». Однак цьому самозваному ватажкові не вдалося підняти повстання. По дорозі до Воронежа він був заарештований і ув'язнений в цьому ж місті. Водночас було заарештовано багато селян з Оськіна та інших сіл. На допиті виявилось,

¹ Філіал ЦДІА Харків, ф. 399, спр. 399, арк. 3.

² Там же, арк. 4.

255;

що «императором Петром Федоровичем называл себя Орловского ландмилицкого полка беглый солдат Гаврило Кремнев, а сообщники с ним — беглые два человека крестьяне помеїдика Кологривова»

Майже в той самий час, коли Кремньов проголосив себе Петром III, в слободі Купянці 2 грудня 1765 р. появилася ще один «цар» Петро III — теж біглий солдат Брянського полку Петро Чернишов. Самозванство Чернишова підтримав купянський піп Івашцький, який поспішив відслужити за удаваного царя Петра дна молебні. Однак і Чернишов і його помічник — піп Іваницький ввечері того ж дня були заарештовані.

Кремньов, Чернишов та їх помічники й однодумці були тяжко покарані фізично і засуджені до кінця життя на Нерченську каторгу. Однак самозванці появлялися в різних місцях країни і в наступні роки.

Самозванцям Кремньову і Чернишову не вдалося організувати скільки-будь помітних селянських виступів па Слобожанщині. В селі Оськиному ледве ледве не сталася кривава сутичка між висланим владою військовим загоном в 7 вершників та натовпом селян в 200 чоловік. Однак військові люди, зважаючи на свою нечисленність, не наважилися вжити зброї, утрималися від рішучих дій і швидко повернули назад. А селяни не стали їх переслідувати.

Досить розповсюдженим явищем у класовій боротьбі на Слобожанщині, як і по всій країні, була в той час порубка поміщицьких лісів. Селяни збиралися цілим селом, а нерідко й з декількох сіл із 100—300 возами їхали в поміщицький ліс. Виставивши варту на випадок наскоку поміщицької охорони або збройних сил, посланих місцевою старшиною, вони дружно рубали ліс собі на будинки та на дрова. Наприклад, селяни Огульців самовільно рубали ліс у полковниці Шидловської в 1742— 1755 рр.². Валківські селяни разом з жителями суміжних сіл рубали ліси козацької старшини в

1751—1753 роках³. В Золочеві селяни організували порубку лісу у

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 199, арк. 34.

² Там же, ф. 3і, спр. 249, арк. 1.

³ Там же, спр. 280, арк. І—47.

266

поміщиці Спичинської в 1764 р., а наступного року у цієї ж поміщиці селяни рубали ліс під селом Люботином

Як свідчать документальні дані, на Ізюмщині селяни рубали ліс у генерала Мейєра в 1765 р.². В лісах поміщиків і старшин Охтирщини також було кілька порубок в 1764 р. \ В Острогозькому полку селяни рубали ліси Острогозького монастиря в 1763 р.⁴, ліс поміщика Куликовського в містечку Перекопі в 1770 р.⁵ і т. д.

В ті ж часи часто виникали селянські виступи, спрямовані проти запровадження подушного податку. Селяни-кріпаки відмовлялися ходити на панщину, вимагали перевести їх у стан казенних селян. Під час таких заворушень селяни часто робили збройні напади на поміщицькі маєтки, руйнували і палили їх, забирали худобу і т. д.

У зв'язку з ліквідацією слобідсько-українських козацьких полків, козаки, як уже було сказано, переводилися на становище так званих військових обивателів та обкладалися подушним податком. Частина майна ліквідованих полків передавали гусарським полкам, а решту продавали і виручені гроші здавали в казну. Нові порядки викликали невдоволення серед козаків-селян, і вони подекуди організовували ряд виступів.

21 грудня 1765 р. жителям міста Ізюма на зборах був прочитаний указ від імені цариці Катерини II про те, що вони з козацького стану переводяться у військові обивателі і обкладаються подушним податком по 95 копійок з чоловіка. Для збирання податків треба було обрати «раскладчиков», а про згоду виконувати нові обов'язки — розписатися. Ізюмці погодилися одноразово внести по 95 копійок, але щороку платити подушний податок відмовилися, отже й не стали обирати постійних «раскладчиков».

Жителі слободи Андріївни пішли ще далі. Вони «не токмооных раскладчиков, но и девяностыи пяти ко-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 31, спр. 671, арк. 1—10, спр. 712, лрк 1—

21

² Там же, ф. 28, спр 53, арк. 1—65.

³ Там же, ф. 27, спр. 100, арк, 1 —17.

⁴ Там же. ф. 29, спр. 64.

⁵ Там же, ф. 399, спр. 599, арк. 1—2G.

17. 4-522

257

пеечного окладу по многому де от иего уветцепаїию принесть не пожелали, они ж и негодных лошадей... к продаже не допустили». Те саме зробили й жителі містечка Соколова: ...«они раскладчиков избрать не хотели, а потом выбраппые к присяге не пришли и тем учинили немалую останонку»².

Губернатор Щербінін, діставши повідомлення про події в Ізюмі, Андріївні і Соколові, вирішив негайно вдатись до рішучих заходів, щоб зламати непокору селян і запобігти таким виступам по інших селах. 23 грудня він наказав силами військової команди заарештувати в Андріївні найбільш активних учасників виступу і «жестокко наказать, дабы они более того чинить не дерзали, а подлежащие по окладу с них деньги... собрать неотменно»³. Військова команда повинна була стояти в Андріївні до того часу, аж поки закінчиться збирання податку. Якщо ж у селі буде неспокійно, Залишити війська по хатах на невизначепний час. Утримання солдатам і фураж для коней було наказано брати з тих козаків, що відмовлялися платити податок.

Згідно з наказом, 2 січня 1766 р. в Андріївну прибули два ескадрони війська. Зібрані жителі села трималися дружно — «все єдиногласно об'явили себя захищниками»⁴. В рапорті бригадира Зорича вказується; оскільки визнало себе винним майже все село, довелося заарештувати тільки частину людей, а частину залишити на волі. Ці люди ходили «по улицам непристойним образом с дубинами».

Смілива поведінка селян дуже занепокоїла начальника карального загону. На його прохання до Андріївни було прислано ще дві роти піхоти. Посилений каральний загін заарештував 216 козаків; вони були закуті в колоди і відведені в Ізюм, а там увязнені. До кінця слідства та судового вироку⁵ вони утримувалися на хлібі (невеличкий кусок на день) та на воді. По закінченні слідства лише 33 чоловіка з 213 були визнані не-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 50, арк. 24—27.

² Там же, ф. 399, спр. 50, арк. 12.

³ Там же, арк. 28.

« Там же, ф. 399, спр. 50, арк. 32.

⁸ Там же, арк. 34.

255

винними і звільнені з-під варті, 25 чоловік були тяжко покарані батогами і повернуті додому для сплати податків. Багатьох заарештованих карали в присутності зігнаних селян — жителів не тільки Андріївни, а й багатьох сусідніх сіл. 9 чоловік, що вважалися головними призвідцями, багато разів катували в Ізюмі, потім відправили до губернської канцелярії, де їх знов катували. Кінець кінцем цих людей, з понівеченимakraй здоров'ям, відпустили.

Такими заходами колишніх козаків Андріївни примусили платити податки казні.

Жорстока розправа з «військовими обивателями» в Андріївні не залякала однак слобожан і не припинила опору їх по інших селах. Так, 7 січня 1766 р. жителі Балаклії відмовилися обирати «раскладчиков» і платити податки. Сюди негайно прибула гусарська команда. Вона заарештувала найбільш «неслухняних» жителів: Івана Гребінку, Максима Мисочку, Лаврентія і Михайла Безуглих та ще кількох чоловік. На очах силоміць зігнаних жителів Балаклії відібраних людей тяжко покарали батогами. Після того всім десятникам і сотникам міста було дано на підмогу по одному гусару і наказано ходити по дворах та збирати податок.

І все ж таки, незважаючи на катування, на грубий тиск, виступи «непокірливих» не припинялися. 9 січня 1766 р. проти подушного податку виступили жителі сіл Огульців, Одринки, Черемошного, 15 січня того ж року — жителі Лсваківки². Таких виступів було багато. Всі вони ліквідувалися тільки з допомогою військових сил. Подібні факти свідчать, що трудящі Слобожанщини, як і всієї країни, не йшли покірливо в кріпацьке ярмо, а боролися, як тільки могли, проти кожного заходу пануючих класів, спрямованого на посилення кріпосницького гніту.

Хвиля відмов селян відбувати панщину у поміщиків та виконувати інші панщинні обов'язки широко розлилася по суміжних з Слобожанщиною селах Воронежської і Белгородської губерній. В 1766 р. сталися такі виступи селян-росіян і українців в селах Олексіївні,

17

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 50, арк. 2, 4.

² Там же, спр. 205, арк. 1.

259

Олександрівні, Бутурлинівці, Білокуракинній, Воронцовці, Новомихайлівці, Принцівці, Петровському та інших — Воронежської губернії; в селах Вовчі Води, Єфремівка, Козмодем'янськ, Миколаївка, Софіївка, Микитівна та інших — Белгородської губернії.

Селяни не тільки не виходили на панщину, а натопом в кількасот чоловік приходили в панський двір і вимагали, щоб поміщик забирався геть з села; надто старанних поміщицьких холопів та інших «вірних слуг» били. В селі Михайлівні, Валуйського повіту, в маєтку князя Голіцина 26 липня 1766 р. 600 селян на чолі з ковалем Кирилом Соленим, Нечипором Дашевським » Камініним прийшли до князя і заявили, що вони відмовляються йому служити і вимагають, щоб їх записали в казну. Виступ був придушений лише військовою силою

Взагалі селянсько-козацький рух опору проти кріпосників розгорнувся з такою силою, що губернатори Слобідсько-Української, Воронежської і Белгородської губерній були змушені діяти об'єднаними військовими силами. Нерідко військові загони були озброєні не тільки рушницями, а її гарматами². Випадки відмов від виконання кріпацьких обов'язків мали місце в багатьох селах Охтирської, Сумської та інших провінцій Слобідсько-Української губернії.

Однак в цьому русі селяни неспроможні були досягти своєї мети. Міцні органи влади поміщиків-кріпосників збройною силою придушували виступи селян і примушували їх відбувати все важчі повинності. Проте силою не можна було забезпечити потрібний для кріпосників спокій на Слобожанщині.

Класова боротьба все частіше стала проявлятися в раптових нападах на поміщицькі маєтки. Так, влітку 1761 р. ватага невідомих людей несподівано напала на двір козацького старшини Обозного в селі Савиново, Сумського полку, і розгромила його³. Двома роками пізніше селяни-однодворці з села Татаріно вчинили напад на маєток козацького старшини Голубина в селі

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 205, арк. 134—135.

² Там же, арк. 139.

³ Там же, ф. 30, спр. 61, арк. 1—17.

260

Вільховатці, Острогоського полку¹. В 1764 р. селяни слобідки Мошепки, Сумського полку, самочинно зорали землі сотника Ямпольського². Наступного року жителі села Порічного відібрали у козацького старшини В. Давидова ділянку лісу і сінокоси. Такі випадки траплялися також і в інших місцях.

З 1766 р. на Слобожанщині особливо частішають напади на поміщицькі маєтки невеликих гайдамацьких загонів. Гайдамацький рух у XVIII ст був дуже поширений на Правобережній Україні (Київщина, Брацлавщина). На Слобожанщині гайдамаками звали себе селяни, які загонами діяли проти поміщиків в 60-х роках XVIII ст. Склалися ці загони переважно з місцевих селян.

Про дії гайдамаків у різних місцях Слобожанщини з 1766 р. свідчить велика кількість документів³. В 1767 р. число гайдамацьких груп помітно збільшилося. Один з таких летучих селянських загонів спалив маєток якоїсь поміщиці під Харковом⁴. У цієї ж поміщиці селяни захопили землю під Ізюмом. Жителі Недригайлівки, Сумської провінції, підбадьорені діями гайдамацьких загонів, в тому ж році виступили проти свого поміщика М. Головкина, розгромили його маєток і порозбирали багато його майна⁵. Того ж року жителі слободи Олексіївни, Острогоської провінції, зруйнували хутір дяка Сироватського⁶.

Напади гайдамацьких ватаг і відкриті виступи селян проти поміщиків дедалізростали. Це примусило губернатора Слобідсько-Української губернії зайнятися мобілізацією сил для боротьби з гайдамаками і виділенням окремих військових частин для цієї ж мети¹. Однак вжиті урядом та поміщиками заходи проти селянських рухів на Слобожанщині не давали бажаних їм наслідків. Класові суперечності тут загострювалися, і селянські виступи в різних формах частішали. Селянські

¹ Філіз.п ЦДІА, Харків, ф. 29, спр. 56, арк. 1—14.

- ² Там же, ф 30, спр. 69, арк. 1—15.
³ Там же, ф. 399, спр. 79, арк. 1—69; спр. 229.
⁴ Там же, ф 399, спр. 318, арк. 1—8; спр. 322, арк 1—7.
⁵ Там же, ф. 399, спр. 327.
³ Там же, сир. 328
⁷ Там же, спр. 406, 431, 477, 551.

261

маси Слобожанщини разом з селянськими масами країни стихійно наближалися до селянської війни.

В 1773—1774 рр. вибухнула найбільша в історії Росії селянська війна під проводом Омеляна Пугачова. Почавшись на Приураллі, вона швидко перекинулася на Поволжжя і поширилася по європейській частині Росії. Селянський рух, очолений Омеляном Пугачовим, мав великий вплив і на Україну. Об'єднані і пройняті спільним бажанням знищити феодально-кріпосницький гніт, селяни Росії, України, населення Приуралля і Поволжжя піднялися на боротьбу проти поміщиків-кріпосників.

Добре знаючи тяжке становище українського селянства, Пугачов з перших днів свого виступу звернувся до українського народу з маніфестом, в якому закликав убивати кріпосників і обіцяв селянам різні пільги. Екземпляри маніфесту насамперед поширилися на Слобожанщині. Тут же почали діяти й загони повстанців, які Пугачов посилав на допомогу слобожанам.

Восени 1773 р. в Острогозькій та Ізюмській провінціях, а трохи згодом також у Харківській, Сумській і Охтирській появилися люди, які називали себе посланцями Омеляна Пугачова. Вони поширювали його листи з закликами приєднатися до повстання. До того ж закликали і самі посланці Пугачова.

Ці листи, заклики і свідчення учасників повстання, а ще більше таємні перекази про керований Пугачовим рух викликали велике хвилювання і співчуття у селян та міської бідноти. Люди стали все одвертіше проявляти презирство до своїх поневолювачів. Все частіше тікали селяни-кріпаки від своїх поміщиків. Недавні козаки, записані в гусарські полки, тобто перетворені в звичайних солдатів, нерідко дезертували з своїх частин. Частина колишніх козаків ішла в гайдамацькі загони, які оперували на Слобожанщині, а частина пробиралася на схід — до війська Пугачова.

Слобідсько-український губернатор наказав начальникам гарнізонів та іншим представникам царської влади на Слобожанщині докласти всіх сил, щоб розшукати посланців Пугачова і заарештувати їх. Немов у

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, сгр. 776, арк 263—268.

262

відповідь на ці заходи губернатора селяни Печеніг та Мартового вчинили масову порубку лісу, що належав Харківському Покровському монастирю. Значно більше, ніж в попередні роки, появилася на Слобожанщині гайдамацьких загонів, які забирали майно у поміщиків, а їх самих нерідко вбивали². Наприклад, навесні 1774 р. біля містечка Тора гайдамацький загін вбив поміщика Сошальського під час наскоку на його маєток³. Такий же загін, вдершись у маєток поміщика Чорного в Старооскольському повіті, розгромив його двір, а самого господаря вбив⁴. У багатьох селах Ізюмської, Харківської та інших провінцій селяни відмовлялися відбувати панщину та виконувати інші повинності. Внаслідок цього стався ряд сутичок селян з висланими проти них військовими загонами⁵. Заворушення виникли також в селах Грунь, Василівна та Катеринівка Лебединського повіту^о.

Селянський рух у зв'язку з повстанням під проводом Омеляна Пугачова особливо розгорнувся на Слобожанщині з серпня 1774 р., тобто з того часу, коли головні сили повстанців перенесли свої дії з Уралу на Поволжжя. Насамперед російські селяни

активізували свою боротьбу в Пензенській і Тамбовській губерніях. Звідси рух перекинувся у Воронежську губернію та в Острогозьку провінцію Слобідсько-Української губернії і т. д.

З серпня 1774 р. бригадир Сотніков їхав через село Ключі, Верхньоломівського повіту на Воронежчині. його перестріли місцеві селяни, заарештували, закували в кайдани, та, як говориться в рапорті верхньоломівської воєводської канцелярії, «увезли невідомо куда».

5 серпня жителі містечка Норовчате вчинили розправу над місцевим воєводою: він був повішений. На другий день у Верхній Ломов прибув посланець від групи повстанців, Борис Нікітін, який виявився кріпаком одного з поміщиків даного повіту; він подав у міс-

¹ Філіал ЦДІЛ, Харків, ф. 399, спр. 776, арк. 961.

² Там же, арк. 958.

³ Там же, арк. 987.

⁴ Там же, арк. 993.

⁵ Там же, арк. 1006.

^в Там же, арк. 1061.

263

цеву церкву листа з проханням щодня молитися за здоров'я царя Петра III.

У згаданому рапорті верхньоломівської воєводської канцелярії в кінці відзначалося, що «да на многих по Верхнеломовскому и по другим уездам помещиков свои люди и крестьяне также разоряют, и чинят грабительства, и держат в жительствовах их под караулом, а также увозят невідомо куда»

Воронезький губернатор, пересилаючи цей рапорт слобідсько-українському губернаторові, не тільки повідомляв його про загрожуючу небезпеку, а ще й просив військової допомоги.

Слобідсько-український губернатор, луже стривожений розгортанням подій, вжив заходів з метою запобігти селянським виступам на Слобожанщині і допомогти воронезькому губернаторові збройною силою.

Щоб ясніша була обстановка, в якій розгорталися народні виступи на цьому важливому етапі селянської війни в Росії, коротко розповімо про вжиті урядом заходи на Слобідській Україні.

Відповідно до загального наказу цариці Катерини II, на початку серпня 1774 р. на Слобожанщині було проведено мобілізацію всіх відставних унтер-офіцерів, капралів, гусарів та підпрапорних; винятку не робилося навіть для старшинських дітей. В першу чергу мобілізація пройшла в Острогозькій та Ізюмській провінціях, тобто на території, ближчій до місця розгортання подій. Всі люди, що підлягали мобілізації, 8 серпня прибули в Острогозьк та Ізюм².

Незабаром було проведено таку ж мобілізацію в Охтирській, Харківській та Сумській провінціях. Зокрема, в Острогозьку, Ізюмі та в інших містах цих провінцій було взято на облік надійних з погляду поміщиків і органів царської влади людей, поділено їх на групи, визначено їм зброю, місце збору за сигналом тривоги і бойові обов'язки³. Острогозьк та Ізюм було приведено в бойову готовність. Військові залоги

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 905, арк. 99.

² Там же, ф. 379, спр. 1736, арк. 3—9; спр. 905, арк. 147.

³ Там же, ф. 379, спр. 1736, арк. 18, 25; спр. 905, арк. 38.

264

і озброєння менших міст цих провінцій теж були посилені. Наприклад, в Урив з Острогозька була передана частина гармат

Згідно з наказом Паніна, який керував операціями проти повсталих селян,

слобідсько-український губернатор Щербінін повинен був вислати війська у Воронежську губернію з Бельовської кріпості на «Українській лінії» та з Бахмута. Він же був зобов'язаний надіслати артилерію з Острогозька в Тамбовську губернію. Однак у зв'язку з загрозливим становищем на Слобожанщині була послана лише військова команда — 337 чоловік — з Бельовської кріпості. Команда пройшла за маршрутом

Бельов—Зміїв—Печеніги—Бурлук—Ура-
дово—Острогозьк та далі на Воронежчину².

Щодо відправки бахмутської команди, то довелося погодитися з рапортом бахмутського коменданта Уткіна від 8 серпня 1774 р., який доповідав, що «отправить к Воронежу для показанной надобности, в рассуждении здешнего пограничного города... крайне некого». Через такі ж обставини Щербінін не вислав артилерії з Острогозька в Тамбовську губернію.

Б умовах мобілізованості сил кріпосників селянським масам Слобідської України особливо тяжко було підняти повстання. Значне збільшення військових сил внаслідок мобілізації відставних військовослужилих людей, приведення в бойову готовність заможних верств населення, посилення уваги до всяких прохожих і проїжджих людей, нагляд за поведінкою жителів міст і сіл теж надзвичайно ускладнили виступи селян проти феодално-кріпосницького ладу.

Однак протест проти гнобителів, прагнення селянських мас та інших верств трудящих і експлуатованих людей Слобожанщини полегшити своє безправне і безрадісне життя проявлялися і в таких складних умовах.

З рапорту Краснокутського комісарства довідуємося, що якраз із серпня 1774 р. зростає кількість дезертирів з Охтирського гусарського полку і селян-втікачів від кріпацтва. В Красному Куті стало відомо, що

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 905, арк. 86.

^г Там же.

265

в лісах над річками Коломак і Кагальних переховуються групи таких втікачів, готуючись до нападів на сусідні поміщицькі маєтки. Краснокутське комісарство змушене було організувати облаву на цих втікачів, відправивши одну військову команду з Колонтаєва, а другу — з Валок. їм повинні були допомагати загони з жителів Колонтаєва, Любівки, Високопілля, Валок. Місцеві селяни своєчасно попередили втікачів про наближення облави, і ці люди подалися далі в степи. Внаслідок цього облава 12 серпня закінчилася невдачею.

Такі явища, як видно з рапорту Охтирської провінціальної канцелярії, спостерігалися й по інших місцях. Внаслідок цього «и в прочих комиссарствах наряженные в искоренении злодейских партий везде разтезды и поиски...»². Однак у зв'язку з тим, що селяни співчували втікачам, підтримували їх матеріально і морально, сповіщали про маршрути загонів, які готувались до облави, затіяне «искоренение» здійснити властям і поміщикам не вдавалося³.

Тимчасом число гайдамацьких загонів все більшало і їх напади на поміщицькі садиби по всіх провінціях Слобожанщини значно почастишали. Один з таких загонів поспішно пройшов в ніч на 5 серпня 1774 р. повз садибу поміщиці Спичинської в Золочеві⁴. В ніч на 12 жовтня того ж року загін повстанців (гайдамаків) зруйнував поміщицьку садибу у Валківському комісарстві над річкою Орчик. В ніч на 18 грудня гайдамацький загін вчинив напад на поміщицьку садибу в Івапівці, Ізюмської провінції. Вісті про такі напади надходили звідусіль.

У походах військ Пугачова на Поволжі брало участь також немало українських селян. Повних відомостей про це, розуміється, немає, однак часткові дані ми маємо дуже яскраві.

3 рішення Слобідсько-Української губернської канцелярії від 9 січня
1775 р. про участь жителів Украї-
1 Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 905, арк. 39.
2 Там же, арк. 38.
8 Там же, арк. 44.
4 Там же, ф 399, спр. 905, арк. 147.

266

ни в повстанні під проводом Пугачова ми довідуємося про невелику групу таких учасників. Як відомо, під Царицином військо Пугачова зазнало поразки. Серед захоплених у полон повстанців були також українці, з яких на слідстві в Царицині 19 чоловік назвали себе слобожанами. Цих людей відправили на батьківщину для завершення слідства і покарання. По дорозі в Острогозьк з них втекло 2, вмерло 10 чоловік. Серед приведених до місця призначення 7 чоловік були Семен Андрійович Кунденко, кріпак з села Закобиліна, Сумської провінції, Роман Іванович Солошенко та Андрій Антонович Полтавченко — кріпаки з слободи Олексіївки, Острогозької провінції; Кирил Корнійович Гаркавенко—кріпак графа Гендрикова з села Сніжків Кут (Сніжки), Валківського комісарства; Гнат Павлович Чигиринченко та Кіндрат Єфремович Черсв'яченко — кріпаки поміщиці Хорватової з слободи Лютівки, Вільшанського комісарства; Данило Гарасимович Криворученко — кріпак сотника Шатила з містечка Сосниці (Чернігівщина).

На слідстві з'ясувалося, що всі ці полонені належали до війська Пугачова, причому вони заявили, що їх нібито залучено до повстанців силою. За ними не було встановлено вини в убивстві поміщиків і їх покарання обмежалося тим, що в місцевих комісарствах вони були жорстоко побиті нагаями та відправлені до їхніх поміщиків

Згодом нові групи учасників повстання почали повертатися на Слобожанщину з Дону та Поволжя, де вони були впіймані царськими військами. У травні 1775 р. губернська канцелярія одержала прибулих з Дону Кліма Оленченка, Якіма Шланцева та Опанаса Шаповаленка і вислала їх на місце проживання в Острогозьку провінцію². В червні надійшов з Ростова на Дону список групи учасників повстання, в якому значилися: Костянтин Никифоров з слободи Калитви, Никифор Петров з слободи Михайлівни, Острогозької провінції, Мойсей Коваленко з слободи Соколової,

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. JQ16, арк. 20—23.

¹ Там же, арк. 66.

267

Мереф'янського комісарства Пізніше були приведені Степан Підлісний з села Межиріч, Сумської провінції, Лвраам Логінов та Шаповал з містечка Липців, Харківської провінції².

Селянству Слобідської України під час селянської війни, очоленої Омеляном Пугачовим, не вдалося влитися в повстання великими силами. Губернатор Щербінін вкупі з українськими і російськими поміщиками, спираючись на значні військові сили, зробив все, щоб запобігти тут загальному повстанню. Однак наведені факти дають підстави твердити, що великі маси українського селянства Слобожанщини, як і всієї країни, ненавиділи поміщиків-кріпосників і прагнули визволитися з-під влади гнобителів. Українці й росіяни — жителі Слобожанщини, як тільки це було можливо в місцевих умовах, спільно боролися проти кріпосництва. Чимало селян з Слобідської України брали участь у боротьбі проти класового ворога в повстанських полках під командуванням Омеляна Пугачова.

25 серпня 1774 р. біля Чорного Яру, в 100 кілометрах на південь від Царицина, Омелян Пугачов з невеликим загоном вірних повстанців відступав на Урал. В районі рік Великого та Малого Узенів він був схоплений купкою козацької верхівки на чолі з

колишнім суддею Твороговим,—людьми, що зрадили його в скрутну годину. В січні 1775 р. керівник селянського повстання був покараний на смерть у Москві.

Селянські повстання в багатьох місцях Росії тривали і в 1775 р. Напружена обстановка тривала на Україні і Слобожанщині. Однак визвольний рух явно йшов на спад, і зрештою перемога лишилася за поміщиками і кріпосницьким ладом.

Стихийний характер селянської війни, якою керував Омелян Пугачов, відсутність робітничого класу з його бойовою партією, яка б допомогла селянству організуватися і очолила б його боротьбу проти класових ворогів, зумовили поразку цього і всіх інших селянських повстань в період феодалізму. Однак придушення се-

¹ Філіал ЦДІА, Харків, ф. 399, спр. 1016, арк. 62.

² Там же, арк. 67,

263

лянської війни, керованої Пугачовим, не зменшує її прогресивного значення в історії. Селянські повстання завдавали міцних ударів по кріпосництву і тим самим прискорювали розвиток нових, капіталістичних відносин.

З розвитком капіталізму в Росії з'явився робітничий клас. «Поява на історичній арені,— говорить в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією,— найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду — Комуністичної партії — мала вирішальне значення для дальшого розвитку російського, українського і всіх інших народів Росії». Російський пролетаріат під проводом Комуністичної партії, організувавши боротьбу за стратегічним планом, розробленим В. І. Леніним, привів селянство до перемоги над царизмом і поміщиками, над буржуазією міста і села і встановив у Росії Радянську владу — першу в світі могутню державу робітників і селян, яка досягла всесвітньоісторичних перемог у будівництві соціалізму.

В БРАТНІЙ СІМІ

Історія Слобідської України переконливо свідчить про безкорисливу матеріальну і моральну допомогу російського народу українським переселенцям, про нерозривну єдність дій українських слобожан і російського народу в спільній боротьбі проти зовнішніх ворогів та проти соціального гніту російських і українських феодалів, про органічні зв'язки господарського і культурного розвитку Слобожанщини і Росії та про великі плідотворні наслідки цього процесу.

Яскраві сторінки з історії Слобідської України XVII—XVIII ст. ст. відображають братні взаємини та розвиток двох великих народів — російського і українського, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» .

Найлютішим ворогом російського, українського, як і інших народів Росії, вказується в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, схвалених ЦК КПРС, було царське самодержавство. Спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, царизм проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів. На Україні царизм ліквідував місцеве самовряду-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

270

вання, люто придушував національно-визвольний рух, присікав всякі прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови. Царизм всіляко підтримував місцевих експлуататорів у гнобленні трудящих мас. Він ішов назустріч іноземним капіталістам у їх прагненні захопити в свої руки найважливіші галузі промисловості України, допомагав їм висмоктувати з народних мас величезні прибутки.

й. В. Сталін відзначав: «До революції Україну експлуатували імперіалісти Заходу, так би мовити, нишком, без «воєнних операцій». Організувавши на Україні величезні підприємства (по вугіллю, металу і т. д.) і забравши в свої руки більшість акцій, імперіалісти Франції, Бельгії та Англії висмоктували соки з українського народу в порядку легального, «законного», без шуму». В руках іноземних капіталістів на 1914 рік було: 80% доменних печей, 80% рудників Криворіжжя, 90% коксохімічних підприємств, 70% видобутку марганцевої руди.

За часів капіталізму в Росії на історичну арену виступив робітничий клас, який став опорою і надією українського народу, як і всіх народів Росії, в їх соціально-національній визвольній боротьбі. В. І. Ленін, борючись проти розкольніцьких дій буржуазних націоналістів, вказував: «Противником визвольних прагнень українців є клас поміщиків великоруських і польських, потім буржуазія тих же двох націй. Яка суспільна сила здатна дати відсіч цим класам? Перше десятиріччя ХХ століття дало фактичну відповідь: ця сила виключно робітничий клас, який веде за собою демократичне селянство. Намагаючись розеднати і тим ослабити дійсно демократичну силу, при перемозі якої було б неможливе національне насильство, п. Юркевич² зраджує інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України. При єдиній дії про-

¹ й. В. Сталін. Твори, т. 4, стор. 173

² В. І. Ленін в даному разі мав на увазі українського буржуазного націоналіста.

1

і

271

летарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови».

Робітничий клас в союзі з трудящим селянством, під керівництвом Комуністичної партії, здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, повалив владу імперіалістичної буржуазії та поміщиків і встановив диктатуру пролетаріату. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції насамперед була здобута в центрі Росії. Це дало могутній поштовх розвитку пролетарської революції в усій країні.

Український народ, який спільно з великим російським народом пройшов довгий шлях героїчної революційної боротьби, перший слідом за російськими братами став на шлях Жовтневої соціалістичної революції, поклавши початок нової, славної епохи своєї історії. 25 грудня 1917 р Перший Всеукраїнський зїзд Рад проголосив Україну Радянською Соціалістичною Республікою, важливою складовою частиною якої стала основна частина бувшої Слобідської України. Виражаючи одностайно волю робітників і селян України, перший зїзд урочисто заявив про необхідність тісного союзу Радянської України з Радянською Росією.

«Робітничий клас України,— говорить в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією,— своєю самовідданою боротьбою за повалення влади буржуазії і поміщиків, своєю боротьбою проти націоналістичної контрреволюції вніс гідний вклад у справу перемоги пролетарської революції в нашій країні».

Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, як і в усій Росії, покінчила з соціальним і національним гнітом, ліквідувала хижацьке грабування природних багатств України іноземними імперіалістами, поклала край експлуатації українського Народу іноземним капіталом. Визволившись від поміщицькобуржуазної експлуатації і від національного гніту, український народ став повновладним господарем своєї долі. При братерській допомозі російського народу він добився здійснення СВОЄЇ ВІКОВОЇ мрії — створення

¹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 14.

272

справді вільної, суверенної національної держави, яка зайняла визначне місце в Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

Перемога соціалістичної революції на Україні і створення Української Радянської держави були досягнуті на основі ленінської теорії революції та розробленого В. І. Леніним учення про завдання і розвиток національно-колоніального руху. Це була велика поразка міжнародного імперіалізму та його буржуазно-націоналістичної агентури.

Під керівництвом Комуністичної партії народи нашої країни в жорстокій і кривавій боротьбі проти зовнішніх ворогів і внутрішньої контрреволюції відстояли великі завоювання Жовтня, свободу і незалежність своєї Батьківщини.

300-річчя возз'єднання України з Росією український і російський народи разом з усіма народами Радянського Союзу відзначають величезними досягненнями в справі будівництва комунізму.

Ввійшовши до складу Росії, Україна значно зросла економічно і культурно вже під кінець XVIII ст.; вона в цілому продовжувала зростати і в подальший час. Однак у жовтні 1917 р. Радянській владі довелося прийняти до своїх рук країну в господарському відношенні, порівняно до ряду західноєвропейських країн, надзвичайно відсталу.

Керуючись марксистсько-ленінською теорією, Комуністична партія розробила програму побудови соціалізму в нашій країні. Здійснюючи цю програму, радянський народ першим в історії людства побудував новий суспільний лад — соціалізм, назавжди ліквідував експлуататорські класи, знищив експлуатацію людини людиною, створив першу в світі державу робітників і селян.

Трудящий народ під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу ліквідував вікову відсталість нашої Батьківщини. Наша вітчизна, зробивши гігантський стрибок вперед, вже перед 1941 р. перетворилась в могутню державу з високорозвинутою індустрією, колективним сільським господарством, оснащеним

ій. 4-522

27а

найпередовішою технікою, з найпередовішою в світі радянською культурою. В результаті перемоги соціалізму відбулись докорінні зміни в економіці СРСР, в класовій структурі суспільства, в національних відносинах.

Зростання економічної і політичної могутності Союзу Радянських Соціалістичних Республік дало можливість перетворити в життя вікові сподівання українського народу про його національне возз'єднання. Мудра політика Комуністичної партії і Радянського уряду дозволила завершити об'єднання всіх українських територій в Українську Радянську державу — невідемну частину СРСР. В 1939 р. відбулося возз'єднання Західної України з Радянською Україною, в 1940 р возз'єдналися з Українською РСР Буковина та Ізмаїльська область, а в 1945 р.— Закарпатська Україна. Після возз'єднання всіх українських земель Радянська Україна стала однією з найбільших держав Європи. Українська РСР нині налічує гінад 42 мільйони чоловік населення.

Незважаючи на те, що напад німецько-фашистських полчищ в 1941 р. завдав країні величезних збитків, трудящі Радянської України під керівництвом Центрального Комітету Комуністичної партії України і Уряду УРСР, спираючись на безкорисливу братерську допомогу російського та інших народів СРСР, повністю відбудували народне господарство республіки, багато в чому перевершили довоєнний рівень і тепер вносять свій значний вклад у справу будівництва комунізму.

В дружній сім'ї радянських республік, при їх безкорисливій постійній допомозі

розцвітає Радянська Україна — складова і невідемна частина великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Повністю відбудована і значно розширена на основі сучасної техніки промисловість республіки. Створено ряд нових галузей промисловості — автомобільну, газову, буровугільну, промисловість будівельних матеріалів, налагоджено виробництво засобів зв'язку, оптичних приладів.

274

I

X

Крупна промисловість УРСР дає продукції майже в чотири рази більше, ніж давала вся крупна промисловість царської Росії в 1913 році. В 1952 році крупна промисловість республіки випустила продукції в 17 раз більше, ніж промисловість дореволюційної України. В 1953 році в УРСР вироблено електроенергії в 42 рази більше, ніж виробляли її всі електростанції України до революції. Продукція металообробної промисловості зростає майже в 70 раз, видобуток вугілля зріс більше як у 4 рази, виробництво чавуну, сталі, проката збільшилося майже в 5 раз в порівнянні з 1913 роком. Вугільна, металургійна, машинобудівна та інші галузі промисловості Радянської України займають дуже важливе місце в господарстві Радянського Союзу. Перетворюючи в життя рішення партії і уряду, трудящі України, як і всього СРСР, на базі досягнутих успіхів у розвитку важкої промисловості, яка є основою основ соціалістичної економіки, добиваються крутого піднесення виробництва предметів народного споживання.

В Херсоні будується комбінат бавовняних виробів, який випускатиме на рік понад 100 млн. метрів тканини. В Чернігові починається будівництво камвольно-суконного комбінату, щорічна продукція якого дорівнюватиме 12,5 млн. метрів високоякісних тканин.

Розцвітає і сільське колгоспне господарство України. На початку 1949 р. на Україні налічувалося 31 709 колгоспів, з них у західних областях 5071 колгосп. Партія і уряд безустанно дбають про оснащення соціалістичного сільського господарства сучасною технікою. Якщо на початку 1949 р. на Україні було 1241 МТС, то тепер їх налічується 1347. На полях України працює 182 000 тракторів (у переводі на 15-сильні), тобто на 69% більше, ніж до війни, 51 000 зернових комбайнів, тобто на 65% більше, ніж до війни. Сільське господарство систематично оснащується десятками і сотнями тисяч різних складних сільськогосподарських машин.

Колгоспне селянство України своєю самовідданою працею добилось небачених раніше врожаїв озимої пшениці, цукрових буряків та інших найважливіших сільськогосподарських культур. Високими урядовими

275

нагородами відзначено близько 62 000 новаторів соціалістичних методів праці в усіх галузях сільськогосподарського виробництва і 1100 чоловік удостоєні почесного звання Героя Соціалістичної Праці.

Комуністична партія і уряд України, піклуючись про дальший розвиток соціалістичного сільського господарства, в кінці 1953—на початку 1954 рр. послали з міст України в МТС на посади директорів, головних інженерів і завідуючих майстернями 4775 інженерів і техніків; в колгоспи були послані 23 000 агрономів і зоотехніків. Разом з тим Україна дала в МТС братніх РРФСР і Молдавії 1400 інженерів і техніків.

На основі безперервного піднесення народного господарства зростає матеріальний добробут і культурний рівень трудящих мас Радянського Союзу. Розцвітає українська соціалістична культура.

В УРСР працює близько 31 000 шкіл, в яких вчиться 6,6 мільйона дітей. Кількість учнів семирічних шкіл збільшилась у 57 раз, середніх — у 21 раз порівняно з 1913 роком. У 601 технікумі та інших середніх спеціальних учбових закладах навчається 265 000 учнів. До Великої Жовтневої соціалістичної революції три чверті населення України було неписьменним, тепер вона є республікою суцільної письменності. В 1953—54 учбовому році на Радянській Україні працювало 147 вищих учбових закладів проти 19 вузів, що були на Україні до революції. У вузах Радянської України (разом з заочниками) навчається понад 565 000 студентів. У різних галузях народного господарства республіки тепер працює гіпад 340 000 спеціалістів з вищою освітою.

За роки Радянської влади на Україні створені Академія наук, Академія архітектури, 475 науково-дослідних закладів. Тепер на Радянській Україні вчених в 10 раз більше, ніж їх було в усій колишній царській Росії.

На Україні працює 75 театрів, з них 56 українських, 33 000 бібліотек, понад 27 тисяч клубів, багато тисяч кінотеатрів та інших культурно-освітніх закладів. В республіці видається 1 176 газет, багато журналів та велика кількість художньої літератури і наукових праць. Створені за роки Радянської влади на Україні Академія

276

наук, Академія архітектури, численна сітка науководослідних закладів об'єднують велику кількість учених УРСР, які вносять свій гідний вклад у розвиток передової радянської науки.

Розвиток соціалістичної культури українського народу відбувається на гранітній основі марксистсько-ленінської ідеології, в нерозривному творчому звязку і органічній взаємодії з культурою всіх братніх народів СРСР. Особливо благотворний вплив на розвиток української радянської культури справляє соціалістична культура великого російського народу.

Всесвітньоісторичні успіхи Радянського Союзу і його складової частини — Української Радянської Соціалістичної Республіки викликають почуття глибокого захоплення і визнання всього прогресивного людства.

В житті Радянської України недавно сталася нова подія великої історичної ваги. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік затвердила спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

При передачі Криму до складу Радянської України Президія Верховної Ради СРСР врахувала пояснення Президії Верховної Ради РРФСР, в якому вказувалося на «територіальну близькість Криму до України, спільність їх економіки і наявність тісних господарських і культурних звязків». Однак ці фактори знайшли своє завершення в політичному акті передачі Криму до складу УРСР лише завдяки радянському ладу. З цього приводу голова Верховної Ради СРСР КЄ. Ворошилов сказав: «В історії не було і не могло бути подібних відносин між державами. В минулому, і особливо при капіталізмі, в самій основі відносин між державами закладені прагнення до територіальних загарбань, прагнення сильних держав поживитися за рахунок територій слабих країн.

Тільки в умовах Союзу Радянських Соціалістичних Республік можливе подібне справедливе розв'язання

277

всіх територіальних питань між союзними республіками, розв'язання, основане на господарсько-економічній доцільності при повному взаєморозумінні, дружбі і братерському співробітництві їх народів».

Весь український народ глибоко вдячний Комуністичній партії, Радянському урядові, російському народові за передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Цей акт свідчить про безмежну братню любов та довіря російського народу до українського народу. Цей акт відбувся в дні, коли радянський народ урочисто відзначає видатну історичну дату — трьохсотріччя возз'єднання України з Росією. Передача Кримської області до складу УРСР ще більше зміцнить нерушиму вічну дружбу двох великих народів, дружбу всіх народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік,

Харківське книжково-газетне видавництво просить читачів надсилати свої зауваження по цій книзі на адресу: м. Харків, вул. Дзержинського, 33.

Слюсарський, Антон Григорович

Слободская Украина (На украинском языке)

Редактор *В. Н. Гавриленко* Художник *Ю. В. Кашин*

Техредактор *Ю. М. Ладний*

Коректори *Р. Я. Кальницький,*

В. Я. Складський

БЦ 12629. Вид. № 20 1954 р. Підписано до набору 24.IV 1954 р. Підписано до Друку 25.V 1954 р. Друк. арк. 14,35+1 вклейка. В 1 друк. арк. 39.000 зн. Обл.-вид. арк. 13,98. Паперов. арк. 4,38. Формат 84X108. Тираж 10.000. Замовлення № 4-522. Ціна в оправі 5 крб. 60 коп.

Харківська обласна друкарня Обласного управління культури,
Харків, Сумська вул., 13.

